

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

**KUR'AN-I KERİM AÇISINDAN İBADETLERİN
İNSAN DAVRANIŞLARINA ETKİSİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

DANIŞMAN

Prof. Dr. H. Mehmet SOYSALDI

HAZIRLAYAN

Cemil ORUÇ

ELAZIĞ - 2005

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

**KUR'AN-I KERİM AÇISINDAN İBADETLERİN
İNSAN DAVRANIŞLARINA ETKİSİ**

(Yüksek Lisans Tezi)

Bu tez/07/2005 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği / oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı
Prof. Dr. Muhammed ÇELİK

ÜYE

Prof. Dr. H. Mehmet SOYSALDI

ÜYE

Yrd.Doç.Dr.Gıyasettin ARSLAN

Tasdik Olunur
...../07/2005

İÇİNDEKİLER

Özet	
Abstract	
Kısaltmalar.....	IV
Önsöz.....	V
Giriş.....	1
A. Araştırma Konusunun Amaç ve Önemi.....	2
B. Araştırmanın Kapsam, Yöntem ve kaynakları.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN VE DAVRANIŞI

I. İnsanın Yapısı İle İlgili Kavramlar.....	7
A. Fıtrat.....	7
B. Beden.....	10
C. Ruh.....	13
D. Nefs.....	15
E. Ruh Beden İlişkisi.....	17
II. İnsan Davranışı ve Güdüler İle İlgili Kavramlar.....	20
A. Kişilik.....	20
B. Kişiliğin Temelleri.....	22
1. İd/Nefs/Şeytan.....	23
2. Ego/Akıl/Mantık.....	26
3. Süper ego/Vicdan.....	28
C. Kişiliğin Doğal Sonucu: Davranış.....	30
D. Duyu ve Heyecanlar.....	33
1. Kişi Olarak İnsan.....	34
2. Duyular.....	35
a. Dokunma Duyusu.....	36
b. Tatma Duyusu.....	37
c. Koklama Duyusu.....	38
d. İşitme Duyusu.....	38
e. Görme Duyusu.....	39

III. İnsan Davranışının Temelleri.....	42
A. Güdü ve İhtiyaçlar.....	43
1. Fizyolojik Güdüler.....	46
a. Açlık.....	46
b. Cinsellik.....	47
2. Psiko-sosyal Güdüler.....	49
a. Sevgi.....	49
b. Emniyet ve Güvenlik.....	50
c. Bağlanma ve özgürlük.....	51
d. Kendini Gerçekleştirme.....	52
B. Davranış, Kültür ve Sosyalleşme.....	53
IV. Din Eğitimi ve Davranış.....	64

İKİNCİ BÖLÜM

İBADETLER VE DAVRANIŞ

I. İbadet Kavramı.....	71
A. Kur'an'da İbadet.....	72
II. İbadet Şekilleri.....	78
A. Namaz.....	82
1. Sosyalleşme ve Namaz.....	85
2. Motivasyon ve Namaz.....	88
3. Namazın Faydaları.....	90
a. Görev/Sorumluluk Duygusu.....	91
b. Allah Bilinci.....	92
c. Namaz ve Disiplin.....	94
4. Dua.....	95
5. Namaz ve Değişim.....	99
B. Oruç.....	103
1. İman Bilinci.....	106
2. Orucun Faydaları.....	107

a. Nefs Terbiyesi.....	108
b. Yalandan Kaçınma.....	110
c. Kötülükten Korunma.....	112
3. Oruç ve Sağlık.....	113
C. Hac.....	115
1. Haccın Önemi.....	117
a. İhram.....	118
b. Tavaf.....	122
c. Sa'y.....	124
d. Arafat'ta Vakfe.....	127
e. Şeytan Taşlama.....	129
f. Kurban.....	130
2. Toplumun Yenilenmesi/yinelenmesi.....	133
D. Zekat.....	135
1. Zekatın Önemi.....	137
a. Psikolojik Eğitim.....	138
b. Sosyal Güven.....	140
Sonuç.....	143
Bibliyografya.....	146

KISALTMALAR

age.	: Adı Geçen Eser
agm.	: Adı Geçen Makale
Ans.	: Ansiklopedi
as.	: Aleyhisselam
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Dib.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
FÜİFD	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.	: Hicri
İfav	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İhya	: İhya-ı Ulûmi'd-Din
İsam	: İslami Araştırmalar Merkezi
İst.	: İstanbul
Meb.	: Milli Eğitim Bakanlığı
ö.	: Ölümü
S.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve selem
TDK.	: Türk Dil Kurumu
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
trs.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih Eden
v.b.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğeri
vs.	: Vesaire

ÖNSÖZ

İnsana bir rehber olarak sunulan Kur'an, muhtevasında insan mutluluğu için gerekli bilgileri de barındırmaktadır. Nazil olduğu günden beri, insanlığı aydınlatan bu evrensel mesaj, kendisine tabi olan herkesi, iki alemde de mutlu ve bahtiyar kılmıştır.

Kur'an, insanlığa örnek bir insan (usve-i hasene) tanıtmış ve onlardan bu örnekliliği hayatlarına yansıtmasını istemiştir. Kur'an'ın hayata yansıtılması olarak da düşünülebilecek bu örneklilik, insanımızın özlediği bir hayat düzeyini de göstermektedir. Kısa süre içerisinde bir grup insanı, tamamen zıt bir düşünce ve yaşayışa çeviren, bu örnekliliktir. Bu değişimi sağlayan ruhun ne olduğu da yine Kur'an'da cevap bulmaktadır.

Müslüman, hayatının tamamını, bu ilahi isteğin doğrultusunda, ona uygun bir şekilde, Kur'an'ı rehber, Peygamberi de önder edinmek durumundadır. Fıtrata mugayir hiçbir şeyi emretmeyen bu Rehber, insanın yapması gereken ve yaratıcısıyla buluşmasını temin eden bazı ibadetler bizlere sunmuştur. Hayatın tamamını kapsayan bir fonksiyona sahip olan ibadetlerin insan davranışlarına yansımaları, onların gerçek ruhlarına uygun bir şekilde icra edilmesine bağlıdır.

İbadetlerin çekirdek ve özlerini oluşturan bu manevi yönler, görülecektir ki, iyi bir şekilde işletilirse, insanı bir değişimin eşiğine getirebilirler. Önemli olan, bu gerçek ruh ve yücelik bilincini iyi bir şekilde iselleştirerek, hayata uygulanmasıdır.

Çalışmamız, insan davranışlarının temel yapılarını inceleyerek, ibadetlerin gerçek fonksiyonunu irdelemeye çalışacaktır. İnsan davranışlarının alt yapısını ve etki alanları incelendikten sonra, Rehber'de insan için belirlenen ibadetler ve bunların pratik hayata yansımaları incelenecektir.

Bu çalışmamızda, bilgi ve deneyimleriyle bizleri aydınlatan ve her türlü desteği sağlayan danışman hocam, Prof. Dr. H. Mehmet Soysaldı'ya, değerli hocalarım, Yrd. Doç. Dr. Gıyasettin Arslan ve Dr. H. Emin Sert'e teşekkürü bir borç bilirim.

Gayret bizden, tevfiğ Allah'tandır.

Cemil ORUÇ

Elazığ - 2005

GİRİŞ

İnsanlığın hidayet ve mutluluğu için gönderilen Kur'an, kendisinin anlaşılmasını, uygulanmasını ve hayatın her alanına yayılmasını istemektedir. Kur'an, doğru bir şekilde anlaşılıp yorumlandığında, en sağlam ve güvenilir bir yol olarak kişiyi mutluluğa iletir. Bu anlamda, bu ilâhî kelimeler, hayatın içerisinde bizzat yaşanarak uygulama alanı bulur.

Yaratıcının eşsiz bir tezahürü olarak yaratılan insan, Kur'an'ın rehber ve önderliğinde kişisel ve sosyal hayatını düzenlemelidir. Diğer canlılardan farklı bir şekilde yaratılan ve farklı yeteneklerle donatılan bu varlık, karmaşık bir mahiyette olmasından ötürü, zihinsel ve davranışsal geniş bir arka plana sahiptir. Bu varlığın huzur ve güven içerisinde kulluğa yaraşır bir hayat sürmesi, sorumluluktan kurtulup mutluluğa erişmesi için uyması gerekenler, yine Kur'an'ın kendisi tarafından izah edilmiştir.

Akıl, düşünce ve tefekkür gücüyle donatılan insan, ilâhî bir etkinin de yönlendirilmesiyle yeryüzünde halife/sorumlu olmuştur. Bunun bir gerekliliği olarak da kendi haline bırakılmamış, eline bir yol haritası tutuşturulmuş, buna göre söylem ve eylemlerini belirlemesi istenmiştir. Bu hayatın başarılı olmasının ötesinde başka bir âlemin varlığı, ona olan hazırlığı da gözetmesi istenmiştir. Sorumluluğu almasıyla bütün bunları peşinen kabullenen insan bu alanda yolculuğuna başlamıştır.

Huzur ve mutluluğu yakalamasında, kulluğu yerine getirmesinde, ilâhî bazı sorumluluklarla muhatap kılınan insan, bunları yerine getirmede yine yaratıcının koyduğu sınır ve ölçülere uymak durumundadır. İbadet dediğimiz bu eylemler bütünlüğü, insanın birçok duyusuna hitap ettiği gibi bazı özel tecrübe ve yaşayışları da beraberinde getirmektedir. Bunların şekil, şart ve unsurları, onlara bazı anlam ve değerler katmaktadır. Gözle görünen zahiri yönün yanı sıra, içselleştirilerek bir yaşam tarzına dönüştürülmesi, istenen ve arzulanan bir durumdur.

Şunu unutmamak gerekir ki, her sembolün sembolize ettiği bir gerçek vardır. Sembolik veya şekilden ibaret sanılan bazı hareketler, kişinin zihin ve gönül dünyasına bazı mana ve mefhumlar sunabilir. Bunların taşıdığı mana ve hakikatleri önemsemeden sadece şekil ve sembollere sarılmak, eylemin sahibine hiçbir mutlak fayda sağlamaz. Aksine belki de onu bazı menfi durumlara sevk eder.

İbadetleri, bazı organları yıkama, oturup kalkma, gün boyu aç durma, mallarını başkalarına dağıtmak gibi görünen yönlerine göre değerlendirip maksadın bunlar olduğunu söylemek hatalı bir değerlendirmedir. İbadetler, bazen kişinin deruni, kişisel, psikolojik yönleriyle; harici, sosyal yönüyle düşündüğünde, görünürdeki eylemlerden çok farklı bir alt yapının olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yaratıcı ile olan iletişimini her zaman taze tutma ihtiyacı içerisindeki insanın, bu iletişimi kurma ve ona daha da yakın olma özlem ve hassasiyeti, bireysel anlamda kişiyi sürekli yaratıcıyla beraber olmaya sevk eder. Bu beraberliğin gerçekleştiği bireylerde, O'nun istemediği eylemlerin sergilenmesi düşünülemez. İman ve İslam'ın ötesinde, Allah'ın kendisini görmüşçesine davranmayı gerektiren "İhsan" anlayışının varlığı, ibadetlerin bu içsel boyutuna işaret etmektedir.

A. Araştırma Konusunun Amaç ve Önemi

Çalışmamız, modern ilmin verilerinden faydalanarak, Kur'an'daki bazı ibadetleri, hem kavramsal olarak, hem de bunların insan yaşamına yansımalarını irdelemektedir. Bazı psikolojik ve sosyolojik mefhumların beşeri ilimlerdeki karşılıkları incelenerek, bunların Kur'ani perspektifte kullanımları açıklanmıştır.

Mahiyeti itibariyle, pozitif ve negatif yönlere meyilli olan insan, saf ve doğal bir zihin ve fitratla, doğumundan itibaren, düşünce ve davranışlarıyla kendisini ifade etme ihtiyacı hisseder. Davranışlarının köken ve dinamiklerini, onları neyin yönlendirdiğini, eylemlerindeki iç ve dış güçleri her dönemde tartışılmış ve çeşitli teoriler üretilmiştir. Modern bilim, davranışların kökenindeki bir çok etmeni açıklamasına karşın, deney ve gözleme tabi olmayan bazı ruhi ve manevi durumlar, hala bilinmezliklerini korumaktadır.

İnsanı muhatap kılan Kur'an, insan davranışlarının hem maddi, görünen; hem de manevi, ruhi durumlarıyla ilgili bilmemiz gerekenleri bizlere sunmuştur. İnsanın ilk yaratılışı, yaratılış evreleri, kendisine ruhun üflenmesi, yaratıcıyı tanıma bilgisinin (fitrat) verilmesi, dünya sahasına çıkması vb. Kur'an'ın irdelemiş olduğu konulardandır. Bunun yanı sıra, insanın evrenin küçük bir örneği oluşu ve evrendeki düzenin bir benzerinin de insanda gerçekleşmesi durumunda, istenen ve ideal insan varlığı kendisini gösterecektir.

İnsanın bütün davranışlarının bir ibadete dönüşmesi, eylem sahibinin, bilinç ve şuur düzeyine bağlı olarak mümkündür. Bunun için Kur'an, insan davranışlarının bir

ibadete dönüşmesi konusunda, bazı argümanlar sunmaktadır. İnsanların içselleştirecekleri inançları, onların yaşam alanlarına, övülen eylemler (salih amel) olarak dönüşebilmektedir. Çağımızın en büyük sıkıntılarında biri, bazı ibadet ve ritüellerin yerine getirilmesine karşın, bunların neden istenen sonuçları doğurmadığıdır.

Çalışmamızda, insanlardan yapılması istenen ibadetlerin, şekil veya sembol olarak bazı klasik hedefleri değil, onların ötesinde, manevi ve içsel bir alanlarının bulunduğunu belirtmeye çalıştık. Sadece bu arka planları anlaşılan ibadetlerin insan davranışlarına yansıtacağı, çalışmamız boyunca irdelenmeye çalışıldı.

B. Araştırmanın Kapsam, Yöntem ve Kaynakları

İnsanın kişisel ve toplumsal hayatının oluşmasında ve bunların daha da gelişerek devam ettirilmesinde birçok etken bulunmaktadır. Bazen basit gibi görünen bir olay, durum veya eylem, insan hayatının tamamını etkileyebilmektedir. İnsanın davranışları da böyle bir seyir arz etmektedir. Davranışların şekillenmesi ve oluşumu, uzun bir süreç gerektirmektedir. Bu sürecin, sağlıklı bir şekilde tesis edilebilmesi için, Kur'an'ın sunmuş olduğu formlar, bize önemli ipuçları vermektedir. Bu ipuçları değerlendirildiğinde, kişinin hayatının tamamının ilahi bir yönde oluşması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle çalışmamızı, “Kur'an-ı Kerim Açısından İbadetlerin İnsan Davranışlarına Etkisi” olarak belirledik.

Birinci bölümde, insan davranışlarına temel teşkil eden bazı kavramlar açıklanmıştır. Modern psikolojinin verilerinden de faydalanılarak, bu kavramların kullanımları ve insan davranışlarına etkileri, Kur'an ayetleri ışığında açıklanmıştır. İnsanı etkileyen ve kişiliğinin oluşmasında katkıda bulunan etmenler, bu bağlamda incelenmiştir.

İkinci bölümde Kur'an'daki bazı ibadetler, önce kavramsal olarak ele alınmış, sonra da onların bireysel ve toplumsal etkileri, kişinin ruh ve inanç dünyasında meydana getirdiği değişiklikler ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Ana başlık olarak, İslam'ın temel rükünlerini açıklayan hadis-i şerifte belirtildiği gibi, dört temel ibadet ele alınmıştır. Ayrıca namazla biraz daha ilgili olduğu için, “Dua” bu bölüme alınmış, Hacla ilgili olduğu için “Kurban” da Hac bahsinde ele alınmıştır.

Konuyla ilgili olarak, fitrat, ruh, beden, kişilik ve eğitim kavramları, ayrıntılı bir şekilde bilimin de verilerinden faydalanılarak açıklanmıştır.

Ayet mealleri verilirken, konu bütünlüğü dikkate alınmış, açıklama gereken yerler parantez içerisinde gösterilmiştir. Mealler verilirken bazen birçok mealden faydalanılmış ve bir sentez gerçekleştirilmiştir. Ayet mealleri genellikle, Muhamed Esed'in "*Kur'an Mesajı*" ve Diyanet İşleri Başkanlığının hazırladığı mealden alınmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN ve DAVRANIŞI

İnsan, ruh ve maddeden oluşan bir varlıktır. Önce toprak oluşumunun birkaç aşamasından geçmiş, daha sonra Allah ona ruhandan üflemiştir.¹ Bu ruhi durum, onu diğer varlıklardan ayırmış ve sorumluluk almasıyla sonuçlanmıştır. Onun yeryüzünde halife olması,² beraberinde bazı sorumlulukları üstlenmesi ve üstünlüklerinin olmasını da gerekli kılmıştır. Bu anlamda insanın hayat sahnesinde çok önemli bir yeri olup, değeri de o derece büyüktür.³ Bedensel özelliklerinin çoğunda ve bunlardan doğan kendini koruma, hayatta kalma türünden motif ve reaksiyonlarla, idrak ve öğrenme gücüne sahip olma yetileri açısından hayvanlarla ortaktır.⁴ Nefsin bedene dönük yönünü temsil eden bu durum, tüm varlıklarda da mevcuttur.⁵ Fakat insan, kendisini Allah'ı tanımaya ve ona ibadet etmeye doğru çeken, insani kemale doğru uzanan yüksek düzeylere çıkmasının yolunu açan erdemlere ve yüce değerlere iştihak duymasını sağlayan ruhunun özellikleriyle hayvanlardan ayrılır.⁶ İnsanı hayvandan ayıran temel faktör, yaratıcısından almış olduğu bu ruhtur. İnsanı Allah'ı tanımaya; ona inanıp güvenmeye; kişisel ve sosyal ilişkiler kurmasına iten güç budur.

İnsan tabiatı son derece karmaşık bir yapıya sahiptir.⁷ Ruh ve beden gibi iki güç ve enerjiyle yaratılıp bu alanlarda kabiliyet ve yeteneklerle donatıldığı⁸ için sürekli bir mücadeleye sahne olmaktadır.

İnsan, hem müspet hem de menfi iki yöne sahiptir. Bu durum, insanın karmaşık davranışlarının izahını da zorlaştırmaktadır.⁹ Ruh ve madde, insanda birbirinden kopuk ve birbirinden bağımsız halde bulunamaz. Her ikisi de birbirleriyle uyum içinde bulunan bir bütün içinde kaynaşmış bulunmaktadır.¹⁰ Bu birliktelik ve kaynaşmanın olmadığı bir bireyde, sağlıklı davranışların sergilenmesi düşünülemez. Kişi, ruh ve beden alanında bütünsel bir kişiliğe sahip olmak durumundadır.

¹ Necati, Osman, *Kur'an ve Psikoloji*, (çev. Hayati Aydın), Fecr Yay., Ankara, trs, 194.

² Bakara, 2/30.

³ Kutub, Muhammed, *İnsan Psikolojisi Üzerine*, (çev. B. Karlığa), İşaret Yay., İst., 1992, 42.

⁴ Necati, age., 195.

⁵ Hökelekli, *Hayati, Din Psikolojisi*, TDV. Yay., Ankara, 2001, 23.

⁶ Necati, age., 195.

⁷ Geçtan, Engin, *İnsan olmak*, Remzi Yay., İst., 1999, 13.

⁸ Şems, 91/17.

⁹ Gölçük, Şerafeddin, *Din ve Toplum*, Esra Yay., Konya, 2000, 205.

¹⁰ Necati, age., 195.

Eşsiz bir yapıyla yaratılan insan, diğer varlıklarla kıyaslanamayacak harikuladeliğindedir. Onu, kainattaki diğer yaratıklardan herhangi birisi gibi ele alacak her türlü analiz yanlış ve hatalıdır. İster mekanik ifadelerle ifade edilsin, ister organik yapı olarak değerlendirilsin, isterse de nurani bir varlık olarak düşünölsün bu tür açıklamaların hepsinde bir eksiklik kalacaktır.¹¹ Bu anlamda insan, orijinal yapısı itibariyle, her şeye kadir ilâhî varlığın muhteşem bir nişanesi, evrensel rahmetin bir görüntüsüdür.¹²

Yaratılışında insan, birtakım istidatlarla donatılmıştır. Bunların en belirginini bilgi ve koruyucu güce sahip olan irade kabiliyetidir.¹³ Nefs, otomatik biçimde işleyen bir yapıya sahiptir. Birtakım fikirler nefiste kökleşip yerleştiğinde, ayrıca fikir üretmeye gerek kalmaksızın, otomatik olarak fonksiyon icra ederler.¹⁴ Bunun yanı sıra zaaf noktaları da bulunan insanın şehvet ve güdülerinin¹⁵ esaretine girerek maksadını unutması da söz konusudur.

Bu durumda, insan oluşumunun doğasında hayır-şerr'e ait yetenek, heva ve bedensel şehvetlerine tabi olma kendi hissi ve dünyevi istekleriyle meşgul olmaya ait yetenekler, fazilet, takva ve yüksek insanlık örneği ufkuna yükselme ve salih ameller yapmak için yetenek ve bunların kendisine kazandıracığı nefsin sükûnet ve ruhsal mutluluğu hususundaki yetenekler bulunmaktadır.¹⁶ Pozitif ve negatif bir tabiata meyilli bir şekilde yaratılan insanın sergileyeceği davranışlar, bu yönlerden hangisini seçmiş olduğuna bağlıdır.

Kişinin yaratıcısı ile olan ilişkisinin yanı sıra toplumla olan ilişkisi sonucu, ahlâk (iyi-kötü) ortaya çıkmaktadır. Kişi iradesiyle bunlardan birini kazanır.¹⁷ Kişi olarak, toplumda davranış ve beşeri münasebetleriyle bir kimlik kazanır ve ilişkileriyle sürekli yeniden tanımlanır.¹⁸ Kendi istek ve iradesiyle kazandığı bu kimlik, onun hem insanlara hem de yaratıcıya karşı olan tutumunda etkili olacaktır.

Ahlaki davranışın toplumda teşekkülü ve devamı, huzur ve mutluluk için oldukça önemlidir. Kişinin ahlâki görevleri şöyle sıralanabilir:

¹¹ Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine*, 47.

¹² Güngör, Erol, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İst., 1990, 26.

¹³ Kutup, *İnsan Psikolojisi Üzerine*, 48.

¹⁴ Said, Cevdet, *Bireysel ve Toplumsal Değişimin Yasaları*, (çev. İlhan Kutluer), İnsan Yay., İst., 1994, 92.

¹⁵ Bakara, 2/39; Rum, 30/41.

¹⁶ Necati, age., 198.

¹⁷ Akar, Ali, *Dua-Ahlak-İbadet Bilinci*, Furkan Yay., İst., 2004, 59.

¹⁸ Cüceloğlu, Doğan, *Yeniden İnsan İnsana*, Remzi Yay., İst., 1997, 13.

1. İnsanın Allah ve peygambere karşı vazifeleri
2. İnsanın kendi şahsına karşı vazifeleri
3. İnsanın kendi ailesine karşı vazifeleri
4. İnsanın memleketine karşı vazifeleri
5. İnsanın bütün insanlara karşı vazifeleri¹⁹

Kişisel ve sosyal anlamda insanın uyumlu ve dengeli olmasını hedefleyen bu yapı, yaratılışındaki mükemmellik gereği çok yönlü bir konumdadır.

Kemal mertebesine ulaşan bir insanın, kalbi uyanık olduğundan, irade zayıflığını ve şehvetlerinin otoritesi altına girmeyi, onu hata ve isyana dönüştürecek ve bu sayede günah hissini duyacak, nefsinde kendisinde meydana getirecek şeylerle kınayacaktır.²⁰ Ruh ile beden arasındaki denge gerçekleştiği zaman kamil ve gerçek anlamda, şeffaf ve ruhi kuvvet kendisini gösterecektir.

İdeal bir kişilik, ilâhî ruhun kendisine üflendiği haliyle yaratılışındaki fitratı koruyan ruh ve beden arasında, vahyin belirlediği uyumu sağlayan, peygamberi özellikleri donanmış bireylerde gerçekleşecektir.

I. İnsanın Yapısı İle İlgili Kavramlar

Burada insanın yapısı ile ilgili Kur'an'da geçen fitrat, beden, ruh ve nefis gibi kavramları tahlil edecek sonra da ayetler ışığında ruh beden ilişkisini açıklamaya çalışacağız.

A. Fıtrat

Fıtrat sözcüğü “fatr” kökünden türeyen bir mastardır. Bir şeyi yarmak, icat etmek, ikiye ayırmak anlamlarında kullanılır. Allah'a izafe edildiği zaman ise, yaratmak, önce başlamak anlamlarında kullanıldığı gibi, ilk yaratma anlamına da gelmektedir.²¹

“De ki, herkes kendi mizaç ve meşrebine göre iş yapar.”²² ayetinde ifade edilen, çocuğun anne karnındaki yaratılışıdır. Yani her insanın, Allah'ın yaratıcısı olduğuna dair

¹⁹ Akseki, A. Hamdi, *İslam Dini*, Nur Yay., Ankara, 1963, 223.

²⁰ Necati, age., 199.

²¹ İsfehani, Rağıp, *Müfredat Elfazu'l-Kur'an*, Daruşşamiye Yay., Beyrut, 1997, 640; İbn Manzur , Muhammed b.Mukerrem, *Lisanu'l-Arab*, Daru's-Sadr Yay., Beyrut, trs., V, 56.

²² İsrâ, 17/84.

bir yetenekle yaratılması fitrat olarak belirtilmektedir.²³ Yine fitrat, iman-küfür, tanıma-reddetme, hidayet-dalalet gibi belirleyici alanlar da taşır. Yukarıdaki ayette geçen ve yeni doğanlarla ilgili fitrat kavramı, onların yaratılış, tabiat ve mizaç bakımından genellikle temiz ve sağlıklı olduklarına işaret eder.²⁴

Çünkü fitrat kavramında, insanın birkaç tercih içerisinde birine eğilim gösteren bir yetenek üzere yoktan var edilmesi ve örneksiz yaratılması²⁵ anlamı da gizlidir.

Mukaddes bir emanet olan fitrat, ilk yaratılış anında varlık türlerinin temel yapısını, karakterini ve dış tesirlerden uzak olan ilk durumunu belirlemektedir.²⁶ Bu durumda kişinin ilâhî bir yaratılış ve yönelişle, ilâhî birliği²⁷ ilk yaratıldığı anda beraberinde bulduğunun bir göstergesidir.

İslami gelenekte fitrat kavramına bahsedilen anlamı kazandıran bir hadis-i şerif mevcuttur: “Her doğan, mutlak (Allah’ın kendisine verdiği temiz) yaratılış/fitrat üzere doğar. Sonunda anne ve babası, onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecusi yapar.”²⁸ Dini ve vahdaniyeti kabule uygun bir şekilde doğan insan, ailenin, sosyal çevrenin ve dış dünyanın etkisiyle bu fitratı (mükemmel yaratılışı) değiştirme yoluna gidecektir. Çünkü insanın bu yaratılışında çift yönlü²⁹ olması ön plana çıkmaktadır. Ruh ve beden gibi ikili bir tabiata sahip olan insan, buna rağmen ruh-beden ikilemi yaşamamaktadır. Çünkü beden, ruhun dilciliğini ve insan varlığının dünyaya açılan yönünü temsil etmektedir. İnsanın bütün bu duygu, düşünce, heyecan ve istekleri beden sayesinde kendisini ifade etmektedir.³⁰ Buna rağmen ruh, bedenden daha önemli bir durumdadır. Çünkü Allah, ruhu kendisine nispet etmiş, onu yüceltmıştır.³¹ Ruh-beden uyumu, kişideki dengeyi gösteren bir durumdur. Bu dengenin bozulması durumunda, fitratın da değişmesi mümkün olmaktadır. Çünkü insan, hem yapan, hem bozan, hem seven, hem de kıran bir varlıktır. Bu çelişki, onun kendisini ve diğer insanları anlayabilmesini güçleştiren en önemli etmenlerden biri olmuştur.³²

²³ İbn Manzur, age., V, 56.

²⁴ Hökelekli, Hayati, “*Fitrat*”, DİA, İst., 1996, XIII, 47.

²⁵ Rağıb, age., 640.

²⁶ Hökelekli, “*Fitrat*” DİA, XIII, 47.

²⁷ Sabuni, M. Ali, *Safvetu’t-Tefasir*, Dersaadet Yay., İst., trs., II, 478.

²⁸ Buhari, Cenaiz, 680.

²⁹ Tin, 95/4-5.

³⁰ Kara, Necati, *Kur’an’da Beden Dili*, Bilge Yay., İst., 2004, 48.

³¹ “Onu tamamlayıp içine de ruhumdan üflediğim zaman”, Sad, 38/72.

³² Geçtan, *İnsan Olmak*, 15.

Kur'an, bu bağlamda sık sık kalp mühürlenmesinden bahsetmektedir.³³ Bu da yine, insandaki denge ve uyumdan kaynaklanan psikolojik bir durumun ifadesidir. Şayet bir kimse bir defa iyi ya da kötü bir amel işlerse, bu tür davranışları tekrar işleme ihtimali artarken, onun tersi olan davranış, ona orantılı olarak azalır. Dolayısıyla iyi işlerle kötü işlerin yapılması o kadar tekrar edilir ki, kişi için tersini yapmak veya düşünmek bile imkânsız hale gelir. Öyle ki, insanlar kötülük işledikçe onların kalpleri mühürlenir, gözleri körleştirilir. Onların sürekli iyi işler yapmaları ise öyle bir ruh hali meydana getirir ki, şeytan bile bu konuda bir şey yapamaz.³⁴ Davranışları bu şekilde meleke kazanan bir insan, kendisine bu çift yönlülük içerisinde bir yol çizer. Bu süreç, kişinin iç dünyası düşünüldüğünde, sürekli bir çatışma ve çekişme dönemidir. Çünkü bu dönem, sonraki yıllarda kişiyi dinden uzaklaştıran ya da dini değerlere bir daha kopmamak üzere bağlayan iki yönünün bulunması bakımından oldukça önemlidir.³⁵ Görüldüğü gibi, bir insan iyilik, güzel davranış ve takva üzerine hayatını sürdürürse, bu onun tabiatı haline gelir. Fakat; kötülük ve şekavet üzerine hayatını kurarsa onun kişiliği bu yönde gelişir. Bu davranışlar onda değişmez kalıplara dönüşür. İşte bu dönemde, kalbin mühürlenmesi veya gözlere perde çekilmesi durumu gerçekleşmiş olur. Bu durumda, bir kişi iyi olmak istiyorsa, bu yöndeki eylemleri kendisine davranış tarzı olarak seçmelidir. İlk dönemlerde zorlanmalar olsa da daha sonra kişi, kendiliğinden bunları gerçekleştirecektir.

İnsanın bu şekilde kendini gerçekleştirme veya kendisini basitleştirme, Kur'ani ifadeyle, "*Biz insanı en güzel biçimde yarattık, sonra onu aşağıların aşağısına indirdik*"³⁶ şeklinde belirtilmektedir. Kişinin aşağıların aşağısına indirilmesi, onun kendi ilâhî fitratından sapması ve kalbin hiçbir gerçeği anlayamayacak şekilde mühürlenmesidir.³⁷

İnsan hayatı boyunca, bu iki durum arasında sürekli mücadele ederek; psikolojik, sosyal ve ahlâki şahsiyetini kazanmaya çalışır. Varoluş, zıtlıklar halinde tecelli eder. Evrendeki nizam ve ahenk bu zıtlıkların eseridir. Nitekim hayat ve ölüm, sıcak ve soğuk, kuvvet ve zayıflık, gece ve gündüz, kadın ve erkek olmaksızın evrende hayatın devam etmesi düşünülemez. İnsan, zıtlıkların dengelendiği, ilâhî nizamın bir

³³ En'am, 6/49; A'raf, 7/175-176.

³⁴ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2003, 54.

³⁵ Ay, M. Emin, *İdeal Din Eğitimi*, Bilge Yay., İst., 2001, 13.

³⁶ Tin, 95/4-5.

³⁷ En'am, 6/49, 110.

parçasıdır. Bu nedenle insan, karanlık ve aydınlığın, güzellik ve çirkinliğin, akıllılık ve aptallığın birbirine karıştığı bir terkiptir. Bu terkiptir ki, insanı evrende Allah'ın yarattığı en karmaşık fakat olabilirse en mükemmel bir varlık yapmaktadır.³⁸

Allah'ın insana yüklemiş olduğu ve gideceği yönü gösteren bu ilâhî program, insanın doğumundan itibaren başlayan bu serüven, onu hayat boyu yönlendirmekte ve bu, kişiye gerçek kapasitesini göstermektedir. Çünkü fitrat, bir insanın kendi gerçekliğini varlığını ifade eden ve ondan vazgeçmeyen bir yapıdadır.

B. Beden

Kur'an, İnsan vücudunun haritası olan ve insandaki bütün genetik şifrelerin de ihtiva ettiği hücredeki olağanüstü yeteneği ve bu yeteneğin insanlara ne zaman bağışlandığını veciz bir şekilde bizlere sunmaktadır. Çünkü bu yetenek, insanlara henüz varlık sahasına çıkmadan önce babalarının belkemiğinde/sulbünde iken verilmiş ve kişiyle bir akit yapıldıktan sonra insan alanına sunulmuştur. *“Kıyamet gününde biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetini çıkardı, onları kendisine şahit tuttu ve dedi ki; ben sizin rabbiniz değil miyim? (onlar da) evet (buna) şahit olduk dediler.”*³⁹

Ayette geçen “zürriyet” sözcüğü, “küçük karınca” olan zer veya “saçılmak” anlamını ifade eden “zürür” manalarını ifade etmektedir.⁴⁰ Bu bağlamda değerlendirildiğinde “zürriyet”, insan üreme suyu içerisindeki canlı zerreciklerdir (sperm).⁴¹

Belirtilen sözleşme, spermlerin insan vücuduna düştüğü ilk anda yapılmıştır.⁴² Bu ayet, insanın, yüksek bir şuur ve idrak ile yaratıldığını, Allah'ın birliğine ait delilleri ve hakikatleri aklıyla bulabileceğini temsili bir yolla belirtmektedir. İlk sözleşmenin bu şartlarda olduğunu ifade etmiştir.⁴³

Bu görüşlerin yanı sıra, bazı İslam müfessirleri bahsedilen sözleşmenin Hz. Adem'in sırtından çıkarılan zürriyetle ilişkili olduğunu belirtmişlerdir. Fakat ayet dikkatle incelendiğinde, bilfiil meydana gelen zürriyetin her birinin kendine mahsus

³⁸ Sert, H. Emin, *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, Bilge Yay., İst., 2004, 45.

³⁹ A'raf, 7/172.

⁴⁰ İbn Manzur, age., IV, 304.

⁴¹ Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Yay., İst., trs, IV, 171.

⁴² Yazır, age., IV, 171.

⁴³ Çantay, H. Basri, *Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim*, Elif Yay., İst., 1992, I, 245.

olan kişisel misakını/sözleşmesini⁴⁴ belirttiği görünmektedir. Çünkü “sözleşmenin babanın belkemiğinde bulunan zerre/hücrelerle yapıldığı” yaklaşımı, bilimsel açıdan da bazı temellere dayanmaktadır. Döllenen yumurtadan başlamak üzere insan bünyesinin her bir organının nasıl gelişeceğine ve yaşamının ilk anından ölünceye kadar her bir aşamada ne gibi özellikler göstereceğine dair bilgiler genlerde depolanmıştır.⁴⁵ Bu genler, bir insanın saç ve göz rengini, kemiklerinin uzunluğu ve kısalığını, kısaca bedeninin tüm fiziksel yapısını belirlemektedir.⁴⁶ İnsanın yaratılışında, ona yüklenen bu harikulade fitrat, varlığında ilâhî bir etkinin kaçınılmaz olduğunu da göstermektedir.

Allah'ın İnsan zürriyetinden almış olduğu söz, fitrat sözüdür. Allah, insanı kendisinin tek ilah olduğunu kabule uygun özellikte yaratmış ve bu yeteneği, onun yaratılışına yerleştirmiştir. Böyle bir yaratılış, onu Allah'ın ilah olduğuna şahit tutma anlamını taşımaktadır.⁴⁷ Buradaki sözleşme dille söylenmiş, sözlü ve ikrara dayanan kelami manada bir misak değildir. Bir marifet kuvvetinin, bir tanıma olgusunun doğal durumu açısından bir fiili misaktır.⁴⁸ Çünkü, Kur'an'da şahit tutma bazen sözlü⁴⁹ olarak, bazen de durum ve hal⁵⁰ ile olmaktadır. O halde insan ile bahsedilen sözleşme, durum ve hal ile yapılan bir misaktır. Bu misak, kişiyi, yaratıcıyı bulma zorunluluğu ile donatmaktadır. Çünkü insanın temelinde onu düşünme, algılama ve benimseme mevcuttur. Bu sözleşme, yaratıcı olan Allah ile fitrat arasında yapılan bir sözleşmedir. Onun hücrelerindeki bu sözleşme, var olduğu günden beri mevcuttur. Her hücre de Allah'ın bir olduğuna şahit tutulmuştur.⁵¹ Bu, insanda var olan olağanüstülüklerin de bir göstergesidir. Çünkü çeşitli bilim adamlarının, “insanın bedeni yeteneklerine dair” ortaya koydukları olağanüstülük/mucizeler, söz konusu ilâhî sözleşmenin bu olağanüstülükler ve akıl arasında yapılmış olduğu hususunu biraz daha netleştirmektedir.⁵²

Çocuklar doğarken, bazı bilgi ve beceri alanlarında ilerleyebilme gücünü beraberlerinde getirirler. Buna, gizil güç denmekte olup, günlük dilde bu güce istidat ve

⁴⁴ Yazır, age., IV, 172.

⁴⁵ Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Yay., İst., 2004, 90.

⁴⁶ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 90.

⁴⁷ İbn Kesir, Ebu'l-Feda, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, (çev: B. Karlığa, B. Çetiner), Çağrı Yay., İst, 1985, VII, 3137.

⁴⁸ Yazır, age., IV, 168.

⁴⁹ En'am, 6/130.

⁵⁰ Tevbe, 9/17.

⁵¹ Kutup, Seyyid, *fi-Zilali'l-Kur'an*, (çev: B. Karlığa ve arkadaşları), Hikmet Yay., İst., 1973, VI, 306-310.

⁵² Kara, *Beden Dili*, 38.

kabiliyet adı verilmektedir. Herkesin gizli güçleri, günlük başarılarından fazladır. Bir insandaki gizli güçler, o kadar çok ve çeşitlidir ki, bir hayat süresince bunların hepsinin en son sınırına kadar ulaşılması imkânsızdır. Onun için her insanda, bu gücün bilinenlerden çok daha çeşitli şeyler öğrenme yeteneği bulunduğu gibi, bugün yapabileceği her şeyde başarısını daha çok ilerletebilme gücü de vardır.⁵³ Kalıtım/fitrat, davranışların alt ve üst sınırlarını belirler. Kişi kalıtımın belirlediği bu sınırlar içerisinde davranışlarının temel noktasını saptar.⁵⁴ Çocuk, doğumla beraber, duymakta, görmekte, hissetmekte ve her an öğrenmektedir.⁵⁵ Bebekler, büyük refleks kapasitesine sahip olarak doğarlar. Tepkilerinin çoğu refleks örüntülerinden oluşmaktadır. Yeni doğanlar, otomatik olarak uyaranlara bağlı tepkiler verirler. Bazı ilkel refleksler, bebeğin yaşaması için gerekli olan reflekslerdir. Nefes alma, emme, yakalama vs. tabanlarına dokunulduğu zaman bebeğin otomatik olarak ayaklarını göğsüne doğru çektiği veya avuç içine dokunulduğunda yine otomatik olarak parmaklarını sıktığı görülür.⁵⁶ İnsan, ölüncüye kadar her bir aşamada ne gibi özellikler göstereceğine dair bilgiler, genlerde saklanmıştır.⁵⁷ Araştırmacılar, beyinleri, hücreleri, sinir sistemi yeni gelişmekte olan çocukların her şeyi kavramaya yatkın olduğunu belirtmektedir.⁵⁸ Bir bebek, iki gözünü bir tek nesne üzerine odaklayabilir, hareket eden bir objeyi izleyebilir ve bazı renkleri ayırt edebilir, kulakları çok geniş bir ses bandına tepkide bulunabilir, kokama ve tat alma duyu organları da oldukça gelişmiş olarak dünyaya gelirler. Birbirinden farklı kokuları ve temel tatları kolaylıkla ayırt edebilirler. Duyu organları, doğuştan itibaren hemen hemen mükemmel bir şekilde işlemektedir. Doğumla gelen bu özellikler üzerine, algılama ve hareketle ilgili yeni beceriler öğrenilmeye başlanır.⁵⁹ Bu öğrenme, daha sonra dış etkenlerin de tesiriyle artarak bir bütünlük oluşturur.

İnsanların bu şekilde doğumlarından itibaren mükemmel davranışlar sergilemesinin temelinde neyin olduğunu ise sıkça tartışılmıştır. Bu konudaki iddialar da uzayıp gitmektedir. Davranışların kökeninde evrimin olduğunu belirten bilim adamları, ruhun olmadığını açık ve net bir şekilde ifade etmektedirler. Cahiliyye Arapları da davranışların temelindeki yapıyı, zaman/dehr olarak ifade etmişler ve

⁵³ Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, İnkılap Yay., İst., 1994, 227.

⁵⁴ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 96.

⁵⁵ Yavuzer, Haluk, *Altı Yaşına Kadar Çocuk*, Remzi Yay., İst., trs., 15.

⁵⁶ Yavuzer, *Altı Yaşına Kadar Çocuk*, 16.

⁵⁷ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 90.

⁵⁸ Carrel, Alexis, *Yarımlara Doğru*, Hayat Yay., İst., 1997, 59.

⁵⁹ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 342.

evrende olup biten her şeyin, zamanın gücüne bağlı olduğunu ifade ederek bazen de zamandan şikâyetçi olmuşlardır. Ruh inkâr edenlerle onu kutsayanlar yanında bazı bilim adamları da insan davranışlarının kökeninde henüz niteliği ve niceliği tespit edilemeyen ruhu görürler.⁶⁰ Bedendeki tüm eylemlerin kaynağı olan ruhun varlığına inanan bilim adamları onun neliği konusunda ise bir bilinmezlik içerisindedirler. Çünkü bu, insan için hala bir bilinmeyenler denklemidir. Bunu öğrenebilmek için bir yöntem bile geliştirilememiştir.⁶¹ Şu bir gerçektir ki, insan bedeninde gerçekleşen her davranışın, ruhsal bir arka planının olduğu düşüncesi, ruhun neliği anlaşıldıktan sonra daha da netlik kazanacaktır. Bu nedenle de ruh ve beden ilişkisi ile ilgili ileri sürülen bazı bilgilere başvurulmadan davranışın temel dinamiklerin anlaşılması zor görünmektedir.

C. Ruh

Canlılık, en önemli nokta, öz vb.⁶² anlamlara gelen ruh, Arapça'da, rüzgar, esinti, koku, rahatlama ve dinlenme anlamlarına gelmektedir.⁶³ Kur'an'da ise çeşitli anlamlarda kullanılmıştır; ilâhî mesaj, vahiy,⁶⁴ güvenilir elçi,⁶⁵ Allah-âlem ilişkisi içerisinde Allah'ın âleme dönük bazı emirleri (ruhun üflenmesi)⁶⁶ bu kavramın kullanımlarındandır. İslam kültüründe bu kavram geniş bir şekilde tartışılmış ve hala bazı muğlak konulara da sahiptir. Bu tartışmaları bir yana bırakacak olursak, bizim için önemli olan Allah'ın insanı yaratışı esnasında ona ruhundan üflemesi ve bunun mahiyetidir.

İnsan, kendisinde suyun da görev aldığı⁶⁷ ani olarak değil, uzun bir süreç içerisinde yaratılmıştır. Bu yaratılığın topraktan olduğunu belirten ayetler, dolaylı yoldan, onun birden bire değil, bir tekâmül sonucu gerçekleştiğini de ifade etmektedir.⁶⁸ Konu ile ilgili ayetler, insanın yaratılışından söz ederken, bazen türap (kuru toprak), bazen tin (çamur), bazen hame (uzun süre bekleyen çamur), bazen salsal (vurulunca ses gelen kurutulmuş çamur)⁶⁹ ifadelerini kullanmışlardır. Fakat bahsedilen çamurun bir

⁶⁰ Bkz., Kara, *Beden Dili*, 41-43.

⁶¹ Carrel, *Yarımlara Doğru*, 60.

⁶² Komisyon, *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara, 1988, II, 1230.

⁶³ İbn Manzur, age., II, 455-461.

⁶⁴ Şura, 42/52.

⁶⁵ Şuara, 26/192-193.

⁶⁶ Secde, 32/7-9.

⁶⁷ Secde, 32/8.

⁶⁸ Öztürk, Y. Nuri, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Yeni Boyut Yay., İst., 1998, 21.

⁶⁹ Bkz., Al-i İmran, 3/59; A'raf, 7/12; Hicr, 15/26.

hayat düzeyine, oradan da gelişerek insan biçimine ait bir diriliğe nasıl ulaştığı hususu bir sır olma özelliğini sürdürmektedir. İnsanoğlunun ulaşmış olduğu yüksek hayat düzeyinin sırrına onun, canlılar arasındaki farklı ve üstün algılama gücüne, ileri seviyedeki yeteneklerine gelince, bu konularda da teoriler hala devam etmekte ve bir neticeye varamamaktadır.⁷⁰

İnsanın yaratılışında bahsedilen bu aşama ile, tanrısal nefha olan ruhun üflenmesi arasında bir zaman geçtiği de ifade edilmektedir.⁷¹ İnsanın gerek beden yapısı gerekse taşıdığı ilâhî emaneti, yani ruhun kendisine verilmesi bakımından bir tekamüle tabi tutulduğu, gerçeğe daha uygundur.⁷²

Bu tekâmül, olağanüstü yetenekler ve aklın hala kavrayamadığı bazı özellikleri insana sunmaktadır. Bunların temelini, insana üflenen ruh oluşturmaktadır.⁷³ Çünkü bu durum insan ruhunun hayat, bilgi, kudret, istek, basiret ve ortalama diğer tüm insani özelliklere sahip olduğunu gösterir. Bunlar, gerçekte kurutulmuş balçıktan yaratılan insana, ilâhî özelliklerin hafif bir yansımasıdır. İnsanı, Allah'ın halifesi olma konumuna yükselten ve onu meleklerin, bütün varlıkların secde edeceği bir yüceliğe eriştiren, işte Allah'ın ruhunu insana üflemesi olayıdır.⁷⁴ Yani insana üflenen bu ruh, onu diğer tüm canlılardan ayırmakta, onu düşünen, hisseden, karar veren, işiten, gören ve istediği zaman bütün canlılardan daha değerli bir duruma gelebilen üstün bir model statüsüne yükseltmektedir.

İnsan, birbirinden farklı hatta taban tabana zıt fikirleri aynı anda bünyesine barındıran bir yapıdadır. Bu ruh-beden birleşmesinden ortaya çıkan belirsiz algılama biçimleridir. İnsan, vücut ve ruh olmak üzere iki parçadan yapılmış telakki edilir. Fakat ruhsuz bir vücut, vücutsuz bir ruh asla müşahede edilmemiştir. Vücudumuzun ancak dış yüzeyini görürüz. Onun normal çalışmasından, belli belirsiz bir huzur duyarız. Fakat organların hiçbiri hakkında bilinçli değiliz. O zaman da basitliği altında şaşırtıcı bir karışıklık ortaya çıkarır. Bize hiçbir zaman hem dış ve umumi hem de iç ve hususi

⁷⁰ Kutub, *Tefsir*, IX, 101-109.

⁷¹ Hicr, 15/29.

⁷² Öztürk, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, 22.

⁷³ Bkz., Hicr, 15/29.

⁷⁴ Mevdudi, Ebu'l-Ala, *Tefhimu'l-Kur'an*, (çev. M. Han Kayani), İnsan Yay., İst., 1996, II, 571.

görünüşünü temaşa imkânı vermez.⁷⁵ Bu nedenle beden ve ruh bir araya gelmeden herhangi bir etki ya da tepki söz konusu olmaz.

D. Nefs

İnsanda evvela teşekkül eden fizik merkez (beden)'dir. Nefs ise insan alt benliklerinden biri olması, beraberinde aynı zamanda biyolojik beden devâmını sağlayan bir merkezdir.⁷⁶

Nefs kelimesi Türkçe'de nefis şeklinde yerleşmiştir. Türkçe'de nefis; öz varlık, kişilik, insanın yeme içme gibi ihtiyaçlarının bütünü, istek uyandıran şey manalarında kullanılmaktadır.⁷⁷ Arapça'da bu kavram çeşitli manalarda kullanılmaktadır; ruh, insana canlılık veren şey, benlik, nefsin yeri olan beden vb⁷⁸ bu kullanımlardandır.

Nefs kavramı, Kur'an'da da geniş bir kullanım alanına sahiptir; birey ve şahıs⁷⁹ anlamında kullanılan nefis, bir bütün ve birey olarak insanı ifade etmektedir. Buna, Kur'an'da fazlaca rastlanmaktadır. Ayrıca cins,⁸⁰ zihin ve düşünce⁸¹ de nefsin Kur'an'daki diğer kullanımlarındandır. Tasavvufta nefis, insan psikolojisinin en kötü düşmanı olarak başlayan, ancak paha biçilmez bir alete dönüştürülebilecek bir unsur olarak kullanılmaktadır.⁸² İnsanın benliği de diyebileceğimiz bu kavram, yüzünü ölümsüz ve güzele çevirdiğinde ruh; ölümlüye ve kötülüğe çevirdiğinde nefis adını almaktadır.⁸³ Çünkü insan benliği takva ile kötülük arasında bir geçittir. İkisini de kabule müsait bir konumdadır. Çoğu zaman akıl ve sağduyunun ahlâken iyi ve olumlu bulmadığı yöne sürükleyen güdülerle doludur.⁸⁴ Yaratılışı itibariyle sürekli ahlâk dışı şeylerin arkasında gitme eğiliminde olan nefis/benlik, sağlıklı bir iman ile desteklenmezse bu asli hali üzere olmaya devam ederek⁸⁵ insan yaşamını olumsuz bir

⁷⁵ Carrel, Alexis, *İnsan Denen Meçhul*, Hayat Yay., İst., 1995, 195; Tabbara, Abdulfettah, *Kur'an ve Modern İlim*, (çev. Celal Yıdırım), Uysal Yay., Konya, trs., 167.

⁷⁶ Akşener, Semih, *Kendini Bilen İnsan*, Bilge Yay., İst., 2004, 43.

⁷⁷ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, II, 1080.

⁷⁸ İbn Manzur, age., VI, 233-235.

⁷⁹ En'am, 6/151.

⁸⁰ Nisa, 4/1.

⁸¹ Bakara, 2/235.

⁸² Frager, Robert, *Tasavvufta Kalp Nefs ve Ruh*, (çev. İbrahim Kapaklıkaya), Gelenek Yay., İst., 2004, 29.

⁸³ Öztürk, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, 404.

⁸⁴ Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal ve Tefsir*, (çev. Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İst., 2002, 468.

⁸⁵ Dihlevi, Şeyh veliyullah, *Huccetullah el-Beliğa*, (çev. Mehmet Erdoğan), Şafak Yay., İst., 2003, II, 213.

şekilde etkilemektedir. Bu duyguların kökü genellikle derin bilinçaltında yer alan egoist güdülerdir.

Sufi psikolojisinde, zalim nefis/benlik, düşünce ve kavrayışın en ağır sapıklıklarının temelinde yatar. Kendimiz ve başkaları için en büyük tehlike kaynaklarından. Tasavvuf, nefsin anlaşılması ve dönüşümü için güçlü ve etkili araçlar sağlar. Bunlar, nefis muhasebesi, öz disiplin ve başkalarında kendini görmektir.⁸⁶ İnsan, üstün zekâ gibi güçlü bir silaha sahiptir. İşte insan bu üstün zekâsını ve zihni güçlerini, içgüdülerini, fizyolojik ve psikolojik iticilerinin esaretine terk ettiği zaman korkunç ve ihtiraslı bir canavara dönüşebilir. İslam'ın bahsettiği nefis-i emare budur. Eğer insan, dini, ahlâki ve vicdani bir oto kontrole ve cemiyetin murakabesine girmezse, doymak bilemez bir zekâ ve milli vicdan hakkı ile vazifesini yapamazsa, ferdi vicdanlar bu değerlerle donatılmazsa, âlemi kötülük kaplar. Ahlak kahramanlarının yerini, entelektüel canavarlar alır.⁸⁷ Bu da bir cemiyet ve onun en büyük unsuru olan insan için yıkımdır.

İnsan tabiatı, birbirine zıt kutuplar arasında çarpınıp duran bir niteliktedir. Allah, bu gerçeği “*Nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülükleri ilham edene yemin ederim ki, nefisini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir.*”⁸⁸ şeklinde ifade etmiştir. Çünkü ayet, insandaki iki hassas dengeye; fücür ve takvaya işaret etmektedir. Nefsinin iyilik eğilimlerini bastıran ve nefisini kötülük eğilimlerine çeken kişi, fücür o kadar destek verir ki, takvayı bastırır ve tıpkı toprağın ölüyü saklaması gibi takvayı saklar,⁸⁹ kişiyi basitleştirir. Bunun yanı sıra nefis, insanın yaşaması, dürtülerine kaynaklık eden kişinin beslenmesini, ilerleyip yükselmesini sağlayan, onu tehlikelerden koruyan değerlendirme yeteneği bulunan davranışlarımıza büyük ölçüde hâkim emredici bir enerji kaynağı⁹⁰ olup bütün istek ve arzuların yegâne unsurudur. Nitelikli insan, birbirine tamamen zıt bu kutuplar arasında yılmayan bir mücadele ile sosyal ve ahlâki yönden bir oluşuma giderek kendi yetenekleri ve kapasitesine uygun davranışlarla kişiliğini kazanmaya çalışır. Bu hassas süreçte insanlığını kaybetmemeli,⁹¹ dengeli bir kişilik edinmelidir. Ruh, ilâhî öz olarak

⁸⁶ Frager, age., 29.

⁸⁷ Arvasi, S. Ahmet, *İnsanın Yatınlığı*, Babıali Yay., İst., 2001, 51.

⁸⁸ Şems, 91/7-10.

⁸⁹ Mevdudi, *Tefsir*, VII, 157.

⁹⁰ Aydın, Hayati, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, Hayat Yay., İst., 1998, 52.

⁹¹ Varol, Ramazan, *Başarımızın Sevgi Dili*, Bilge Yay., İst., 2004, 152.

iyiliği ve güzelliği; nefis de çirkinliği ve kötülüğü temsil etmektedir. Nefis, terbiye edilerek ruhun emrine girerse, cemiyet-fert karşıtlığı yerini ahenge bırakacaktır.⁹²

İnsanları iki âlemde de mutlu kılmak isteyen İslam dini, insanların benliklerinde bulunan ve her an değişme gösteren ikili yapısına dikkat çekerek bunların insanlar açısından muhtemel sonuçlarına ayrıntılı bir şekilde değinmiştir.

Muhtevasında birçok çelişkiyi de barındıran insan, Allah'ın yeryüzünde yarattığı en karmaşık varlıktır. Aynı zamanda istediği takdirde kendisini gözden geçirip, nefis muhasebesi yaparak, arzularının etkisinde kurtulup yaratana gerçek anlamda kul olarak mükemmel bir varlık haline gelebilmektedir.

Buradan da anlaşılacağı gibi, insanın hem müspet hem de menfi iki yönünün olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Bu durum, insanın karmaşık davranışlarının izahına da bir açıklama getirmektedir. İkili tabiat, olumlu-olumsuz iki güç arasındaki mücadele, bir bakıma insanın tekâmül edip yücelmesi için zorunlu ve gereklidir.⁹³ İslam literatüründe, her iki durum da kavramsal olarak işlenmiş ve geçtiği gibi, bunlar iyiliğin temsilcisi ruh; kötülüğün temsilcisi de nefis olarak adlandırılmaktadır.

E. Ruh-Beden İlişkisi

İnsan bedeni, algılama, bellek, düşünme gibi zihinsel bilgi işlem süreçlerini kullanarak, kendisi ve çevresi hakkında yeni bilgiler edinir. Eski olayları hatırlar, ortaya çıkan sonuçları çözer ve gelecekle ilgili planlar yapar.⁹⁴ Bedenin bütün bunları, ruhtan bağımsız bir şekilde sürdürmesi düşünülemez. Ruhta olduğu gibi, insanın bedeninde de hala gizemli bazı noktalar vardır. İnsanın genetik şifresi, onun bedenindeki milyonlarca hücreden her biri organizmanın işleyiş planının tamamını içermekte olup, bütün bunlar, insana kalıtım/fitrat yoluyla geçmekte⁹⁵ ve çift tabiatlı insanı mükemmelleştirme eğitimi göstermektedir.

Beden, aslen Arapça bir kelime olup “büyük” anlamına geldiği gibi, genelde insan cesedinin karşılığı olarak kullanılır.⁹⁶ Türkçe’de ise beden, canlı varlıkların maddi bölümüne dendiği gibi, vücut anlamında da kullanılır.⁹⁷

⁹² Sert, age., 45.

⁹³ Gölcük, *Din ve Toplum*, 205.

⁹⁴ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 29.

⁹⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 89-90.

⁹⁶ Ragıp, age., 51.

⁹⁷ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, I, 162.

Unutulmaması gereken bir gerçek de şudur ki, insan ruh ve bedenden mürekkep bir varlıktır. Her iki unsur da bizler için hala bazı bilinmezlikler içermektedir. Çünkü insan, “ben” veya “kendim” dediği zaman, ruhu mu, yoksa bedeni mi kastettiğini çözememiştir. “Biz sadece ruhtan veya bedenden ibaretiz” dediğimiz zaman, hata payı nedir? Fakat, ihmal edilemeyecek bir gerçek var ki, o da ruh ve beden bir arada olmadığı zaman, insandan bahsetmek de anlamsızlaşmaktadır. Ölüm, bunun açık bir göstergesidir. Her ne kadar ruh, bağımsız olarak bilgi sahibi olabiliyorsa da, onu bedenden bağımsız olarak göz önünde tutmak söz konusu olamaz. Onun için de ruh-beden ikilemi yaşanmadığı gibi, “insan bedenden ibarettir” denildiği zaman, ruh ve beden birlikte anlaşılmalıdır. İkisi arasında görev taksimatına gidilirse, tepki ve davranışlara kaynaklık görevi ruha aittir. Duyuların gerçekleşmesine vesile olan beden ise ruhumuzun dilciliği ve varlığımızın dünyaya açılan kapıcılığı görevi düşer. İçimizdeki bütün duygu düşünce, heyecan ve isteklerimiz, bedenimiz sayesinde kendilerini ifade ederler.⁹⁸

Gazalî, ruh, nefis ve kalp kavramlarını birbiri yerine kullanmaktadır. İnsan gözle görünen beden ve Batını olarak da nefis/ruh/kalp'ten oluşmaktadır. Bedendeki azalar, batının bir hizmetçisidir.⁹⁹ İnsanların davranışları, olaylara tepkileri, bütün etkinlikleri, ruh/kalp kaynaklı formlardır. Burada ruh/kalp, emreden, kaynaklık eden bir yapıda karşımıza çıkmaktadır. Ruh, sürekli bir yapı arz etmektedir. Çünkü bir kimse, gözlerini kapayıp kendi bedeninden, yerden, gökten ve her şeyden duyularını alıkoyduğunda bile kendi varlığını bilir. Buradan anlaşılıyor ki ruh, bedensiz de mevcuttur. Vücut örtüsünün kalkmasıyla insanın hakikati yok olmaz.¹⁰⁰ Yeryüzünün temsilcisi ve yöneticisi olmak ve onun kaynaklarının sorumluluğunu almak amacıyla Allah, insana düşünme ve aklını kullanma kabiliyetini vermiştir. Bu yetenek, sorumluluk kavramı için zaruridir. İnsan, düşünme ve iyi ile kötü arasında ayırım yapma kabiliyetine sahip olduğu için davranışlarından ve kararlarından sorumlu olması gerekir.¹⁰¹ Davranış bütünlüğü sağlayan insanların, hem psikolojik yapıları, hem de toplum içerisindeki durumları, düzenli, psikolojik ve sosyal çatışmalardan uzak, kimliği oturmuş bir yapıya kavuşmuştur.¹⁰²

⁹⁸ Kara, age., 48.

⁹⁹ Gazali, Ebu Hamit, *Kimya-yı Saadet*, (çev. Ali Arslan), İmaj Yay., Ankara, 2004, I, 32.

¹⁰⁰ Gazali, *Kimya-yı Saadet*, I, 33.

¹⁰¹ Aydın, A. Rıza, *Birey ve Din*, İnsan Yay., İst., 2004, 126.

¹⁰² Başkurt, İrfan, *Din Eğitiminde Adalet Ölçü Denge*, İşaret Yay., İst., 2000, 46.

Ruh/kalp, insanın hata yapmayan, doğrudan sapmayan yönünün temsilcisidir. İnsana Allah'ın tecelli ettiği yönüdür. Hâlbuki nefsimiz, süfli mertebelerden başlayarak, daha üst mertebelere doğru tekâmül ederek yükselir.¹⁰³ Bu yükseliş, kişide nefs-ruh dengesini düzenlemektedir. Bu iki dinamiğin birbiriyle uyumlu olması, kâmil insan gerçekliğini ortaya çıkarmaktadır.

Ruh ve beden arasındaki en bariz farklardan biri bedenın bölünme kabul etmesine karşın ruhun hiçbir şekilde bölünmeyi kabul etmemesidir.¹⁰⁴ İnsan kendisini bir bütünlük olarak düşünür ve bu yönde hareket eder. Fakat vücudundan herhangi bir organ kesildiği zaman bu bütünlük kesilmiş olmaktadır. Aynı şey ruh için geçerli değildir. Çünkü bedenden bir uzuv koptuğu zaman, bu ruhun bütünlüğünü etkilemez. Bu anlamda ruh ile beden arasında bir uyum vardır. Bütün davranış çabalarımız, bizde güven duygusu uyandıracak bir konuma ulaşma amacına yöneliktir. Ruh ve beden, bu konuda elbirliği ile çalışırlar. Ruh, bir motoru andırır. Bedendeki her depreniş ve her harekete ruhun güttüğü amacın damgasını görürüz. İnsanın her hareketinde bir anlam saklıdır. İşte onu bu anlamlarla donatan ruhtur.¹⁰⁵ Bedendeki her bir eylemin ve bu eylemleri gerçekleştiren yeteneklerin kaynağı ruhtur. Ruh da bu gücü yaratıcıdan almaktadır.

Bu gerçek, Kur'an'da; “*Ona şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın.*”¹⁰⁶ şeklinde ifade edilmektedir. İşte insanlara bunca üstün yeteneği veren ruh, kişinin ilâhî boyutunu yansıtan bu ruhtur.

Bütün bu olağanüstülükleri kendisinde barındıran insan hala ruhu tam olarak çözebilmiş değildir. Onun mahiyeti, temel özellikleri hakkında sınırlı bilgiye sahiptir. İlk yaratılış itibarıyla modelsiz/örneksiz olarak yaratılan insan, bu üstün sırta tam olarak vakıf olamamıştır. Ruh nerededir, nasıl gelir, nasıl gider? Soruları bu anlamda hala cevapsızdır. Kur'an'ın bu konuda sınırlı bilgi vermesi, insanın güç yetirebileceği ve ulaşabileceği bir alan içerisinde aklını kullanması olabilir.¹⁰⁷ İnsanı bütün canlılardan ayıran, onun duygularını, ilerlemesini ve yükselmesini sağlayan ruhtur.¹⁰⁸ Kişisel

¹⁰³ Çamran, Mustafa, *İnsan ve Allah*, (çev. Kasım Seyyidoğlu), Bengisu Yay., İst., 1991, 22.

¹⁰⁴ Gazali, *Kimya*, I, 35.

¹⁰⁵ Kara, age., 49.

¹⁰⁶ Hicr, 15/29.

¹⁰⁷ Bkz., Kutub, *Tefsir*, IX, 121-122.

¹⁰⁸ Büyükcınar, A. Muhtar, *Mutluluk Yolları*, Bilge Yay., İst., 1999, 114.

tekâmülü, bunun bir birikimi olarak da sosyal ilerlemeyi sağlayacak olan ruh, kişiyi olağan kalıpların dışına çıkararak ona bir hareket alanı kazandıracaktır.

Ruh, bedeni her yönden kumanda etmektedir. Beyin, ruhtan aldığı emre göre sınırlara sinyal verir. Sınırlar, alınan bu sinyaller doğrultusunda bir yandan adale ve organları çalıştırır. Diğer yandan da iç ve dış duyguları sağladığı gibi hafıza ve zekâyı çalıştırarak düşünmeyi sağlar.¹⁰⁹ Bu düşünme, kişinin kendi farkında oluş ve gerçeği yansıtan bir görünümdedir. Bireyin kendi bilincinin ötesinde bir gerçek olmadığı gerçeğini, kendi bilincinin içinde yapılaştığını düşünmeye başlar.¹¹⁰ Bu engin düşünce, kişinin farkındalığını ve ruhunun derinliğini ifade eden bir ipucudur.

İşte insanı hayvandan ve bütün canlılardan ayıran, hepsinden daha üstün kılan anlama, öğrenme, düşünme, eşyayı birbiri ile kıyaslama, tartışma, ezberleme, icat etme gücüne sahip olan ruhudur. İnsanda seven, sevilen, nefret eden, nefret ettiren, güvenen, kin besleyen, intikam almak isteyen yine bu ruhtur.¹¹¹ Bütün duygu ve düşüncelerin temelinde yatan ve bedeni her konuda yönlendiren, kaynaklık eden, yol gösteren bir konumdadır.

II. İnsan Davranışı ve Güdülerle İlgili Kavramlar

A. Kişilik

Kişilik (personality), bireyin iç ve dış çevresiyle kurduğu, diğer bireylerden ayırt edici, tutarlı ve yapılaşmış bir ilişki biçimidir.¹¹² İnsanın bir bütünlük içerisinde süreklilik gösteren özellikleri ve çevresine uyma sürecidir.¹¹³ Duygu, düşünce, inanç, değer ve tutumlar gibi fark edilebilir özellikleri bulunan insan, karmaşık bir varlıktır. Bireyin doğumla beraber getirdiği ve doğumdan sonra etkileşimde bulunduğu çevre, onun kişiliğinde önemli etkiler bırakır.¹¹⁴ Bu anlamda kişilik, bir insanı bütün yönleriyle diğerlerinden farklı kılan, duygu, düşünce tutum ve davranışların bütünüdür.¹¹⁵ Kişilik, hayatın her anında kendisini gösterir. İnsanın sosyal hayatında ve kendi tecrübelerinde bunu görmek mümkündür.

¹⁰⁹ Büyükçınar, *Mutluluk Yolları*, 117.

¹¹⁰ Cüceloğlu, Doğan, *Anlamli ve Coşkulu Bir Yaşam İçin Savaşçı*, Remzi Yay., İst.,2002, 288.

¹¹¹ Büyükçınar, *Mutluluk Yolları*, 118.

¹¹² Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 404.

¹¹³ Başaran, İbrahim Ethem, *Örgütsel Davranış*, Nobel Yay., Ankara, 2000, 57.

¹¹⁴ Bayraktar, M. Faruk, *Öretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İfav. Yay., İst, trs., 23.

¹¹⁵ Baymur, age., 253.

Kişilikteki bu öğeler, insanın görünüşü, hareketleri, jestleri, mimikleri ve çevreye uyumuyla dışarıya yansır. Bu özellikler, kişinin giyim kuşamaı, yürüyüş biçimi, el kol hareketleri, ses tonu, öfkelenme ve hoş karşılama gibi bütün davranışlarında kendini gösterir.¹¹⁶ Kişiliğini davranışlarıyla sergileyen insan, kişisel bütünlük içerisinde. Çünkü bir insan ancak kişisel bütünlüğü kadar kendisidir. Sosyal ilişkilerde, ailede, toplumda özü sözü doğru insan, yani kişisel bütünlük içerisindeki insan etkilidir.¹¹⁷ Böyle bir bütünlüğün sağlanabilmesi için, aklın aktif bir halde olması gerekmektedir.

Akıl, insanın iç dinamiklerini organize ederek faydalı hale getirir. İşte tam bu noktada sözü edilen insanın iç güzelliklerinin dengeli ve ölçülü bir şekilde tatmin edilmesi gereği ortaya çıkmaktadır. Buna göre, hiçbir duygu ne ihmal edilebilir, ne baskı altına alınabilir, ne de biri diğerine feda edilebilir. Çünkü dengesiz, düzensiz ve tatminsiz bırakılan güçler, aklın önüne geçerek onu işlemez hale getirebilir. İnsanların yanlış sonuçlanan bütün işlerinin temelinde, aklın/ruhun seçicilik ve liderlik görevini yapmaması yatmaktadır.¹¹⁸ Bunu takip eden süreç içerisinde ise insan, kişisel bütünlüğünü yitirip, tam bir dengesizlik hali yaşar. İnsanlarda dengenin temini de zor ve uzun bir süreç gerektirmektedir. İnsan şahsiyetinde, güzel bir ahenk ve kompozisyon görülmesi isteniyorsa, nefsin tellerine gerektiği an ve tonda dokunulmalıdır. Tek telle bir müzik kompozisyonu olamayacağından bütün teller harekete geçirilmelidir.¹¹⁹ Bu şekilde dengeli bir kişilik sağlayan insanda bir “benlik” oluşur. İnsanın kim olduğuna ve kim olacağına ilişkin örgütlenmiş, tutarlı görüş ve inanç olarak da tanımlayabileceğimiz benlik, kişinin kendisine biçtiği değerdir.¹²⁰ Kendisinde bu yönde sağlıklı bir “benlik” oluşan insan, kişisel bütünlüğü olan örnek bir insan konumundadır.

Kişilik, uzun süre boyunca istikrar gösteren ve çeşitli durumlarda ortaya çıkan bireye ait belirli bir davranış modeline neden olan ruhsal özellikler bütünüdür.¹²¹ Kişi, yalnızca kendisine ait olan bu farklılığı sayesinde belli inançlar geliştirir. Bu inançlar, hayatta kalmamız ve en verimli bir şekilde yaşayabilmemiz için almamız gereken stratejik, savunmacı kararlara dönüşür.¹²² İnsanın böyle bir inanç geliştirmesi de ancak

¹¹⁶ Kara, age., 144.

¹¹⁷ Cüceloğlu, *Savaşçı*, 124.

¹¹⁸ Başkurt, age., 124.

¹¹⁹ Bayraklı, Bayraktar, *İslam'da Eğitim*, İfav. Yay., İst., 1989, 158.

¹²⁰ Başaran, age., 57.

¹²¹ Holm, Nils, *Din Psikolojisine Giriş*, (çev. Abdülkerim Bahadır), İnsan Yay., İst., 2004, 109.

¹²² Vaughan, Frances, *Ego Ötesi*, (çev. Halil Ekşi), İnsan Yay., İst., 2001, 73.

sağlıklı bir ruha sahip olmasıyla gerçekleşebilir. William James, kişiliğe yönelik iki durumu ifade eder; sağlıklı ruh ve hasta ruh. Sağlıklı ruh, iyimserdir, dışa dönüktür ve kendiliğindedir; böyle bir ruhta, dinî olgunluk yavaş yavaş ortaya çıkar. Buna karşılık hasta ruh, itirazlara ve güçlülere sahiptir. Kötümserliğe ve içe dönüklüğe eğilimlidir. Böyle bir ruh çoğu zaman kendini, daha ziyade talepkâr ve zorlayıcı durumlara yönelten bir konumda ifade eder.¹²³

İyi ahlâkı ruhta, kötü ahlâkı da nefste mihraklandırان İslam,¹²⁴ insanı cemiyetle uyumlu bir hale getirmektedir. Sosyal bir varlık olan insan, sosyalleşme sayesinde bir kişilik oluşturarak, cemiyetle yaşamaya elverişli bir hale gelir. Kişi sosyalleşmede, kendisi ile toplum arasında gerçekleşen ve sonunda toplumsal davranış kalıplarının kabulünü ve uygulanmasını sağlayan bir karşılıklı etkileşim süreci yaşar. Bu süreçte insan aynı zamanda bir kişilik kazanır.¹²⁵ İnsanın bu kişiliği, bütün beşerî ilişkilerde kendisini gösterir. İnsanın kişilik özellikleri, diğer insanlarla ilişkilerinde ortaya koyduğu tutum ve davranışlara göre tayin olur. Her fert, diğer insanlarla ilişkilerinde onlar üzerinde birtakım izlenimler bırakır. İlişkide bulunduğumuz kişilerin de bizim hakkımızda verdikleri bazı ortak hükümler vardır. Bizim dürüstlük, güvenilirlik, yiğitlik, adalet, şeref ve haysiyete düşkünlük, cömertlik, yardımseverlik vb. daha çok dinî ve ahlâkî özelliklerimize göre verilen bu hükümler, bizim kendimiz hakkında benimsediğimiz özellikler haline gelir.¹²⁶ Bu özellikler, insanın düzenli ve düzeyli ilişkilere girebilmesi için gereklidir. Kişilik, birey ve çevresi arasında bir uyum oluşturur.¹²⁷ Bu niteliklerin bir insanda bir araya gelmesi, onun kişisel bütünlüğünün ve kendini gerçekleştirdiğinin de bir göstergesidir.

Kendini gerçekleştirme, ileriki konularda da açıklanacağı gibi hayat boyu süren bir durumdur. İnsanlar arasında farklılıklar bulunduğu gibi, fertlerin hayatı boyunca zaman zaman değişik düzeylerde bulunur. Kendini gerçekleştirenler, hayatlarında daha açık oldukları gibi, duyguların farkında olarak, onları bastırmadan tam bir şekilde yaşarlar.¹²⁸ Kişinin bu ince ve hassas dengeyi sağlaması da ancak sağlıklı ruh dediğimiz kendi kişiliğini oluşturması ve bunu sürdürmesine bağlıdır.

¹²³ Holm, age., 112

¹²⁴ Kısakürek, N. Fazıl, *İdeolojya Örgüsü*, Büyük Doğu Yay., İst., trs., 105.

¹²⁵ Tezcan, Mahmut, *Sosyolojiye Giriş*, Feryal Yay., Ankara, 1995, 37.

¹²⁶ Uysal, Veysel, *Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, İfav. Yay., İst., 1996, 27.

¹²⁷ Onur, Bekir, *Gelişim Psikolojisi*, İmge Yay., Ankara, 1995, 145.

¹²⁸ Çamdibi, Mahmut, "*Beşeri Münasebetler*", Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, İst., 1994, I, 91.

B. Kişiliğin Temelleri

İnsanların gözlenen ve tecrübe edilen davranışlarının temelinde birtakım görünmeyen iç güçler etkilidir. Bunlar bir süreç olarak davranışlarımızı ve kişiliğimizi oluşturarak, onlara kaynaklık yapmaktadır. İnsan davranışlarının anlaşılması için de bu dinamiklerin iyi bir şekilde çözülmesi gerekir.

Ünlü Psikolog Sigmund Freud (1856-1939), insan davranışlarını ve onun kişiliğini etkileyen üç birimden bahsetmektedir; id, ego ve süper ego.¹²⁹ Bu üç dinamik, insan davranışlarını temellendirmekte ve kişiyi yönlendirmektedir.

1. İd/Nefs/Şeytan

İnsan kişiliğinde, en kaba, ilkel, kalıtsal dürtü ve arzuları içeren bir bölüm vardır. Bu aynı zamanda davranışlarımızın altında yatan psikolojik enerjinin de kaynağıdır. İd, zevk ilkesine (pleasure principle) göre işler ve hiç geciktirilmeden bütün istekleri yerine getirmesini bekler. Sonucu ne olursa olsun, arzuların yerine getirilmesini ister.¹³⁰

Freud, bu kavramı rüyalarla da ilişkilendirmektedir. Bilindiği gibi rüyaların istek ve ihtiyaçlara doyum sağlayıcı bir fonksiyonu da vardır. Mesela açlık, susuzluk, özgürlük gibi ihtiyaçlar ile; korku, ümit ve kaygı gibi psikolojik haller de rüyalarda değişik şekillerde belirir.¹³¹ Rüyalar, idin emrinde, onun isteklerini doyurma aracı olarak kullanılır.¹³² İdin isteklerinin baskın olduğu bir yapıda, bireyi, düşünme ve akıl yürütme gücü değil, id/nefsin istekleri ve eğilimleri biçimlendirir. Eğer id, davranışımızı yöneten yegâne kişilik birimi olsaydı, insanoğlunun hayvandan pek farkı kalmazdı. Bugünkü insan toplumu içerisinde, tümüyle idin etkisiyle hareket eden bireyler, ya bir kavga sonucu öldürülürler, ya da ömürlerini hapishanede geçirirler.¹³³

Modern psikolojideki bu tanımlamalar, Kur'an'daki “*nefs, aşırı şekilde kötülüğü emreder.*”¹³⁴ ifadeye karşılık gelmektedir.

Nefs/id, ruh, kalp, beden gibi unsurlardan müteşekkil olan insanın anlaşılması en zor yanıdır.¹³⁵ İnsanda kötülüğe yönelen, fenalıklara meyleden unsurları telkin eder.

¹²⁹ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 407.

¹³⁰ Baymur, age., 254; Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 407.

¹³¹ Erdoğan, İsmail, “*İslam Filozoflarının Rüyaların Yorumu Hakkındaki Görüşleri*”, İslami Araştırmalar Dergisi, Ankara, 2003, S.I, 63.

¹³² Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 407.

¹³³ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 408.

¹³⁴ Yusuf, 12/53.

İnsanın şehvete, günah ve kötülüğe uzanan boyutudur.¹³⁶ Bilim dilinde id denilen şeytan, kişiliğin temel sistemi olarak ruhsal bir enerji kaynağı ve içgüdüleri içeren doğuştan varolan psikolojik gizli güçlerin tümü olarak belirtilebilir. İd organizmada gerilim yaratan gerçek, ruhsal bir varlık olarak kabul edilir ki bu, kaynakların nitelediği şeytan kavramına yakın bir ifadedir.¹³⁷

İslam literatüründe id/şeytan, hiçbir zaman, insan iradesini yok etmek şeklinde değil, ona vesvese veren bir dinamiktir.¹³⁸ Kur'an'da, insan üzerindeki en büyük tesirini vesvese yoluyla yapan¹³⁹ şeytan, insanın dalgın bir anını gözeterek, boş bulduğu her yoldan insanı gafil avlamaktadır.¹⁴⁰

“Allah, insanı zayıf (iradeli) yaratmıştır.”¹⁴¹ Gerçeği, onun birçok istek ve güdü karşısında tutunması gereken tavrın, insanı bir ikileme soktuğunu göstermektedir. Emir alma ve kulluk anlamında bir halife olarak, yaratılan insan, hayatını, iyinin karşısında, kötüyeye; ahlâkın karşısında, ahlâksızlığa; erdemın karşısında, basitliğe yönelten nefis/id'e karşı savaşmakla geçirir.

Nefs/id, insan bütünlüğü içerisinde merkeze yerleştirildiği için her düşünce ve hareket, onun süzgecinden geçer. Nefs, sonsuz yüzeylerden gelen tüm etkileri içimizden dışımıza iletir.¹⁴² Bu iletinin davranışlara yansması ve kontrolünü sağlayan kontrol mekanizması ise imandır. İman, özünde, sadece dil, beden ya da zihinde yapılan bir iş değildir. Aksine, kişiliğin derinliklerine ulaşan ve ister bilişsel ve duygusal; isterse de özgür irade olsun, kişiliğin tüm boyutlarını etkileyen psikolojik bir fenomendir.¹⁴³ Kişi açlık hissettiğinde, doğru yiyeceği seçmesine, yemek esnasında doğru alışkanlıkları sürdürmesine ve uygun yiyecek miktarını tüketmesine izin veren tüm süreçleri denetleyen ve kontrol eden, imandır. Bu nedenle Müslüman, belirli yiyecekleri seçecek ve diğerlerinden kaçınacak; sağ elini kullanacak ve işe Allah'ın adıyla başlayacak; midesini yemekle doldurmayacak ve yaratıcısına şükrederek yemeğini bitirecektir. Kişi birçok alternatifler arasında uygun olanı seçecektir.¹⁴⁴ Bu seçim insan için bazı

¹³⁵ Akşener, *Kendini Bilen İnsan*, 47.

¹³⁶ Yazır, age., II, 55.

¹³⁷ Gençtan, Engin, *Çağdışı Yaşam ve Normal dışı Davranışlar*, Maya Yay., Ankara, 1984, 40.

¹³⁸ İbrahim, 14/22.

¹³⁹ A'raf, 7/20; Nasr, 114/4-6.

¹⁴⁰ Nisa, 4/120.

¹⁴¹ Nisa, 4/28.

¹⁴² Akşener, *Kendini Bilen İnsan*, 49.

¹⁴³ el-Kardavi, Yusuf, *el-İman ve'l-Hayat*, Risale Yay., Beyrut, 1984, 3.

¹⁴⁴ Aydın, *Birey ve Din*, 131.

zorluklar içerirse de karşılığı düşünülürdüğünde, kişiye kazandıracığı mutluluklar, bu zorluğu aşmaktadır. “*De ki, kötü ve çirkin olan şeyler ile iyi ve güzel şeyler mukayese edilemez. Kötü şeylerin birçoğu sana büyük zevk verse bile.*”¹⁴⁵ Görüldüğü gibi, id/nefs, insanın kendi tabiatında olan bazı istek ve güdülere, sınırsız ve yersiz isteklerle adeta saptırır. Karşı cinse olan isteği İslam, evlenmeye teşvik ederek yönlendirirken, nefs/id her zaman daha fazlasını isteyerek gayr-i meşru ilişkilere yönelir. Hayatını sürdürebilmesi için tabii bir ihtiyaç olan yemek, nefsin sınırsız istekleriyle midenin tıka basa dolmasıyla sonuçlanır.

İfade edildiği gibi nefs, Kur’an’da hem insanın yeryüzünde hayatın devamı ile ilgili, canın korunmasını içine alan, yeme, içme, cinsi arzular ve bencillik gibi bütün kalıtıma bağlı isteklerini veya bu isteklerin kaynağını, hem insanın hayat içinde oluşturduğu kişiliği, hem de insanın kendisini ifade etmek için kullanılmaktadır.¹⁴⁶ Kur’an’a göre, istek ve arzuların kaynağı nefstir. “*İçimde bir şey böyle (yapmaya) itti beni*”¹⁴⁷ “*Fakat diğerinin nefsi, onu, kardeşini öldürmeye sürükledi ve onu öldürdü.*”¹⁴⁸ “*Nefs, aşırı bir şekilde kötülüğü emreder.*”¹⁴⁹ “*Beni suçlamayın, yalnız kendi nefsinizi suçlayın.*”¹⁵⁰ “*Nefislerinin peşine takılıyorlar.*”¹⁵¹

Geçen ayetlere dikkat edilirse yaratılıştan insana şehvetin yanı sıra, mala mülke, servete vs. karşı aşırı istek, arzu ve heveslerin verildiği vurgulanmakta ve hayatın bekası için bunların verilmesinde bir zorunluluk bulunduğu; burada problemin, bu güçlerin insana verilmesinde değil, bunların kötüye kullanılmasında olduğu ima edilmektedir.¹⁵²

Kur’an, “*Biz ona iki yol, iki amaç gösterdik.*”¹⁵³ derken, insanın hem iyiliğe hem de kötülüğe yönelen bir yapısının olduğundan bahsetmektedir.

Yaratıcı, insanlara sadece akıl ve düşünce yeteneği vererek kendi kendine yol bulsun diye bırakmamış, aynı zamanda ona doğru yolu da göstermiştir. Düşünerek ve anlayarak dilediğini sevmesi için ona iyilik ve kötülük; doğruluk ve sapıklıktan oluşan iki yol açıklamaktadır.¹⁵⁴ İnsan, edindiği kişilik ve ahlâk gereği bu iki yoldan birini

¹⁴⁵ Maide, 5/100.

¹⁴⁶ Ögler, Ahmet, *Kur’an ‘da Nefs Kavramı*, İnsan Yay., İst., trs., 50.

¹⁴⁷ Taha, 20/96.

¹⁴⁸ Maide, 5/30.

¹⁴⁹ Yusuf, 12/53.

¹⁵⁰ İbrahim, 14/22.

¹⁵¹ Necm, 59/23.

¹⁵² Kara, age., 151.

¹⁵³ Beled, 90/10.

¹⁵⁴ Mevdudi, *Tefsir*, VII, 126.

seçer. Yoksa insanın, bu yollardan hangisi üzere olacağı yaratılıştan/doğuştan gelmemektedir. İşlenen her günah, ruhla beden; toplumla kişi arasındaki bağları zayıflatır. İnsanın Allah'a olan bağlılığını sarsar.¹⁵⁵ Her sevap/iyilik ise, ruh-beden münasebetini güçlendirip kişiyi mutlu kılarak Allah'a daha da yaklaştırır.

Görüldüğü gibi, id/nefs, iyilik ve kötülöklere kaynaklık etmektedir. Fakat bu, öldürölmesi gereken bir düşman değil, kazanılması gereken bir kuvvettir.¹⁵⁶ Kur'an, bu kazanılan nefse, “*nefs-i mutmaine*” ismini vermektedir. Kötü özelliklerden kurtulan, gerçeğe ermiş,¹⁵⁷ kendisinde hiçbir şüpbe ve tereddüt kalmamış ne korku ne de tasa ile ızdıraba düşmeyen¹⁵⁸ nefsin en üst ve kazanılmış boyutudur. Bu boyutu elde etmiş bir kişi en çetin şartlarda performansını zinde tutabilmekte, akıllara hayret verecek derecede yüksek irade gösterebilmekte, en ümitsiz hallerde dengesini muhafaza edebilmeye muktedir olabilmektedir. İşte nefsin bu boyutu, kaygıdan uzak, sıhhat ve ruhsal dinginliğin tam olarak gerçekleştiği bir boyuttur.¹⁵⁹ Nefs, ilâhî yolda tam bir engel iken doğru yönlendirildiği takdirde insana iyi bir rehber olabilmektedir.

İnsanın her çeşit faaliyetinde, doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ve güzeli çirkinden ayıran bir güç olan akıl, ahlâkî ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyondur. Kur'an'a göre insanı insan yapan, onun her türlü aksiyonlarına anlam kazandıran ve ilâhî emirler karşısında insanın yükümlölük ve sorumluluk altına girmesini sağlayan akıldır.¹⁶⁰ Modern psikolojide buna “Ego” denmektedir.¹⁶¹

2. Ego/Akıl/Mantık

İd/nefsi, denetim altında tutmaya çalışan kişilik birimi Türkçe'ye “ben” olarak çevrilmektedir. Gerçek dünya ile id arasında bir araç olarak işlev görür. İdin aksine pratik ve gerçekçidir. Çoğu kez, idle çelişki halinde olsa da esas görevinin idin arzu ve dürtülerini mümkün olduğu kadar yerine getirmek olduğunu bilir ve hep bu yönde çalışır.¹⁶² İde yol gösteren bir danışman gibidir. İyi ve kötü kavramıyla hiç ilgilenmez.

¹⁵⁵ Carrel, *Yarımlara Doğru*, 133.

¹⁵⁶ Akşener, *Kendini Bilen İnsan*, 62.

¹⁵⁷ Fecr, 89/27.

¹⁵⁸ Döndüren, Hamdi, *İnsanlığa Son Çağrı (Meal-Tefsir)*, İmaj Yay., İst., 2003, I, 96.

¹⁵⁹ Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İknâ*, 57.

¹⁶⁰ Bolay, S. Hayri, “Akıl” DİA, İst., 1989, II, 238.

¹⁶¹ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 406

¹⁶² Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 406; Baymur, age., 254.

Fırsatı bulduğunda ide “haydi yap” yeşil ışığını yakar. Herhangi bir ahlâkî tutumu yoktur.¹⁶³

Kur’an’da, akıl, bilgi edinmeye yarayan bir güç ve bu güç ile elde edilen bilgi¹⁶⁴ anlamında kullanılan aklın merkezi ise kalptir. “*Akıl edecek kalpleri olsun.*”¹⁶⁵ ayetinde de belirtildiği gibi, kalp hedef olarak belirtilmiştir. Kalp, tüm duygu, his, ahlâkî niteliklerin merkezi olarak kabul edilir.¹⁶⁶

İslam hukukunda, insanlara dini sorumluluğun yüklenmesinin ilk şartı akıl olarak belirtilmiştir. Buna sahip olmayanlar, herhangi bir dini emirle yükümlü tutulmamışlardır.¹⁶⁷ Akıl kavramı Kur’an’da değişik türevleriyle kırk dokuz yerde kullanılmaktadır.¹⁶⁸ Nihai hedefi, insanlık mahiyetine sahip bir insan ve toplum oluşturmak olan Kur’an, bazı ayetlerle insanda sarsılmaz ruhsal, ideal bir kişilik getirmeyi amaçlamaktadır.¹⁶⁹ “*Siz hiç aklınızı kullanmaz mısınız?*”¹⁷⁰ “*Aklınızı başınıza toplayacak mısınız?*”¹⁷¹ “*Düşünüp akıllarını kullananlar için mesajlar vardır.*”¹⁷² “*Onlar, sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler, zira akıllarını kullanmazlar.*”¹⁷³ “*Akıllarınızı kullanmayı öğrenmeniz için Allah size mesajlarını açıklıyor.*”¹⁷⁴ ayetleri adeta insanların id/nefsin isteklerini kontrol altına alacak olan akla işlerlik kazandırılmasına dikkat çekmektedir. Kur’an, akıllarını kullanamayacak kadar duyarsızlaşmış insanları da temel bilgi azalarını kaybetmiş kişilere benzetmektedir. “*Onların aralarında sana kulak verir gibi yapanlar var ama, eğer akıllarını kullanmıyorlarsa, sen sesini hiç sağırlara işittirebilir misin?*”¹⁷⁵ Akıl, insandaki başlıca sorumluluk nedenidir. Kendisine akıl verilen insanın hiçbir mazereti kalmamaktadır. Kişi aklını (ego) kullanarak yıkıcı ve yıpratıcı güdü ve seslere cevap verebilir. “*(Şeytana gelince) o, birçoğunuzu saptırmış, neden aklınızı kullanmıyorsunuz?*”¹⁷⁶ Bütün bu ifadeler, bizlere insanın kendisine

¹⁶³ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 408.

¹⁶⁴ Bolay, “*Akıl*” DİA, II, 238.

¹⁶⁵ Hac, 22/46.

¹⁶⁶ Mevdudi, *Tefsir*, III, 375.

¹⁶⁷ Döndüren, “*Akıl*”, DİA, İst., 1989, II, 96.

¹⁶⁸ Kara, age., 155.

¹⁶⁹ Aydın, *Kur’an’da Psikolojik İkna*, 59.

¹⁷⁰ Bakara, 2/44.

¹⁷¹ Bakara, 2/76.

¹⁷² Bakara, 2/164.

¹⁷³ Bakara, 2/17.

¹⁷⁴ Bakara, 2/242.

¹⁷⁵ Yunus, 10/42.

¹⁷⁶ Yasin, 36/62.

bahşedilen akıl sayesinde sorumlu tutulduğunu göstermektedir. Kur'an, akılı bu bağlamda ele almış ve insanda dengeyi sağlayan bir unsur olarak göstermiştir.

Akıl kelimesi, Kur'an'daki kullanımın yanı sıra diğer alanlarda da geniş bir şekilde irdelenmiştir. Felsefe ve mantık terimi olarak akıl, varlığın hakikatini idrak eden maddi olmayan fakat maddeye tesir eden basit bir cevher, maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç demektir.¹⁷⁷ İslam filozofları akılı, insanda doğuştan mevcut olan ruhi bir güç olarak kabul etmişlerdir. Bu ruhi gücün varlığı Allah'ın müdahalesiyle çalışır. Akıl, ruh ve kalp üçlüsü, İslam literatüründe beraberce zikredilmiş ve aralarındaki ilişki de ayrıntılı bir şekilde araştırılmıştır.¹⁷⁸

Tasavvufta akıl, Allah'ın nimetlerini tanımayı ve ona şükretmeyi sağlayan, kötü duyguların baskısına rağmen, dinin iyi olduğuna hükmettiği tutum ve davranışlara yönelten ve sonuçta ahiret mutluluğu kazandıran bir meleke olarak tanımlanmıştır.¹⁷⁹

Görüldüğü gibi akıl, kişinin sorumlu ve mükellef tutulabilmesi için gerekli ve zorunludur. Kişi doğuştan getirdiği ve sonradan edindiği, hayatının devamını sağlayan güdülerini id/nefsin etkisinden kurtararak akıyla bunlara bir çeki düzen vermelidir. İd kendi haline terk edilirse, sonuçları açısından kişi, insanlığını yitirebilir. Her an her şeyi yapmaya müsait olan id/nefs, insan için potansiyel bir tehlike iken, aklın kontrolünde dengeli davranışlarla fitrata uygun bir şekilde yönlendirilerek mükemmel bir profil çizebilir.

Nefsin davranışlarını kontrol eden akıl, şüphesiz insan için büyük bir mürşittir. Ancak aklın elindeki bilgi, bulgu ve veriler mükemmel olmaz ise insanı içinden çıkılmaz hatalara sokabilir. Aklın doğru hüküm verebilmesi için insanın, başlangıcı ve varacağı son hakkında doğru haberlere ulaşması gerekmektedir.¹⁸⁰ İd, sürekli bir arzu duyarken ego da, onları yapıp yapmama konusunda yönlendirmektedir. Ego için yapılabirlilik ön planda olup, ahlâki olması önemli değildir. Ego, kararlarını alırken, iyi-kötü, sevap-günah ayrımı yapmaz. O halde, insanda mükemmel bir kişiliğin oluşması için id/nefs ve ego/akıl tek başlarına yeterli değildir. Eylemleri iyi ya da kötü olarak nitelendirecek bir süper ego'ya gereksinim duyulmaktadır.

¹⁷⁷ Bolay, "Akıl" DİA, II, 238.

¹⁷⁸ Yavuz, Y. Şevki, "Akıl", DİA, II, 246.

¹⁷⁹ Uludağ, Süleyman, "Akıl", DİA, II, 246.

¹⁸⁰ Kara, age., 159.

3. Süper ego/Vicdan

Toplumun inandığı, “doğru ve yanlış” kararlarının kaynağını teşkil eden kısımdır. Kişiliğin bu kısmı, bireyin davranışlarını sürekli süzgeçten geçirerek bireye, “bu yaptığın doğru” ya da “bu yaptığın yanlış” mesajını verir.¹⁸¹ Süper ego, arzu ve meyillerin, fikir ve düşüncelerin, hal ve hareketlerin, kısaca hayatının her bölümünü hayır-şer, fayda-zarar, iyi-kötü, taraflarını tartan manevî bir histir.¹⁸² Bu his, insana sürekli bir iç kontrol denetimi sağlar. Bu kontrolün gücüne göre, farklı kişilik tipleri teşekkül etmektedir.

İnsanın içinde yaşadığı çevre, mevcut değer yargılarını birtakım yaşantılar sonunda benimsemeci yolla zamanla meydana gelir ve davranışları hem kontrol altına alır, hem de sansür eden güçlü bir etken olur. Bu bakımdan ego ile süper ego arasında çatışma kaçınılmaz olur.¹⁸³ İd/nefs'te haz esas olduğu için, arzu duyduğu bir şeye hemen şimdi isterim der. Süper ego, “asla, hiçbir zaman bunu yapamazsın” der. Bu iki birbirine zıt duygu çatışmasında kaygı oluşur. Ego, bu durumda hemen devreye girerek, ikisi arasında uzlaşma noktasını bulmaya çalışır.¹⁸⁴ Kişi bu süreç boyunca kendisini tanımlayacağı ve diğer insanların kendisine bakışını belirleyecek olan kişiliğini oluşturur. Bu, bir anlık durağan bir durum değil, hayat boyu süren bir tekâmüldür.

“Evrendeki her şeyin bir tekâmüle doğru gitmesi doğal olarak evrenin bir ferdi olma haysiyetiyle insanın da bu tekâmüle tabi olmasını zorunlu kılmaktadır. Hatta bir bakıma insan vücudunun topraktan süzüle süzüle oluşmuş olan çamur süzgülünün hame-i mesnun, tin-i lazib, ve salsal-ı fahhar şeklinde beşer vücuduna dönüşmesi, sonra yine insanın aşama aşama, nutfeden, alaka; alaktan, mudğaya geçmesiyle kemik yaratılıp et giydirildikten sonra ruh üfürülmesi ile birlikte bunun insan oluvermesi, bunun gibi insanın çocukluktan ergenlik, erişkinlik, olgunluğa doğru terakki etmesinin böylece insan-ı kamil denilen mertebeye gerçek insanlık hüviyetine sahip bir fert olması lazım geldiğini göz önüne sermektedir.”¹⁸⁵

Doğru olarak değerlendirilen davranışlar, insanın kendi benliğine karşı, iyi ve olumlu duygular beslemesini sağlar. Yanlış veya kötü sanılan davranışlar ise suçluluk duyguları yaratır. Vicdanın yaptırıcı gücü, suçluluk duygusudur. Vicdan, yapılan ve

¹⁸¹ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 408.

¹⁸² Akşener, *Kendini Bilen İnsan*, 37.

¹⁸³ Baymur, age., 254.

¹⁸⁴ Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, 57.

¹⁸⁵ Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, 60.

yapılmayan her davranış sonunda bir “iç muhasebe duygusu” şeklinde iş görerek daima kendisini hissettirir.¹⁸⁶ Kişinin ahlâkî davranışlarının temelinde vicdan bulunmaktadır. Kişi vicdan sayesinde hem kendi hem de başkasının davranışları hakkında “iyi veya kötü” gibi temel yargılara varabilir.

İnsanın gerçek bir olgunluğa erişmesi, sadece yaşadığı anı düşünmesiyle mümkün değildir. Çünkü, insanların çoğunu “öteye (akıbet) bakmayı” reddetmeleri ve “geleceğe hiç önem vermemeleri” yani onların geleceğe yönelik ahlâki amaçlara hiçbir katkılarının olmaması, bunları anlamamaları ve anlamak için bir gayret sarf etmeleri bugüne kadar insanlığın felaketi olmuştur.¹⁸⁷ İnsanlarda “ahlâk” ve “gelecek” kavramlarının şekillenmesini sağlayan vicdan/süper ego, kişiliğin şekillenmesinde kilit bir rol oynar.

Kuvvetli bir vicdan, insanın kendi benliği hakkında içebakış metodu ile iyi bir sezgi kazanarak, kendisini daha iyi tanımasıyla var olabilir. Bunun için mükemmel ahlâka erişmek isteyen, yüksek idealli insanlar kendileriyle devamlı hesaplaşma halindedir.¹⁸⁸ Yukarıda da ifade edildiği gibi “insanın kendisiyle hesaplaşması”, ömür boyu sürmekte ve devamlılık arz etmektedir.

Buna göre kişiliğin, konuşma ve davranma gibi gözlenebilir eylemlerinin gerisinde, içten gelen ego ve bunların dıştan görülebilen yönlerini etkileyen süper ego gibi ruha ait dinamik güçler vardır.¹⁸⁹ Bu güçler eylemlerimizin oluşmasında önemli etkilere sahiptirler. İnsan kişiliği, sürekli olarak içten ve dıştan gelen uyarıcıların etkisinde kalmaktadır. Kişi doğumdan itibaren hayatının sonuna kadar sürekli bir gelişim ve değişim süreci yaşamaktadır.

C. Kişiliğin Doğal Sonucu: Davranış

Bazı özelliklerini kalıtımla/doğuştan edinen insan, birçok niteliğini de sonradan kazanmaktadır. İnsanların sonradan kazandıkları bu edimler, onun kişiliğini oluşturur.

Kişilik, büyük ölçüde, içinde yetişilen sosyo-kültürel koşulların özelliklerine bağlıdır. İçinde yetişilen ortam, kendi hakkında nasıl düşünmesi gerektiğini kişiye öğretir.¹⁹⁰ Böyle bir durum, olgunlaşmakta olan bireyde, yavaş yavaş gelişir. Kişi

¹⁸⁶ Akşener, *Kendini Bilen İnsan*, 38.

¹⁸⁷ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 52.

¹⁸⁸ Akşener, *Kendini Bilen İnsan*, 40.

¹⁸⁹ Kara, age., 164.

¹⁹⁰ Cüceloğlu, *Yeniden İnsan İnsana*, 99.

içselleştirmiş olduğu davranış tarzlarını uygulamaya koyar.¹⁹¹ Bu süreçte insan, deneyimleri sonucu olgunlaşmaktadır. Olgun insan, gelişme sürecini doğal aşamaları içinde gerçekleştirerek şu özellikleri kazanır; olgun insan, kendini diğerlerinden ayıran sınırların farkındadır ve kendi benliğinin sınırlarını korumakta duyarlılık gösterir. Olgun insan, kendini değerli bulur, onun kendine saygısı vardır ve kendini olduğu gibi kabul eder, olgun insan, beden, zihin ve manevi yaşam arasında denge kurabilir.¹⁹² İnsanların kaos ortamından kurtulup böyle bir dengeyi sağlamaları da ancak sağlıklı alışkanlıklar edinmesiyle mümkündür.

Birçok hadis-i şerifte, davranışların tasarlanıp uygulanması mekânı olarak kalp gösterilmektedir. Bu şekilde sıklık kazanan davranışlar, bir insan için vazgeçilmez bir hal alır. “Kötülük, ilk defa yapıldığı zaman kalpte siyah bir nokta, yani kara bir leke oluşur. Eğer sahibi pişman olur, tövbe ve istiğfar ederse, kalp yine parlar. Tövbe etmez de kötülük tekrarlanırsa, o leke de artar. Daha sonra arta arta bir dereceye gelir ki, leke bir kılıf gibi bütün kalbi kaplar.”¹⁹³

Beyaz bir kâğıda damlayan mürekkep damlaları birikerek, kâğıdı tanınmayacak hale getirmeleri gibi kalp de, kendisinde iz bırakan kötülük/günahlar ve ahlâksız davranışlar nedeniyle ilk yaratıldığı durumdakinden tamamen farklı bir şekle bürünür. Böyle bir durumdaki insan için, geriye dönüş, hidayete erme zor bir hal alır. “*Onların işlemekte oldukları (kötülükler) kalplerini kirletmiştir.*”¹⁹⁴ “*Allah, onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir. Onların gözlerine de bir çeşit perde gerilmiştir.*”¹⁹⁵ ayetlerdeki durum da bu gerçeği ifade etmektedir.

Kalp, yaratılıştaki sağlamlığı yitirmiş, kötü alışkanlıklarıyla onu örten ikinci bir alışkanlık kazanmıştır. Artık onlar, kendiliklerinden, kendi istek ve arzularından, şahsi ve nefsi gayelerinden başka bir şeye dönüp bakmazlar. Gerçeği anlamak için yaratılmış olan o kalplerin bütün yetenek ve faaliyetleri, nefse ait arzularla boğulmuştur.¹⁹⁶

İnsan, sağlıklı bir yaşam biçimini, iyi düşüncesiyle değil, iyi davranışla kazanır.¹⁹⁷ İnsan, kalbine öyle duygular, sırlar, hisler, manevi âlemler yerleştirilmiştir ki, bu hislerden herhangi biri ruhta hakim olsa o an insan şekilden şekle girer. İzzetini

¹⁹¹ Holm, age., 115.

¹⁹² Cüceloğlu, *Yetişkin Çocuklar*, Remzi Yay., İst., 2002, 161-163.

¹⁹³ Muvatta, *Kelam*, 18, Malik b. Enes, (çev. Yusuf Erol), Altuğ Yay., İst., 1982.

¹⁹⁴ Mutaffifin, 83/14.

¹⁹⁵ Bakara, 2/7.

¹⁹⁶ Yazır, age., I, 195.

¹⁹⁷ Fromm, Erich, *Sevme Sanatı*, (çev. Nermin Tunç), Kıbele Yay., İst., 1996, 97.

korumak için darağaçlarına çıkar, mukaddesatına saldıran orduları perişan eder. Şayet bunların aksine kalbe düşmanlık hâkim olsa; kin ve hasetten kudurur, intikam peşinde koşar durur.¹⁹⁸ Kişinin Allah'a karşı olan isyanı nefis düzeyindedir, beden düzeyinde değildir. Beden, nefste ortaya çıkan eğilimlerin gerçekleştirilebilmesi için bir alet olmaktan öte bir anlam taşımaz. Ruhla birleşmeye hazır hale gelebilmesi için, eğitilmesi ve disipline edilmesi gereken nefstir.¹⁹⁹ İnsanların sağlıklı inançlar geliştirip bunları davranışlarıyla sergilemesi, nefsi disipline ederek bedenimizde ruhun hâkimiyetini sağlamakla mümkün olmaktadır. Bebekliğinde annesinin yanında ve onun şefkatli himayesinde yetişen çocuk ile bakımevlerinde anne ve aile sıcaklığından mahrum büyüyen bir çocuk arasında ileriki yıllarda muhakkak bir kişilik farkı gözlenmektedir. Birini uyumlu ve başarılı; diğerini uyumsuz ve problemlili yapan faktör nedir? Normalde hiç kimse dört yaşına kadar yaşadıklarını hatırlayamaz. Ama dört yaşına kadar yaşadıkları, kişiyi bütün hayatı boyunca etkiler.²⁰⁰ Çocuğun kişiliğinin temellerinin küçük yaşlarda atıldığı bilinen bir gerçektir. Bu yaşlardan itibaren edinilen davranışlar, insanların gelecekteki yaşamlarının temellerini oluşturmaktadır. İnsan, kötü söz, fiil ve eylemlerden uzak durmalı, çevresine de bunu yansıtmalıdır.

Her kötü eylemin, insanların kalbinde bir iz bıraktığını ifade eden Peygamberimiz, "Bir fenalık yaptığında hemen iyilik yap"²⁰¹ buyurarak bir kötülüğün iyilikle giderilmesini tavsiye etmiştir. Çünkü kalpte biriken küçük lekeler, büyüdükçe, insanın kendi öz varlığını yitirmeye doğru yol alır.

İnsan, orijinal yapısı itibariyle her şeye kadir, ilâhî varlığın harikulade bir nişanesi, evrensel rahmetin bir görüntüsüdür.²⁰² Bunun yanında, suç işleyebilen ve nankörlük eden bir yapıyla da bürünmüştür. İnsan, refah ve bolluk halinde inkârcılığa düşen, sıkıntı halinde Allah'a yönelen, bolluk zamanında yüz çeviren, nimetin kesilmesi halinde ümitsiz ve nankör kesilen, darlıkta yalvaran, refahta hiçbir şey olmamış gibi davranan, rahmet ve nimete kavuşunca sevinen, başına bir kötülük gelince feryat eden, iyilikte cimrileşen ve aceleci bir yapıdadır.²⁰³

¹⁹⁸ Akşener, *Kendini Bilen İnsan*, 16.

¹⁹⁹ Nasr, S. Hüseyin, *İslam ve Modern İnsanın Çıkmazı*, (çev. Ali Ünal), Gelenek Yay., İst., 2001, 78.

²⁰⁰ Akşener, *Kendini Bilen İnsan*, 33.

²⁰¹ Aktaş, Abdi, *Seçme Hadisler*, TDV. Yay., Ankara, 2000, 31(İbn-i Hibban Sahihinde rivayet etmiş, Hakim de Müstedrekinde rivayet etmiştir).

²⁰² Güngör, *İslamın Bugünkü Meseleler*, 261.

²⁰³ Yunus, 10/21; Zümer,39/8; İsrâ, 17/67; Hud, 11/9; Yunus, 11/12; Mearic, 70/19-21; İsrâ, 17/11.

İnsanların bu olumsuz özelliklerinin yanında olumlu özelliklere sahip insanlardan bahseden Kur'an ayetleri de vardır. Kur'an, bela zamanında teslimiyet gösteren, insanları affeden, alçak gönüllü, dünya ve Ahiret'te iyilik isteyen, korku ve ümitle Allah'a yalvaran, Allah'ın ahdini yerine getiren ve Ahiret gününü doğrulayan insanlardan da bahseder.²⁰⁴

İnsanın gözlenebilir, ölçülebilir, yinelenebilir ve anlatılabilir bilinçli etkinlikleri²⁰⁵ olarak tanımlayabileceğimiz davranış (behavior), kişiliğin de bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Kişinin yapmış olduğu her şeye de davranış denebilir.

Davranışın oluşum süreci, oldukça karmaşıktır. Çevre ve kalıtım davranışların şekillenmesinde etkin rol oynar.²⁰⁶ Her davranışın temelinde, son derece karmaşık sinirsel süreçler yer alır. Beyinde oluşan sinirsel süreçler belirli bir düzen izleyerek kaslara geçer ve gözlenebilen davranışlar halinde dışa yansır.²⁰⁷

İnsan davranışlarının oluşmasında duyu ve heyecanlar, önemli bir yere sahiptir. Duyu ve heyecanlar, yaşantımızla birlikte meydana gelir. Bunların davranışların önemli bir yönü olduğunu söylemek de mümkündür.²⁰⁸ Görüldüğü gibi davranışların oluşmasında duyu ve heyecanların önemli bir etkisi vardır. O halde burada kısaca bunlara da değinelim.

D. Duyu ve Heyecanlar

Duyu, belirli nesne, olay veya şeylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlerine denir.²⁰⁹ Sevgi, hayranlık, bağlılık, güven, ümit, sabır... bu anlamda sayılabilecek önemli duygulardır. Kişinin doğasına yerleştirilen bu duygusallık, insanın yaratılışına bağlı, "tabii" bir özelliktir.²¹⁰

Heyecan, içinde bulunulan ortamın algılanılmasıyla ortaya çıkan, iç organları harekete geçiren, bedende, davranışta ve bilinçte kendisini belirten duygusal süreçtir.²¹¹

Duygular duyularımız sayesinde dış dünyadan almış olduğumuz alıcılara verilen tepkilerdir. Bunlar insanlarda herhangi bir denge bozukluğu oluşturmazlar. Çünkü

²⁰⁴ Bakar, 2/156; Al-i İmran, 3/134; Furkan, 25/63; Bakara, 2/101Rad, 13/20; Secde, 32/16.

²⁰⁵ Başaran, age., 15.

²⁰⁶ Başaran, age., 15.

²⁰⁷ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 26.

²⁰⁸ Bkz., Baymur, age., 78-80.

²⁰⁹ Kara, age., 53.

²¹⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 138.

²¹¹ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 264.

duygular, bedenin istekleri ve korunması yönündeki oluşumlardır. Yani, duygular bir nevi, denge sağlayıcı unsurlardır.

Fakat heyecan, dengeyi bozan bir olay gerçekleştiğinde ortaya çıkar. O, organizmada gerginlik yaratır ve davranışların nedenleri arasında sayılır.²¹² Kaygı, insanlarda heyecana yol açan önemli bir etkidir. Belirli bir ortam içinde kendisini güven altında ve huzurlu hisseden bireyde, korku ya da kaygı olmaz; fakat kişiye verilen desteğin çekilmesi, beklenmedik olumsuz bir sonuç, iç çelişki ve belirsizlik, kişide heyecan oluşturan kaygı sebepleridir.²¹³ Duygular, vücutta bir tatminsizlik olduğu zaman şekil değiştirerek heyecan halini alır. Duygu ve heyecanlar, insanın bütün davranışlarında kendini gösteren ve davranışlara büyük oranda yön veren bir yapıdadır.

1. Kişi Olarak İnsan

İnsan, yaratıcının kendini en mükemmel şekilde gösterecek bir vasıta ile tanınmak için duyduğu arzunun bir ifadesidir.²¹⁴ Böyle bir inançla yaratılan insanın oldukça basit olması düşünülemez. Olağanüstü niteliklerle donatılmış ve akıllara durgunluk veren bir işleyişe sahiptir.

İnsan bedeni, yüz trilyon hücreden müteşekkildir. Bütün hücrelerin bir tek zigottan çoğalmasına rağmen, kimi kemik gibi sert, kimi kan gibi akışkan veya beyin gibi yumuşak dokulara ihtisaslaşarak organlarımızı meydana getirir. Kalp, aralıksız çalışarak dakikada ortalama yetmiş defa atar. Beyinde yüz milyar nöron (sinir hücresi) vardır. Her sinir hücresi saniyede iki bin beş yüz haber alır ve hiçbirini şaşırmadan ilgili yerlere ulaştırılır.²¹⁵ Bu süreç adeta kusursuz bir şekilde gerçekleşir.

Basit bir su içme davranışı bile olağanüstülükler taşır. Her bir davranışın altında yatan binlerce sinirsel süreç, saniyenin binde ve hatta milyonda biri kadar ufak birimlerle ifade edilebilen kısa bir zaman süreci içerisinde, sinir sisteminde gerçekleşir. Böylece dış dünyadaki ısısal enerji (bardak görüntüsü) gözün retinasına iletilir. Oradan da diğer görsel sınırlar aracılığıyla insan beyninin değişik bölgelerine gönderilerek anlamlandırılır. Bu anlamlandırılmanın sonucunda, uzanıp bardağı alma ve suyu içme davranışı gerçekleşir.²¹⁶ Böyle basit bir davranışta, bu kadar zihinsel süreç işliyorsa,

²¹² Baymur, age., 78.

²¹³ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 278.

²¹⁴ Güngör, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, 263.

²¹⁵ Akşener, *Kendini Bilen İnsan*, 60-70.

²¹⁶ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 55.

diğer davranışlardaki zihinsel süreci tahmin etmek oldukça zor görüldüğü gibi insan sinir sistemi, çok yönlü ve karmaşık davranışların oluşmasına fırsat vermektedir.

İnsan bedenindeki mükemmellik, “*kendi öz benliklerinde (bulduklarıyla) anlatacağız.*”²¹⁷ ifadesiyle ilâhî bir yolla desteklenmektedir.

İnsanın bilinçli bir yaratıcının varlığına tanıklık eden kendi ruhunun derinliklerini kavraması ve kâinatın ihtişamını daha derin ve kapsamlı bir şekilde bakması,²¹⁸ kişiyi ruhen ve ahlâken yükseltmektedir. İnsan bedeninin, hususiyetleri, görevleri, davranışları hakkında birçok bilimsel bulguya ulaşılmıştır; fakat, ruhla ilgili değerlendirmeler, yorumdan öteye geçmemektedir.²¹⁹ İnsanın bu kadar teknolojik ilerlemeye rağmen hala ruhla ilgili olarak çıkmazlarda olması, insanın yaratılışındaki üstün güce işaret etmektedir.

Bu üstün güç, kalıtım/doğum yoluyla anne ve babadan gelen kromozomlarda gizlidir. Bunlar çift çift dizilen ufak parçacıklardır. Her bir hücrede 23 çift halinde 46 kromozom bulunur. Kromozomlar, kalıtımın temel birimlerini bünyelerinde taşırlar. Kalıtımla ilgili tüm bilgiler, bu birimlerde bulunur.²²⁰ Her kromozom gen adı verilen birçok ferdî kalıtım biriminden oluşmuştur. Tek bir gen genetik bilginin bizzat tarayıcısı olan DNA molekülünün parçasıdır. Organizmamızın tüm çalışma bilgileri, milyonlarca hücrenin içerisinde aynı sıralama ile genetik kordonlar mevcuttur. Bu genetik bilgiler, sayesinde bedenimiz, kendi kuralları ile büyüme, gelişme ve kişilik özellikleri ile bezenmekte ve bunlara göre de ihtiyaçlarımız ve özelliklerimiz oluşmaktadır.²²¹

İnsanın bu içsel mükemmelliğini, dış dünyaya duyular açmaktadır. Duyular fizik âlemin bize nüfuz ettiği kapılardır.²²² Herhangi bir direktif karşısında bunu anında yerine getiren duyular, insanın hayatını sürdürmesini sağlayan bir konumdadır.

2. Duyular

Nefsin duyu organlarından biri aracılığı güç veya nefsin nesnelere algılayan gücü olarak tarif edebileceğimiz duyular, nesnelere devam, hareket, nicelik, nitelik, şiddet gibi yönlerde değişken olmasına bağlı olarak farklılık gösterir.²²³ Kişinin dış dünya ile

²¹⁷ Fussilet, 41/53.

²¹⁸ Esed, *Meal-Tefsir*, 981.

²¹⁹ Kutub, *Tefsir*, IX, 372-373.

²²⁰ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 88-89.

²²¹ Kara, age., 58.

²²² Carrel, *İnsan Dene Meçhul*, 58.

²²³ Hökelekli, “*Duyu*”, DİA, X, 9.

iletişimini sağlayan, büyük oranda hayatına yön veren duyu organlarını kısaca inceleyelim.

a. Dokunma Duyusu

Vücudumuz, sıcaklık-soğukluk, kuruluk-yaşlık, sertlik-yumuşaklık, kabalık-düzgünlük ve ağırlık-hafiflik gibi birbirine zıt uyarıcıları algılar.²²⁴ Derideki alıcı duyu hücreler, birbirleriyle sürekli etkileşim içindedir; deri duyumlarının temelinde, tek tek sinirsel hücreleri, karmaşık ve birbirleriyle ilişki içinde olan “duyu hücre örüntüleri” yatar. Acı, sıcaklık ve basınç, basit tek tip alıcı hücreleri değil, birbirlerinden farklı türden hücrelerin etkileşimleri sonucu ortaya çıkar.²²⁵

Şu bir gerçektir ki, diğer duyarlarını yitiren bir canlı yaşayabilir; fakat dokunma duyunu yitiren bir canlı hayatını sürdüremez. Öteki duyarların fonksiyonunu kaybetmesi durumunda dokunma duyu bir ölçüde onları, telafi ettiği halde, diğer duyarlar dokunma duyunun kaybını telafi edemez.²²⁶ Kur’an, Ahiret’te, günahkar insanların durumunu tasvir ederken, bu konuya dikkat çekmektedir; “*Ve mesajlarımızın doğruluğunu inkara şartlanmış olanları zamanı geldiğinde ateşe mahkum edeceğiz; (ve) derileri her yanıp döküldüğünde onları yeni derilerle değiştireceğiz ki, azabı(tam olarak) tadabilsinler.*”²²⁷ Azabın etkili olabilmesi, insanın bunu hissedebilmesi için onun en önemli duyu organı olan deri, sürekli yenilenmekte ve kişiyi bir an bile boş bırakmamaktadır.²²⁸ Sürekli devam eden ateş, kişinin bedenindeki nem ve rutubeti yok ederek deriyi etkisiz bir hale getirmektedir. Yukarıda da geçtiği gibi, dokunma duyasız kalan bir insanın yaşaması mümkün değildir. Ahiret hayatında, ölüm diye bir olgu gerçekleşmediği²²⁹ için, insanların bu yıpranan derileri sürekli bir yenilenmeye ihtiyaç duyar.

Kur’an, kişinin dokunma duyasına hitap eden başka argümanlar da kullanmaktadır. Cenneti hak eden mutlu insanların durumu anlatılırken, “*Onlar ve eşleri sedirler üzerinde mutlu bir şekilde yatıp uzanacaklar.*”²³⁰ “*Atlardan dokunmuş halılara uzanarak hayat sürecekler.*”²³¹ Bu tasvir, kişiye ruh ve zihin dinginliği vermekte²³² ve

²²⁴ Hökelekli, “*Duyu*”, DİA, X, 10.

²²⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 104.

²²⁶ Hökelekli, “*Duyu*”, DİA, X, 10.

²²⁷ Nisa, 4/56.

²²⁸ Sabuni, *Safvet*, I, 283.

²²⁹ Beyyine, 98/6.

²³⁰ Yasin, 36/56.

²³¹ Rahman, 55/54.

kişiyi daha da huzurlu kılmaktadır. Dokunuşları ruhi açıdan da kişiyi uyarıcı ve rahatlatıcı özellikte bulunmaktadır.

Bu bağlamda düşünüldüğünde Kur'an, kimi zaman deliller göstermek suretiyle insanın mantığına hitap etmekle, kimi zaman da inançsızlıklara ve asilikleri yüzünden bazı kavimlerin dünyada başlarına gelen olayları ve sıkıntıları, Ahiret'te uğrayacakları azabı hikaye etmekte, bazen de iyi bir yaşam, cennet ve ondaki cismani ve ruhani güzellikleri dile getirmek suretiyle mantıkla birlikte, kişinin duygularını da harekete geçirmektedir.²³³

b. Tatma Duyusu

Dilin üzerinde yayılmış sinirlerde bulunan bu duyu ile yiyecek ve içeceklerin tadı ve lezzeti algılanır.²³⁴ Tat tomurcukları adı verilen tat alma duyusunun alıcıları, dilin yanlarında, arkasında ve gırtlakta yer almaktadır. Her tomurcukta yirmiden fazla tat alma hücreleri vardır.²³⁵ Dilimiz, bu farklı tatlar karşısında değişik tepkilerde bulunarak, ya kabul eder yada onları geri çevirir.

Dile temas eden besinler, dilde bulunan tükürük salgısıyla karışarak parçalanır. Sonuçta, tat ortaya çıkar ve dil üzerindeki sinirlere ulaşır. Sinirler de bu tadı algılar. Kişiyi bu duyunun doğum esnasında verildiği belirtilmektedir.²³⁶

Kur'an, terğip ve terhip (özendirme ve sakındırma) bağlamında insanların duyularına hitap eden birçok form kullanmıştır. Cennet ve cehennemdeki içeceklerle ilgili bilgiler nakledilirken yine bu formlar karşımıza çıkmaktadır.

*“Orada her birine azapla ağulmuş sudan içirilecek; onu (içecek olan) yutkunacak, yutkunacak, ama bir türlü yutamayacaktır.”*²³⁷ İnsanların tat alma duyusu, kendisine ceza olarak verilen bu iğrenç suyu bir türlü kabul etmek istemeyecektir. Çünkü, dili bunu tatmış ve alınmaması gerektiğini algılamıştır. Dil, hoşlandığı bir tat karşısında damağa yaklaşır; hoşlanmadığı bir tat karşısında da sağa, sola ve dışarı hareketiyle yiyeceği iter.²³⁸ *“ve dolup taşan(mutluluk) kadehler.”*,²³⁹ *“içtiklerinde*

²³² Esed, *Meal-Tefsir*, 1101.

²³³ Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İknâ*, 63.

²³⁴ Hökelekli, *“Duyu”*, DİA, X, 10.

²³⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 106.

²³⁶ Hökelekli, *“Duyu”*, DİA, X, 10.

²³⁷ İbrahim, 14/16-17.

²³⁸ Kara, age., 63.

²³⁹ Nebe, 78/34.

*insanlara huzur ve mutluluk veren arınmış saf içecekler.*²⁴⁰ Kur'an'ın bize sunduğu diğer formlardandır.

Tat alma duyusu, kişiye hem yiyeceklerin tatlarını; hem de alınıp alınmaması gerektiğini iyi yada kötü olduğu yönündeki fonksiyonla, hayata bir anlam katmaktadır.

c. Koklama Duyusu

İnsan beyninin az bir bölümü koku alma işlevine ayrılmıştır. Burun üst kısımlarında koku epitali adı verilen alıcı hücreler bulunmaktadır. Burna giden gazlar, burun içerisinden geçerek koku epitali hücrelerini uyarır. Bu uyarılma, sinirsel enerji olarak beyne gider ve orada algılanır. Koku alma hücreleri, beyinle doğrudan ilişki kurarlar.²⁴¹ Bu hücreler, yaşamımız boyunca, her iki veya üç günde bir sürekli olarak kendilerini yenilerler.²⁴² İnsanların hoş olan veya olmayan çeşitli kokuları algıladığı bu duyu, nefes alma yoluyla fonksiyonunu yerine getirmektedir.

Bu duyu bazı hayvanlarda daha güçlüdür.²⁴³ Özellikle de köpeklerde bu duyu ileri bir seviyede kendini hissettirmektedir. İnsanların algılayamadığı birçok kokuyu iyi bir şekilde algılamaktadırlar.

Kokuların, insanın duygu ve heyecanları üzerinde de büyük etkileri vardır. İnsan, doğası gereği her zaman hoş ve güzel kokulara meyiletmekte ve güzel kokular insan için bir huzur ve mutluluk kaynağıdır.

d. İşitme Duyusu

Bu duyu ile bütün söz ve seslerin algılandığı kabul edilmektedir.²⁴⁴ İnsanların birçok eylemlerinde işitme duyusu, kendisini gösterir.

Ses duyusu, sıkışan ve gevşeyen hava moleküllerinin oluşturduğu ses dalgalarının kulaktaki alıcı hücreleri etkilemesiyle oluşur.²⁴⁵ Dışarıda, şiddetli çarpma ve sıkışmalar sonucu oluşan basınçlı hava dalgası, kulak boşluğunda hareketsiz ve sıkışmış olarak duran havaya ulaşıncaya, bu havayı kendisinininkine benzer bir tarzda

²⁴⁰ Sabuni, *Safvet*, III, 51.

²⁴¹ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 105.

²⁴² Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 106.

²⁴³ Hökelekli, “*Duyu*”, DİA, X, 11.

²⁴⁴ Hökelekli, “*Duyu*”, DİA, X, 11.

²⁴⁵ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 108.

hareket ettirir. Kulak boşluğundaki havanın titreşmesi, kulakta yayılmış olan sinirlere dokununca ses işitilmiş olur.²⁴⁶

İnsan kulağı, 16-20.000 frekans arası seslere duyarlıdır. Eğer her ses duyulsaydı, hayat çekilmez olurdu. Damarlarda akan kanın sesi, yürürken kemik eklemlerinin çıkardığı sesler duyulmuş olsaydı, hayat insana zindan olurdu.²⁴⁷ İnsan, bir an kulakları kapayıp, kalbinin atışlarını dinlerse, bir süre sonra dış dünyayı algılamakta zorlanmaktadır. Kişinin belirtilen frekanslardaki sesleri işitmesi, hayatının devamı ve düzenliliği için avantaj sağlamaktadır.

Kur'an, insanın işitme duyusuna hitap eden formları, ahirette insanların karşılaşacakları olaylarla ilgili olarak kullanmıştır.

“*Orada, (cennetlikler) ne boş sözler ne de yalanlar duyacaklar.*”²⁴⁸ İnsanlar, cennette boş ve faydasız sözler işitmeyeceklerdir. Çünkü orası mutluluk yurdudur.²⁴⁹ İnsanın işitmiş olduğu her şey ruh dünyasında mutlak bir etki bırakmaktadır. Kur'an, bize cenneti örnek vererek, adeta kulaklarımızın, boş, faydasız ve yalan sözlerden korunmasını önermektedir.

“*Orada onlar asla boş ve yararsız bir söz işitmeyecekler; iç huzuru ve esenlik dileğinden başka söz işitmezler.*”²⁵⁰ Selam/söz, ruhani/manevi sükunet ve huzur, her türlü hata ve kötülükten kurtulmuş olmak gibi anlamlara gelmektedir.²⁵¹ Yukarıdaki ayette de geçtiği gibi, insanların sağlıklı bir ruh ve beden uyumuna/huzuruna sahip olmasının en önemli koşullarından birisi de çevresinden kendisine gelen uyarıcıların niteliğidir.

e. Görme Duyusu

Cisimlere ait renk, şekil ve miktar gibi nitelikleri algılayan bu duyu, güzellik ve çirkinlik gibi estetik değerleri de algılamaktadır.²⁵²

Göz, insan organları içinde en karmaşık duyu organıdır. Karmaşık fakat son derece mükemmel işleyen bir mekanizmaya sahiptir. Bir mum ışığını, 35-40 km. uzaklıktan görebilen duyarlığa sahip olan göz, son derece parlak güneş ışığında da

²⁴⁶ Hökelekli, “*Duyu*”, DİA, X, 11.

²⁴⁷ Akşener, *Kendini bilen İnsan*, 70.

²⁴⁸ Nebe, 78/35.

²⁴⁹ Sabuni, *Safvet*, III, 510.

²⁵⁰ Meryem, 19/62.

²⁵¹ Esed, *Meal-Tefsir*, 617.

²⁵² Hökelekli, “*Duyu*”, DİA, X, 11.

görevini yapar. Gözümüze birkaç cm. yakınlıktaki nesnelere görebildiği gibi, bizden milyarlarca ışık yılı uzaklıkta bulunan yıldızları da görebilir.²⁵³ İnsanların o anki durumlarının bile yansımaları gözde görmek mümkündür. Duyulduğumuz yada ilgilendiğimiz vakit göz bebeklerimizde genişleme gerçekleşir.²⁵⁴

Görme olayının nasıl gerçekleştiği, ilk dönemlerde tartışılmıştır. Gözden bir ışık topluluğu çıkmakta ve görünen şeylerin içine yayılmaktadır. El, beden dışındaki şeylere nasıl dokunuyorsa, göz de aynı şekilde, görülen şeye temas ederek onun görüntüsünü algılamaktadır.²⁵⁵ Modern bilim bütün tartışmalarına bilimsel açıklamalar getirmiş ve görme olaylarını da çözümlenmiştir.

Göz merceği, uzak ve yakın cisimlerin görüntüsünü, retina üzerine açık ve net olarak düşürebilmek için sürekli uyum sağlar. Yakındaki cisimlere bakarken merceğin kalınlaşır; uzaktaki cisimlere bakarken incilir.²⁵⁶ Bu şekilde, görme olayı gerçekleşir.

Bu duyunun konuyla ilgisi, özellikle kişilerin amellerinin karşılığını aldıkları ahiretle ilgili durumlardır. Kur'an özellikle, cennetteki nimetleri, duyguları harekete geçirecek ve gönülleri ferahlatacak bir üslupla ele almıştır. Bunu da kişilerin gözlerinde canlandırarak, adeta görüyormuşçasına sunmaktadır.

Genellikle cennet ehlinin ılık bir ortam içinde, kalın gölgelikler altında süslü koltuklar üzerinde, ipekten elbiselere bürünmüş, zaman zaman altlarından gürül gürül ırmaklar akan oda yada saraylarda, hurilerle neşe içerisinde etraflarında hizmet eden nadide garsonların göz alımlı tepsilerde kendilerini eşsiz tatta yiyecek ve içecek taşıyacağı yemyeşil bir doğa içinde, dingin bir ruh haliyle keyif sürmekle meşgul bir şekilde tasvir edilmektedir.²⁵⁷

*“(siz ey) mesajlarımıza iman etmiş ve bize teslim olmuş olanlar. Siz ve eşleriniz, sevinç ve mutlulukla cennete girin! (orada) altın tepsiler ve kadehler ile karşılanacaklar ve canlarının istediği, hoşlanacağı her şeyi orada bulacaklar. Siz orada oturup kalacaksınız, geçmişte yaptıklarınız sayesinde hak edeceğiniz cennet işte böyledir. Meyveleri bolca görecek ve onları tadacaksınız.”*²⁵⁸

²⁵³ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 113.

²⁵⁴ Kara, age., 64.

²⁵⁵ Hökelekli, “*Duyu*”, *DiA*, X, 11.

²⁵⁶ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 114.

²⁵⁷ Aydın, *Kur'an'da Psikolojik İkna*, 129.

²⁵⁸ Zuhuf, 43/69-73.

Cennet, tasvir edilirken, bütün yönleriyle insanın gözleri önüne serilmiş; kişi sanki o anı görüyor ve yaşıyormuşçasına tam bir heyecan içerisinde girmektedir.

Göz, kişinin dış dünyayı algılamasında kilit bir fonksiyona sahip olduğu gibi, insanın içi dünyasını da ele vermektedir. Birisinin gözüne baktığımızda cesedinden çok ruhunu görmekteyiz.²⁵⁹

III. İnsan Davranışının Temelleri

Davranış, insanın gözlenebilir, yenilenebilir ve anlatılabilir bilinçli etkinlikleri olarak tanımlanmaktadır.²⁶⁰ İnsanların bazen içsel ve ruhi halleri düşünüldüğünde, bu tanımlama, eksik kalmaktadır.

Davranış, insanın ihtiyaç duyduğu etkinliğin giderilmesine yönelik bir süreçtir. Bu anlamda “davranış” kavramı, bir yandan duygular, düşünceler, idrakler, inanç ve tutumlar gibi doğrudan gözlenemeyen içsel ve ruhi olayları; diğer yandan ise gözlenen tepkiler, hareketler gibi görülüp işitilebilen her türlü ruhi belirtiyi kapsayan bir anlam ifade eder.²⁶¹ Bir şeyin eksikliğinin duyulması ihtiyacı, bunun giderilmesi için ortaya çıkan güç, dürtüyü; ihtiyacın giderilmesi için belli yöndeki hareket eğilimi, içgüdüyü ve eylem de hareketi temsil etmektedir.²⁶² İnsanların eylem olarak sergilediği davranışlar, gerçek niyetlerin sadece dışa yansıyan sınırlı bir birimidir. Bu nedenle bir insanın sadece davranışlarına bakarak gerçek bir hüküm oluşturmak eksik kalmaktadır. Bu nedenle de kişisel gelişimde, “harita gerçek vatan değildir.”²⁶³ anlayışı önem kazanmıştır. İnsanlar hakkında gerçekleştirdiğimiz izlenimler, onun kendisini tam olarak yansıtmaz.

İnsan davranışının en önemli özelliği, “karmaşık” olmasıdır. Ferdin belli bir durumda müşahade edilen herhangi bir davranışının gerçek sebebini ve manasını anlamak için, onun hakkında çok yönlü bilgiye ihtiyaç duyulur.²⁶⁴ İnsanın tecrübe ettiği ruh halleri, duygular ve isteklerin, davranışlar üzerinde etkileri vardır. Fakat, bazı duyguların ifadeleri bastırılır. Bastırılan bu duygular bilinçaltına aittir. Zamanla, bir değişim geçirerek davranışa yansır.²⁶⁵ Davranışın temellerinde kişinin biyolojik

²⁵⁹ Bozdağ, Muhammed, *Ruhsal Zeka(sq)*, Nesil Yay., İst., 2003, 41.

²⁶⁰ Başaran, *Örgütsel Davranış*, 15.

²⁶¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 2-3.

²⁶² Baymur, *Psikolojiye Giriş*, 64-66.

²⁶³ Alder, Harry, *21 Günde NLP*, (çev. Fatma Can), Kariyer Yay., İst., 2001, 33.

²⁶⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 3.

²⁶⁵ Cüceloğlu, Doğan, *Yeniden İnsan İnsana*, Remzi Yay., İst., 1997, 96.

özellikleri, geçmiş yaşantıları, o anki içsel durumu ve içinde bulunduğu fizik ve sosyal, kültürel çevre etkilerinin hep birlikte oluşturdukları bir “güdüsel örüntü” yer alır.²⁶⁶ Bu nedenle bireyde standart bir normallikten söz etmek zordur. Bireyin yada grubun çoğunluğunun gelecekte nasıl davranacağını kestirebilme konusunda başarılı sonuçlar henüz sağlanamamıştır.²⁶⁷ Bu nedenle bir davranışın sebebini anlamak için, o davranışın ortasında yatan bütün itici güçleri ve dinamikleri iyi bir şekilde tahlil etmek gerekir.

Bireyi davranışlara iten sebeplerin ne olduğu konusunu irdeleyen psikologlar, bunlar için birçok sebep tespit etmişlerdir. Onlara göre, genelde organizmayı birtakım davranışlara yönelten sebepler; ihtiyaç, ilgi, dürtü, istek, iştaha, arzu, amaç, ideal ve tutku gibi kavramlarla ifade edilir. Bunların hepsine birden güdü denir.²⁶⁸ İnsanın, yaşaması ve gelişmesi için bilinçli, belli ve düzenli olarak bir gereksinimi doyurmaya yönelten iç güce güdü denir.²⁶⁹ İnsan, yaşamını sürdürürken ve soyunu devam ettirirken temelde, güdülerden faydalanır. İnsanları harekete geçiren iç güç, bu anlamda tatmin edildiğinde istenen insan formu ortaya çıkmaktadır.

Yeme, içme, sevme, sevilme, hayal kurma, cinsel arzuda bulunma, toplumsallaşma, kabul görme ve hayallerini gerçekleştirme gibi bazı tabii ihtiyaçlar insana yüklenmiştir. Kişi bu ihtiyaçları karşılamak için davranışta bulunur. Bu tabii ihtiyaçların minimum ve maksimum düzeyde, giderilmesi insanı kişisel bütünlüğe sevk eder.

İnsanların bazı davranışlarda bulunması zorunluluğuna ihtiyaç; eksikliği giderilmek için organizmada beliren güce dürtü; organizmanın ihtiyaçlarını gidermek için belli bir yönde etkinlik gösterme eğilimine de güdü denir.²⁷⁰ İnsanlardaki ihtiyaç, dürtü ve güdülerin standart bir kapsamı bulunmamaktadır. Her zaman daha fazlasını arzulama ve bulduğuyla yetinmeme, insanı bir felakete sürükleyebilmektedir.

İslam, bu felaketi hırs ve kanaat ayırımına giderek çözümlenmiştir.²⁷¹ Hırs, çok istemek ve çok çalışmaktır; ama aynı zamanda razı olmamaktır, beğenmemektir, kabullenmemektir, bencilliktir, küçümsemektir; kanaat çılgınca istemek ve çalışmak,

²⁶⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 3.

²⁶⁷ Geçten, *İnsan Olmak*, 7.

²⁶⁸ Kara, age., 70.

²⁶⁹ Başaran, age., 71.

²⁷⁰ Baymur, age., 69.

²⁷¹ Bakara, 2/286.

ama elde edilen her sonuca razı olmaktır.²⁷² Güdü ve ihtiyaçlarını hırs ile doyuran insanların karşılaşacakları muhtemel son hayal kırıklığıdır. Çünkü bu isteklerin sonu gelmemektedir. Sürekli isteme ve sonuca razı olmama, kişide her davranışın meşruiyeti yolunu açmaktadır. Kanat ise bir denge unsuru olarak kişide, istek ve çalışmalar sonucunda bir doyuma ulaştırır.

“*Dünya hayatının temiz ve meşru nimetlerinden payınızı alın; dürüst ve erdemli davranışlar ortaya koyun ve bilin ki yaptığınız her şeyi eksiksiz biliyorum.*”²⁷³ ayetiyle Allah, sağlığa uygun ve nimetlerin meşru/helal yoldan kazanılması gerektiğini vurgulamaktadır. Ayette, “dürüst ve erdemli davranışlar ortaya koyun” emrinin ikinci sırada gelmesi, yenilen şeyler meşru olmadığı sürece erdemli davranış/salih amellerin anlamsızlığı vurgulanmaktadır.²⁷⁴ Kişi, meşru yollarla açlık güdüsünü doyurduktan sonra ancak “dürüst ve erdemli davranış” ortaya koyabilir. İnsan, motivasyonunu kanaat yönünde kullanarak erdemli davranışlarda bulunarak, Allah’ın devamlı kendisini gözetlediğini ve eylemlerinden haberdar olduğunu hissederek kendisine daha fazla çekidüzen verir. Bütün davranışlarının bir gün kendisine gösterileceğini ve her an izlendiğini bilen insan, helal yolla kazanıp bunu erdemli davranışlarla hayatına yansıtır. Bütün g ve enerjisini de bu yola kanalize eder.

A. Güdü ve İhtiyaçlar

Güdü, dendiği vakit, insanı harekete geçiren g ve enerji akla gelir. Bir davranışın devamlılığını, güdü/motivasyon’nun kuvvet direnci belirler. İnsanda bazı istek ve arzuların gücü veya önem derecesi o davranışa süreklilik kazandırır.

İnsanın alt kademedeki ihtiyaçlarının yeterli derecede tatmin edilmesi neticesinde daha yüksek kademedeki ihtiyaçlar seviyesine yükselince artık bu alt seviyedeki ihtiyaçlar, bütün ihtiyaçlar sistemi içindeki rolleri ve ehemmiyetlerini kaybederler.²⁷⁵ Bu da sürekli bir tekamül içerisinde insanın çeşitli kademelerden geçmesiyle mümkündür. İnsan, hedefini yükselttikçe güdü ve ihtiyaçlar da orantılı olarak yükselecektir. İlerleme sağlandığıa, alt kademede bulunan ihtiyaçlar, mutlak hakim olmaktan çıkacaktır. İstekler merdivenin alt basamağından üst basamağına çıkarak, mide seviyesinden, beyin seviyesine yükselecektir.

²⁷² Bozdağ, *Ruhsal Zeka*, 194.

²⁷³ Mü’min, 23/51.

²⁷⁴ Mevdudi, *Tefsir*, III, 418.

²⁷⁵ Çamdibi, agm., 89.

Arzularımızın bazıları doğal ve gereklidir. Diğerleri doğal ama gerekli değildir. Bazıları ise ne doğaldır ne de gereklidir. Bazı başıboş arzularımız, genel değerlerimiz ve kararlarımızla tutarsız olabilir, canlı tutulup yenilenen arzular, gerçekte gitmek istediğimiz yerlere bizi götürebilir. Bu noktada kişinin olayı, ihtiyaç olarak görüp görmemesi neticeyi doğrudan etkilemektedir. Gerçekleşme ümidi olmayan bazı arzu ve ihtiyaçlar geri plana itilerek bir baskı unsuru olmaktan çıkarılabilir.²⁷⁶ Bir kısım ihtiyaçlar, bireyin hayatta kalması için temelli ve zorunludur. Bu nedenle, haklı olarak “birincil ihtiyaçlar” diye adlandırılırlar. Fakat birçok ihtiyaç hayatta kalmak için esas teşkil etmez. Onlar, insanın gelişimi ve mutluluğu için yerine getirilmelidir.²⁷⁷ İnsanın istek ve davranışları durumdan duruma bir değişkenlik göstermekte ve sürekli bir değişim sergilemektedir. İnsan davranışlarında, bazıları ödüllendirilerek pekişir ve davranışın ortaya çıkma olasılığı artarak bazı güzel davranış ve tutumlar, alışkanlık haline gelir.²⁷⁸ İç ihtiyaçlar, davranışlarımızı yönetir ve faaliyete sevk ederler; fakat, dıştan gelen güdüler de davranışlarımızı yönetir ve aktive eder.

Kur’an’da iç ihtiyaçlarla dıştan gelen güdüler arasındaki bu ilişkililik, ödül ve ceza kavramının temelini oluşturur. Örneğin, bir kimse Kur’an’ı okuduğu zaman, onun ve Müslüman âlimlerinin şiddetli arzu ve saygıyla karışık korku olarak belirttikleri şeyin temeli olarak kullanılan bu iç ihtiyaçlar ve dış güdülerin pek çoğuna rastlayacaktır. İçgüdüler, içsel ihtiyaçlar ve dış güdüler hep motivasyonun yani ödül ve cezanın temel prensiplerinin unsurları olarak kullanılırlar. Bunlarla ilgili örnekler, bozulmuş yiyecek ve kaynayan sıvıyla beslenme, dayak, güvenlikten ve saygıda yoksun kalma, ihmal edilme, önemsenmeme, cehennem ateşinde sürekli kalma gibi yeme, içme, yüksek saraylarda ve konaklarda ikamet etme, korkudan ve cehennem ateşinden korunma, bu dünyada ve ahirette muvaffakiyet, yüksek başarı, haysiyet ve kendini gerçekleştirme de içerir.²⁷⁹

İnsanlarda bazı arzuların bir sonu yoktur. Şeytan/id’in insanı etkilemesi, bu istek ve arzular kanalıyla gerçekleşir. Bunları bütünüyle yok etmek, ortadan kaldırmak mümkün değildir. Ancak, bu arzular kalbe ulaştığında, güdü karakterini kazanmadan etkisiz hale getirilebilir.²⁸⁰ Maslow’un ifadesiyle bunu başaran kişi “kendini

²⁷⁶ Sert, age., 58.

²⁷⁷ Aydın, *Birey ve Din*, 120.

²⁷⁸ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranış*, 154.

²⁷⁹ Aydın, *Birey ve Din*, 121.

²⁸⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 1.

gerçekleştiren” insandır. Böyle bir birey gerçeği olduğu gibi kavrar. İçten geldiği gibi davranır, kendine yeterlidir, takdir edebilir, insanlarla özdeşebilir, demokratik bir karakter yapısına sahiptir, üretkendir, sosyal kalıplaşmaya karşı direnç gösterebilir.²⁸¹ Bu, hayat boyu süren uzun bir süreç olarak devam etmektedir.

İnsanlarda mevcut ihtiyaç ve güdüler, hiyerarşik tarzda düzenlenebilir. En alt tabakada, salt biyolojik ihtiyaçlar bulunur. Yemek ve içmek, emniyet ve güvenlik, sevgi ve aidiyet, kendine saygı ve kendini gerçekleştirme sıralı bir düzende devam eder. En üst noktada, Maslow’un tabiri ile “yücelik” bulunur.²⁸² Bu, kişi için tam bir zirve noktasına dönüşür. Toplumda, istenen ve örnek bir insan ortaya çıkabilmektedir.

Kişinin tekamülünde şeytan, önemli bir fonksiyona sahiptir. İnsanın dış varlığı ile birlikte, kişinin iç âleminde de etki edebilecek derecede değişken mahiyete sahip bir varlık olarak görünür.²⁸³ Fakat şeytan, hiçbir zaman insan iradesini yok etmek şeklinde olmayıp, vesvese ile insana yaklaşır.²⁸⁴ Cinsel güdü, insanı etkilemede büyük bir güce sahiptir. Fakat, inanç ve dini sorumluluk duygusu bunun üzerinde bir denetim ve kontrol mekanizması kurarak, davranışı dengelemektedir.²⁸⁵

Hayattaki en gerçek hürriyet, ilkel ve hayvani dürtülerin esaretinde kurtulabilmektir. Çünkü kontrol edilemeyen kötü dürtüler sonucu yapılan her davranış, sonuç itibariyle kişinin hayatını etkilemektedir. Dolayısıyla, davranışa intikal noktası, aklın belli düşünce ve kabulleri süzgecinde geçtikten sonra olmalıdır. Eğer kişi bu düşünceden sonra belli şeyleri ihtiyaç olarak görmekten çıkabilirse, olumsuz bazı davranışları önleyebilir.²⁸⁶ Bu nedenle İslam’da olumsuz bazı davranışlara sebebiyet veren bütün davranışlar yasaklanmıştır. Kur’an, bir kadınla bir erkeğin, hiç kimsenin bulunmadığı bir yerde bulunmaları ve çalışmalarını yasaklanmıştır.²⁸⁷ İnsanların yanlış davranışları, sadece kendisiyle sınırlı kalmayıp, suya atılan taşın etrafına doğru oluşturduğu halkalar gibi toplumu da etkilemektedir. Bu nedenle kişi, hem kendisine hem de topluma karşı sorumlu kalmaktadır. Doğru davranışlardan duyacağı iç huzur ve bir birey olarak sorumluluğunu yerine getirmekten alacağı haz, kişiye sonsuz bir mutluluk yaşatabilmektedir.

²⁸¹ Çamdibi, agm., 90-91.

²⁸² Halm, age., 117.

²⁸³ Aydın, Hayati, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, Hayat Yay., İst., 1998, 37.

²⁸⁴ İbrahim, 14/22.

²⁸⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 45.

²⁸⁶ Sert, age., 64.

²⁸⁷ Aydın, *Kur’an’da İnsan Psikolojisi*, 68.

İhtiyaç/güdülerin sınıflandırılması, farklılık göstermekte olup, psikologlar arasında yaygın olarak bunların “fizyolojik güdüler”, “psiko-sosyal güdüler” olmak üzere iki bölümden incelendiği görünmektedir.²⁸⁸ Fizyolojik ihtiyaçlar, bütün insanlarda ortaklık gösterirken, psiko-sosyal güdüler, hayati olmayıp bireylerin kişisel ve sosyal gelişimi için önemlidir.

Bütün davranışlarımıza kaynaklık eden bu güdüleri sırasıyla incelemeye çalışacağız.

1. Fizyolojik Güdüler

Açlık, susuzluk, lüzumsuz maddelerin bedenden atılması, dinlenme, uyuma, duygusal uyarılma ve cinsellik insanlarda doğuştan bulunan ilkel içgüdülerdir.²⁸⁹ Bu güdüler, insan ve hayvanlarda birçok yönden ortak olup, insanda doğuştan, kalıtsal var olarak bulunmaktadır. İnsan bedeninin hayatta kalabilmesi için, bunlara ihtiyaç duyar.

İnsanın canlı varlığını sürdürmesi, çevresi ile uyum sağlaması, gelişmesi ve potansiyellerini açığa çıkarması için tatmin etmek zorunda olduğu ihtiyaçlardır.²⁹⁰ Bunlar, çeşitli istek ve ihtiyaçlardan kaynaklanır ve kişiyi, bu yöndeki bir davranışa zorlarlar. Fizyolojik ihtiyaçlar, birinci derecede insanın bedensel varlığıyla ilgilidir. Bunlar, insanın sıhhatli bir vücuda sahip olmaları için, makul ve meşru bir şekilde karşılanmalıdır. Bunlardaki aşırılıklar da diğer aşırılıklar gibi hoş karşılanmamıştır.²⁹¹ Mubah sınırları içerisinde bulunan bu güdüler ancak makul şekilde tatmin edilirse kişiyi mutlu kılar.

İnsan fitratına potansiyel birer his olarak yerleştirilen bu duygularımız, sadece kendi başlarına iyi veya kötü olarak nitelenmezler. Nötr haldedirler. Bunlar, ruh, beden; nefis, kalp gibi temel unsurlarımızdan gelen etkilerle şekillenir, vücut bulurlar.²⁹²

a. Açlık

Yeme davranışı ve açlık duygusu değişik faktörlerden etkilenmektedir. Kandaki şeker-yağ miktarı, hormon türü, mide kasılması, bedenin ağırlığı, bedenin ısısı,

²⁸⁸ Baymur, age., 67-70.

²⁸⁹ Baymur, age., 70.

²⁹⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 80.

²⁹¹ Sert, age., 68.

²⁹² Akşener, *Kendini Bilen İnsan*, 99.

karaciğerin faaliyetleri vs. açlık güdüsünün altında yatan sebeplerdendir.²⁹³ Böyle basit gibi görünen bir davranışın altında bile hala çözümleyemediğimiz etkenler bulunmaktadır. Kişinin hayatını sürdürebilmesi için, mutlaka bu güdünün doyurulması gerekir.

İnsanın açlığını bir denge içerisinde gidermesi, insan sağlığının devamı için zorunludur. Besinlerin yararlı olanları bilinçli ve dengeli olarak yeteri kadar alınır, hayat vererek mutluluk sağlar. Gelişigüzel, bilinçsiz beslenmek, ağırlık vererek vücudu hantallaştırır ve kişiye hastalık getirir.²⁹⁴

Kur'an, özellikle cennet nimetlerinden bahsederken, oradaki yiyeceklerin eşsizliğinden ve insana verdiği huzurdan bahseder. "*Tükenmeyen ve yasaklanmayan birçok meyve.*"²⁹⁵ "*Karışımı zencefil olan kadehler.*"²⁹⁶ mutlu insanların hizmetine sunulmuş ve açlıklarını bunlarla giderirler.

b. Cinsellik

Biyolojik temelli bir güdü olan cinsellik, insanda doğal olarak var olan bir güdüdür.²⁹⁷ Şehvet, nefsin cinsi hislerle karşı cinsten birine ilgi duyması, gönlün arzu ettiği şeye meyletmesidir.²⁹⁸ Kısaca şehvet, vücuda yararlı şeylere karşı kalpte bulunan fitri/doğuştan olana bir yöneliştir.²⁹⁹

Şehvet, yaşamak ve neslin devamı için Allah'ın insanoğlunu donattığı kabiliyetlerden biridir. Bu duygunun insan hayatında önemli bir yeri bulunmaktadır. Çünkü bu duygu insanın bütün davranışlarını şekillendirir, onları bir gayeye yöneltir, insanın özlemlerine, çalışmalarına yaşantı zevkine kaynaklık eden bu duygudur. Bu duyguyu, kişinin davranışlarını tayin eden temel ihtiyaçlardan biri olarak kabul etmek lazımdır.³⁰⁰

Açlık güdüsünde olduğu gibi cinsellikte de kişi başıboş bırakılmamış ve bunu kullanabileceği sınırlar belirlenmiştir. "*Onun işaretlerinden biri de, sizi cezbeden kendi cinsinizden eşler yaratması, aranızda sevgi ve şefkati yerleştirmesidir. Bunda kuşkusuz,*

²⁹³ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 240.

²⁹⁴ Büyükçınar, *Mutluluk Yolları*, 56.

²⁹⁵ Vakıa, 56/32-33.

²⁹⁶ İnsan, 76/17.

²⁹⁷ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 245.

²⁹⁸ Komisyon, *Türkçe Sözlük*, II, 1377.

²⁹⁹ Gazali, *İhya*, III, 14.

³⁰⁰ Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, 59.

*düşünen insanlar için dersler vardır.*³⁰¹ İslam, insanların bu meşru isteklerini gidermeleri için orta yolu tutmuş ve belirli sınırlarla kişiyi ve toplumu muhafaza altına almıştır.

İnsanlardaki bu fitri güdünün giderilmesi için, evlilik teşvik edilerek, evliliğe güç yetiremeyenler bile özendirilmiştir. Evlenen kişileri, Allah'ın zenginleştireceği ifade edilmektedir.³⁰²

İslam, fitri olan ve insan neslinin devamını sağlayan şehvetin tamamen insana hakim olmasını da yadırgamaktadır. *“Allah, sizin tövbenizi kabul etmek ister; şehvetlerine uyanlar (kötü arzuların esiri olanlar) ise büsbütün yoldan çıkmanızı isterler.*³⁰³

Kur'an, şehvetin böyle saptırcılığı olması sebebiyle daima Müslüman kişilerin cinsel motiflerini gözetim altına alabilecekleri bir toplumda yaşamalarına özen göstermektedir. Onların cinsel hislerine tesir edecek, galeyana getirebilecek bir toplumdan uzak durmalarını önermektedir.³⁰⁴ Bu nedenle, her halükarda kişinin teyakkuzda bulunmasını ve gözünü haramdan sakınmasını istemektedir.

Biyolojik bir ihtiyaç olan cinselliği, çizilen bu sınırlar dışında başka yollarla, karşı cins yoluyla gidermeye çalışmak, zina olarak adlandırılır.

İslama göre zina, en kötü ve en çirkin suçlardan biri olup, cezası da en ağır olan bir rezilliktir. İnsan onurunu yıkmakla kalmaz, aynı zamanda cemiyet nizamını da bozarak neslin karışmasına sebep olur.³⁰⁵ Bu nedenle zina, hem eylem olarak hem de ortam olarak yasaklanmıştır.³⁰⁶

İnsanların kendi doğasına yerleştirilen hiçbir duygu boşuna yaratılmamıştır. Eğer insanın cinsellik güdüsünden yoksun olduğunu düşünürsek nesil devam etmeyecek, birçok duygu beraber yok olacaktır. Önemli olan, insan için imtihan vesilesi olarak donatıldığı bu duygu ve güdülerini, meşru sınırlar içinde ve yaratıcının isteği doğrultusunda kullanıp birey olarak hem kendisine hem de topluma yön verebilmesidir.

³⁰¹ Rum, 30/21.

³⁰² Sabuni, *Tefsiru'l-Ayeti'l-Ahkam*, Dersaadet Yay., İst. Trs. II, 168-169.

³⁰³ Nisa, 4/27.

³⁰⁴ Aydın, *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, 94.

³⁰⁵ Sabuni, *Ahkam*, II, 51-53.

³⁰⁶ İsrâ, 17/32.

2. Psiko-Sosyal Güdüler

İnsana ait güdüler, karmaşık süreçler olup toplumsal ve kültürel bir ortam içinde gelişerek öğrenme yaşantısının etkisi altında kalmışlardır.³⁰⁷ Kişi, fizyolojik ihtiyaçların aksine psiko-sosyal güdüleri sonradan yaşayarak edinir. İnsan, varlığını koruma ve devam etme adına bu güdüleri geliştirerek hayatını sürdürür.

Psiko-sosyal ihtiyaçların giderilmesi, kişinin toplumda bir yer edinmesi açısından önemlidir. Bu ihtiyaçları büyük oranda giderilmeyen insanlar, toplumda bazı kişilik ve davranış bozukluklarıyla kendilerini göstermektedir.

Kişinin toplumla iletişime geçmesi, kişisel gelişimini tamamlaması, sosyal bütünlük kurması ve toplumda dengeli tavırlar sergilemesi, olması istenen eylemlerdir.

a. Sevgi

Sevgi, sosyal gelişmenin kaçınılmaz ve devamlı bir kuralıdır.³⁰⁸ Birçok davranışımızın yönlendirilmesinde etkin bir rol oynamaktadır.³⁰⁹ Her zorluğa katlanılarak ulaşılan sevgi, sonsuz mutlulukların yaşanma nedeni olur. Bu his olmadan hiçbir fedakarlık yapılamaz.³¹⁰

Ruhun iyi gördüğü ve iyi olduğunu zannettiği şeye meyletmesi olarak tanımlayabileceđimiz³¹¹ sevgi, insanın bütün benlik ve hayatını kuşatan bir güce sahiptir. Sevginin insana yönlendirilmesi, anne, baba ve oradan da bütün insanları sevmek şeklinde gerçekleşirse, insanı geliştirerek onu sosyal bir birey olarak yüceltmektedir. Fakat sevginin meşru olmayan yönlere çevrilmesi, insanı, irkin³¹² eylemlere de iletebilir.

Sevginin en doğru ve gerçekçi bir şekilde doyurulması ancak Allah ve peygamber sevgisinin öğretilmesiyle mümkündür. Bu aşkın değerlerle tatmin edilmeyen sevgi, kendisi için başka alanlara yönelerek tatmin yolları arayacaktır.³¹³ Kur'an, bu nedenle sürekli insanların Allah için birbirlerini sevmeleri ve eylemlerini de buna göre düzenlemelerini tavsiye etmektedir.

³⁰⁷ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 259.

³⁰⁸ Baymur, age., 71.

³⁰⁹ Başkurt, *Adalet l Denge*, 320.

³¹⁰ Kaynak, Mesud, *Kur'an'da Sevgi*, Yay Yay., İst., 2003, 4.

³¹¹ Rağıp, İsfehani, *İslamın Ahlaki İlkeleri*, (ev. Abdi Keskinğlu), Beşikçi Yay., İst., 2004, 354.

³¹² Yusuf, 12/30.

³¹³ Başkurt, *Adalet l Denge*, 255.

Kişideki sevgi de bir denge içerisinde gerçekleşmektedir. Bu denge, kaybedilecek olursa, hiçbir işten verim alınmaz ve neticeye de varılmaz.³¹⁴ Kur'an, sevgideki dengenin yitirilmesini "*İşte Allah'ın kalplerini, işitme ve görme duyularını mühürlediği kimseler bunlardır.*"³¹⁵ ifadesiyle açıklamaktadır.

Kur'an, sevgi ve yardımlaşma ilkesinin gerçekleşeceği süreci, anne, baba, akraba, yetimler, muhtaç kişiler, yakın komşular, yabancı komşular, arkadaşlar veya gönül birliği edilen kişiler, yolcular ve sorumluluk altında bulundurulmuş insanlar olarak belirlemiştir.³¹⁶ Görüldüğü gibi bu sıralama yakından uzağa ve kişi üzerinde emeği geçenden başlayarak diğer insanlara doğru ilerlemekte ve bütün toplumu kapsamaktadır.

İslam kültüründe sevgi, hem kişiyi geliştirici ve toplumu bütünleştirici bir rol üstlenirken hem de kişiler arası etkileşimi artırarak sosyal bütünleşmeyi sağlar.

b. Emniyet ve Güvenlik

Bu, hem ekonomik hem de sosyal güvenlik biçiminde belirir. Bu güdüler, güçlerini hayatta kalmak ve sağlıklı yaşamak güdüsünden alırlar.³¹⁷ Kişi beğenilerek ve sevilerek kendini çevreye kabul ettirmek için bu güdülere zorunlu bir ihtiyaç duyar.³¹⁸

Alfred Adler, konuyla ilgili olarak, "her insan doğanın güçlerine karşı zayıf yaratılmıştır. Kişi, güçlü yetişkinler arasında yaşayarak hayatı öğrenmeye çalışır. Bu hayat, ömür boyu sürer. Kendini kabul ettirmek için çabalar ve hatalarını en aza indirmek için kusursuza erişmeye çalışır."³¹⁹ tespitinde bulunur. İslam, kişi ve toplumu, birbirini tamamlayan bir unsur olarak yaratmıştır.³²⁰

Kişi, İslamda sosyal yönden her türlü güvenceye kavuşturulmuş ve korumaya alınmıştır. Toplumu ve kişiyi eritip yok eden faiz yasaklanarak yerine sosyal güvenlik ve bütünleşmeyi sağlayan zekat şart koşulmuştur.³²¹ Çünkü Kur'an, belli bir zümrenin hakimiyeti yerine, bütün insanların mutluluğunu esas almaktadır.

Kişiyi, doğumundan itibaren korumaya alan, hayatının büyük bir bölümünü etkileyen aile, diğer bir güvenlik aracıdır.³²² Sosyal güvenlik ve bütünleştirmeyi

³¹⁴ Varol, age., 43.

³¹⁵ Nahl, 16/108.

³¹⁶ Bkz, Bakara, 2/177; Nisa, 4/36; Fecr, 89/17-18.

³¹⁷ Baymur, age., 71.

³¹⁸ Karakuşçu, Nail, *Genel Psikoloji*, Pelin Yay., Ankara, 1998, 123.

³¹⁹ Karakuşçu, age., 128.

³²⁰ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 77.

³²¹ Rum, 31/39; Tevbe, 9/60.

³²² Nisa, 4/96; En'am, 60/151; Lokman, 31/14.

oluşturmak adına bütün Müslümanlar kardeş ilan edilmiş ve bu kardeşlik, din esası üzerine kurulmuştur. Onları bir araya getiren yegane bağ, imandır. Kin, düşmanlık, savaş ve buğz onların arasına hiçbir şekilde giremez.³²³ Çünkü İslamda insanlar birbirlerine kurşunla kaynatılmış binalar gibi sağlam bir bağla bağlıdırlar.³²⁴ İnsanların sosyal oto kontrollerini sağlaması için “emr-i bil ma’ruf ve nehy ani’l-münker”³²⁵ ilkesini getirerek sosyal bir bütünlüğe doğru büyük adımlar atırılmıştır.

Kişisel güvenliğin en büyük tehditlerinden biri olan cinayet, İslam hukukunda en çirkin suçlardan biri sayılmış ve kısas uygulanmıştır. Bu, insanlara bir zulüm değil, sosyal emniyet ve güvenliğin temini için bir aracı kılınmıştır.³²⁶

Kişi, toplumda yaşayan bir fert olarak, güvenli bir alana alınmış ve kişisel gelişimini sürdürmesi için bütün etkenler seferber edilmiştir. Bu koruma altında, güvenliğini kazanan insan, mükemmele olan yolculuğuna devam etmektedir.

c. Bağlanma ve Özgürlük

Bu ihtiyaçlar, insanla birlikte vardır.³²⁷ İnsanlar küçük yaşlardan itibaren davranışlarının engellenmesini istemezler. Küçük bebeklerin bile kol ve bacakları sıkı tutulduğu zaman, yüzü kızarır, ağlar ve kurtulmak için bütün gücünü sarf eder.³²⁸ Buna rağmen çocuk anneye karşı bir bağlılık içerisindedir. Hayatın ilerlemesiyle, bu bağımlılıkların sayısı ve çeşidi değişmektedir.

Bağlanma ihtiyacını en sıhhi olarak tatmin eden, tevhid inancıdır. İlim, ibadet, iyi ameller, zikir ve tefekkürle aydınlanan nefis, kendisini olduğu yerden daha ötede bulur.³²⁹ Toplumsal hayat, insanların belli kurallar dahilinde tutum ve davranış sergilemesini gerektirir. Kendisine belli bir değer atfedilen hürriyet, gaye değil vasıttır. Dolayısıyla hürriyet, ilkesizlik, her istediğini yapma ve başıboşluk değildir.³³⁰ İslam hukukçuları, kişinin dört temel hürriyetinin olduğunu vurgulamaktadırlar; hayat hakkı, din hürriyeti, mal kazanma ve sahip olma hürriyeti, namusunu ve insanlık

³²³ Sabuni, *Safvet*, III, 234.

³²⁴ Saf, 61/4.

³²⁵ Al-i İmran, 3/104-110.

³²⁶ Bkz., Sabuni, *Ahkam*, I, 158.

³²⁷ Çamdibi, agm., 93.

³²⁸ Baymur, age., 71.

³²⁹ Çamdibi, agm., 93.

³³⁰ Sert, age., 70.

vakarını koruma hürriyeti.³³¹ Bu hürriyetler de bozgunculuk, haddi aşma gibi eylemlerden uzak bir şekilde, kişisel olarak yerine getirilmelidir.

Hürriyet, içsel ve vicdani bir değer olup Allah iradesine teslimiyet, insanların iradesine karşı bağımsızlık demektir.³³² Hürriyetin bu anlamda uygulanması, yada ihlali, suyun içine atılan taş gibi halkalar halinde etrafını etkiler. Çünkü nefis hürriyeti genişledikçe, ruh hürriyeti; fert hürriyeti genişledikçe de cemiyet hürriyeti daralacaktır.³³³

Erdemli kişinin temel vasıflarından biri de kendisine tayin edilmiş bu hürriyet sınırları içerisinde kulluk görevini yapması ve hürriyetlerini gerektiği gibi kullanmasıdır.

d. Kendini Gerçekleştirme

Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde, zirve noktayı oluşturmaktadır. Yaşamını son derece anlamlı gören ve yaşamın her dakikasını doyarcasına yaşayabilen herkes, bu aşamayı gerçekleştirmiş olarak algılanır.³³⁴ Böyle bir insan, çatışmaların üstesinden gelir ve güvensizliği aşar, ayrıca kendini ve başkalarını olduğu gibi kabul eder; kendiliğindenlik ve yaratıcılık gösterir; toplumsal ilişkilerde sorun çözmeye yönelik bir yaklaşım sergiler. Zirve deneyimlere sahiptir.³³⁵ Kendini gerçekleştirme hayat boyu süren bir durumdur. Bu süreçle insanlar arası farklar bulunduğu gibi, fertlerin hayatlarında zaman zaman değişik boyutlarda bulunur.³³⁶ Her insanın bu başarıyı gerçekleştirmesi de düşünülemez. Özellikle cemiyet ve çevre kendi değerleriyle birey üzerinde bazı kalıplar oluşturur. Bu kalıpları kırmak ve özgün olabilmek de üstün bir başarı gerektir.

Kendini gerçekleştiren insan, gerçekçi ve kişisel bütünlüğe sahiptir. Yapmacık davranışlardan uzak, gerçekçi bir yapıya sahiptir. Kendini ve olayları olduğu gibi algılar. Sürekli pozitif enerjiyle doludur. Sosyal ilişkilerinde doğal ve içten davranır. Kendisini ve çevresini olduğu gibi kabullenir. Bu tür insanlar, hayatın tadını alarak yaşar. Kişisel özgürlüklerinin farkındadırlar. Yaşamın karmaşıklığının farkında olup, buna saygı duyarlar. Olayları ve kişileri yargılamadan kabul ederler.

³³¹ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 89.

³³² Sert, age., 70.

³³³ Kısakürek, *İdeolojya Örgüsü*, 370.

³³⁴ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 236.

³³⁵ Holm, age., 117.

³³⁶ Çamdibi, agm., 91.

Bir insanın biçimsel olarak yada bazı toplum normlarına göre, giderek yükselen bir başarı çizgisini gerçekleştirmesi, bu anlamda bir başarı değildir. Kendini gerçekleştirme, kendini yaşamayı göze alabilecek yürekliliği gösterebilmeyi ve kısır döngülerden özgürleşmeyi tanımlar.³³⁷

İslam tasavvufu, kendini gerçekleştirmiş insanı, insan-ı kamil olarak vasıflandırır. Kamil insan mertebesine ulaşmak, bizzat hakka ulaşmak demektir.³³⁸ Çünkü böyle bir insan, yaratıcısıyla bütün engelleri kaldırmış ve ona ulaşma başarısını elde etmiştir. İç ve dış bütün etkilerden uzak, saf bir zihinle olayları algılar.

Önemli olan güdü, dürtü ve ihtiyaçları tasnif etmek değil; onların tabiatının insanı nasıl yönlendirdiğini ve kişinin bunları nasıl kontrol edebileceğini ortaya koymaktır. İnsan, ne kötülenmekle küçülür, nede methedilmekle büyür. Gerçek değişim insanın içinden başlayarak genişler.³³⁹ Küçük âlem olarak tarif edilen insan, değişim ve gelişimi önce içinde hissetmeli, daha sonra etrafına samimice yansıtmalıdır. “*Emrolunduğun gibi dosdoğru ol.*”³⁴⁰ emriyle insanın, yaratıcının emir ve isteklerine uymada zirveye ulaşması³⁴¹ ve başarının zirvesine çıkması istenmektedir.

B. Davranış, Kültür ve Sosyalleşme

Kültür, bir toplumun üyeleri arasında paylaşılan, devredilen ve bir değişim süreci içinde bulunan öğrenilmiş davranış kalıpları ile bu kalıpların ürünlerinin oluşturduğu bir yaşam biçimi³⁴² olarak tanımlanır. Edvard Tylar, kültür için, “Bilgi, inanç, sanat, ahlâk, hukuk ve geleneklere insanın toplumun bir üyesi olarak kazandığı tüm yetenek ve alışkanlıklardan oluşan karmaşık bir bütün.”³⁴³ ifadesini kullanır. Kişinin toplumda hazır bulunduğu ve kabullenerek gelecek kuşaklara aktardığı kültürün, insan davranışları üzerinde doğrudan bir etkisi vardır.

Toplumsal olarak öğrenilen ve aynı yoldan yeni kuşaklara aşılana davranış örüntüleri ve kalıpları,³⁴⁴ insanların davranışları üzerinde bazen aşılama bir etki oluşturmaktadır.

³³⁷ Geçtan, *İnsan Olmak*, 158.

³³⁸ Öztürk, *Mevlana ve İnsan*, Yeni Boyut Yay., İst., 1997, 54.

³³⁹ Sert, age., 75.

³⁴⁰ Hud, 11/112.

³⁴¹ Mahalli, Celal, *Celaleyn Tefsiri*, İst., trs., 300.

³⁴² Tezcan, Mahmut, *Sosyolojiye Giriş*, Gelişim Yay., Ankara, 1995, 166.

³⁴³ Ay, *İdeal Din Eğitimi*, 165.

³⁴⁴ Cüvenç, Bozkurt, *İnsan ve Kültür*, Remzi Yay., İst., 1996, 100.

Toplumsal yaşam, insan için kaçınılmaz bir gerekliliktir. Çünkü insan, doğası gereği sosyal bir varlıktır. Onun topluluk halinde ve toplum içinde yaşaması kaçınılmazdır.³⁴⁵ İbn-i Haldun'un "Ümran" dediği bu zorunluluk, bir topluluğun tüm yaşam biçimini ifade etmektedir.³⁴⁶ Davranışların biçimlendirilmesinde, bireyin içinde büyüüp yaşadığı toplumun görenek ve gelenekleri, kültürü önemli bir rol oynar. Kültür, belirli türden davranışları, istenen, uygun, beğenilen davranışlar olarak pekiştirir. Bazı tür davranışları ise yerer, aşağılar ve böylece zamanla söndürür. Her toplumun kültürü, o toplumun insanlarını belirli bir sosyal değerler sistemi içerisinde ödüllendirir yada cezalandırır. Böylece, belli değerleri koruyan bir toplum düzeni kurulur veya kurulmuş olan toplum düzeni kendi değerlerini korur.³⁴⁷

İnsan, zayıf yaratışından dolayı, sürekli sosyal ve kültürel geleneklerin hakim olduğu bir ortamda yaşamaya ihtiyaç duyar. Kişi, toplumsal çevresiyle sürekli bir etkileşim ve karşılıklı kültür alışverişi içindedir. İnsan, sosyal etkileşim yoluyla, içinde bulunduğu toplumun kültürünü benimser. Bu bakımdan, insanın kişiliği, içinde yaşadığı toplumun gelenek ve göreneklerine göre biçimlenir. Kişi, bu dönemde toplumsallaşma süreci içerisinde.³⁴⁸ Bu uzun süreç boyunca kişi, toplumun norm ve değerlerini öğrenir. Bilgi, gelenek ve görenekler, örf ve adetler, ahlâk ve kültürü oluşturur. Kültürün insanlara kazandırılması da toplumsallaşma süreci içinde olur.

Sosyal gruplar arası oluşan etkileşimin bir ürünü olan kültür, insan davranışlarını bütünüyle kapsar, kuşatır ve bu geniş kapsamlı çerçeve içinde anlamlandırır.³⁴⁹ Böylece toplum, insan davranışları üzerinde bir kontrol mekanizması kurarak onu yönlendirir. Bu anlamda kültür ile insan kişilik ve şahsiyeti arasında bir ilişki vardır.

Köküyle irtibatı kopan dal ve dalına bağlı olmayan meyve olgunlaşmayacağı gibi, toplumun değerlerinden nasibini almayan insan da beklenen olgunlaşmayı gösteremez. Kendi, köklerinden beslenmeyen hiçbir ağacın meyvesi olmaz. Taklit edilen yabancı kültür ve değerler, toplumun öz kültürünü ortadan kaldırır.³⁵⁰ Kur'an, kişinin bütün eylemlerinde kültürün arkasına sığınmasına da bir sınır getirmektedir.

³⁴⁵ İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, (çev. Halil Kendir), Şafak, Ankara, 2004, I, 79

³⁴⁶ Tezcan, *Eğitim Sosyolojisi*, Gelişim Yay., Ankara, 1994, 76.

³⁴⁷ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 155.

³⁴⁸ Baymur, age., 272.

³⁴⁹ Cüceloğlu, *Yeniden İnsan İnsana*, 62.

³⁵⁰ Sert, age., 133.

Çünkü, insanların çoğunun yanlış davranması, çoğunluk yapıyor diye onu meşrulaştırmaz.

İnsanlar, toplumsallaşma sürecinde gördükleri bazı eylemleri sanki ilâhî bir emirmiş gibi algılamış ve bunları da yaratana mal etmişlerdir. İslamiyet öncesi cahiliye Arapları, Kabe'yi çıplak tavaf etmeyi atalarından görerek devam ettirmişler ve bunu da ilâhî bir emir gibi algılamışlardır.³⁵¹ Kişi bazen bu kuralları sorgulayabilmeli ve gerçeğin bizzat arayıcısı olmalıdır. İslam, bu anlamda bazı sınırlandırmalar getirmiş ve kişinin kendisine ulaşan her haberi, durumu, eylemi ve kültürü olduğu gibi kabul etmesini ve “*Size bir haber getirirse, muhakemenizi kullanın; yoksa istemeden insanları incitir ve sonra yaptıklarınızdan pişmanlık duyarsınız.*”³⁵² emri gereğince insanın bazı durumları sorması ve araştırması istenmektedir.

Kişinin toplumda hazır bulduğu veya sonradan edindiği bazı bilgiler, kültür bile olsa asılsız ve yetersiz uygulamalar olabilir. Böyle durumlar karşısında Mü'min, açıklama isteyen, araştıran, dinleyen bir konumdadır. Fahreddin Razi bunu ahlâkın en güzeline yöneltme olarak tarif etmektedir.³⁵³ Mükemmel ahlâkı, varlığında toplayan peygamber ve onun söylemi, bir Müslüman için temel yapı taşı olmak durumundadır.

Kur'an, kişinin toplumsallaşması sürecindeki bazı aksaklıkları da bahsettiğimiz gibi soruşturur. Bunun için de İslam literatüründe, “iyiliği emredip kötülükten sakındırma” uygulaması önemli bir kilit noktaya sahiptir. Bu en genelinden en özeline bütün emir ve yasakları ihtiva eder. Daha doğrusu takvanın toplumsal/kültürel boyutunu temsil eder.³⁵⁴ Kur'an'da kendilerinden haber verilen birçok peygamber, kurulu bulunan yanlış düzenlere karşı bir mücadeleye girmiş ve orijinalliklerini yitirmiş kültür ve değerlere savaş açmışlardır. Çünkü yeryüzünde insanların yaptıkları yüzünden fesat çıkması³⁵⁵ ve aklâkî-sosyal-siyasî bir çöküntü yaşanması, kültürün çöktüğünü ve bunun da savunulur bir yanının kalmadığını gösterir. İnsanlar arası ilişkilerin ve kültürün istenilen yönde gelişmesine değinen Rogers, üç şeyin önemine dikkat çeker; bunlar, ilişkilerde sevgi unsuruna yer verilmesi, empatik anlayış ve tutarlılıktır.³⁵⁶ İnsan ilişkilerinde sevgi, hayati bir role sahiptir. Çünkü sevgi dolu bir kalp, kin tutmaz.

³⁵¹ Mevdudi, *Tefsir*, II, 26.

³⁵² Hucurat, 49/6.

³⁵³ Yazır, age., VII, 195.

³⁵⁴ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 85.

³⁵⁵ Rum, 30/41.

³⁵⁶ Baymur, age., 278.

Kendisine bir kötülük yapılsa bile affedici olur. İnsanların birbirlerini sevmesi, olgunlaşma ve kemale eriş bakımından mutlaka gereklidir.³⁵⁷ Böyle bir duygunun toplumsal anlamda yayılması ise kültürün şekillenmesinde önemli bir rol oynar.

Bireyler, grup içinde benzer biçimde görünme ve davranma eğilimindedirler.³⁵⁸ Bu nedenle, toplumsal akıl denilen bu durum, birçok yönden kişiyi kuşatmaktadır. Hangi durumlarda nasıl davranılacağını, olaylara verilen tepki, temel davranış kalıpları, bu yolla yönlendirilmektedir.

Kişinin yetişme döneminde aldığı telkinler, bireyi etkilemektedir. Çocuğun içinde yetiştiği çevre, sürekli olarak hangi duygu ve düşünceleri kabul edilebilecek, hangilerinin kabul edilemeyecek türden olduğunu belirler.³⁵⁹ Bu sosyal kalıplar, bazen aşılabilir ve ihmal edilemez bir durum sergilemekte ve kişileri kendi bireysel düşüncelerinden sıyrıp toplu bir düşünce ve akıl boyutuna sevk eder. Bu şekilde bir kontrol sağlayan ve kökleşmiş kültürü -doğru yada yanlış- değiştirmek en zor durumlardan biridir.

Bu anlamda sosyal değişim, uzun süreç gerektiren, bazen nesilleri bile aşan bir durumdur. Kur'an, istenen yönde bir kültür ve hayat düzeni kuramamış ve bu konudaki çağrılarını önemsemeyen toplumların topyekün helakini haber vermektedir.³⁶⁰ Toplumun iyiye ve güzele doğru yönelmesi ve eski alışkanlıklarını terk etmesi de kişilerin kişisel değişim ve ilerlemelerine bağlanmıştır.

*“Gerçek şu ki, insanlar kendi iç dünyalarını değiştirmeden, Allah onların durumunu değiştirmez.”*³⁶¹ Değişim, özelden genele doğru bir yol takip etmeli ve ancak bu yolla sağlıklı ruhların hakim olduğu sağlıklı bir kültür ortaya çıkabilmektedir. Tarihin en büyük değişimlerinden biri Cahiliyenin saadete dönüşmesidir.

İslam'ın peygamberle gerçekleştirdiği değişim, “ataların adetlerine” karşı, tümüyle “Allah'ın mutlak iradesine” dayalı yeni bir ahlâk anlayışı duyurusunun gerçekleşmesidir.³⁶² Bu değişim, bir şeye “iyidir-doğrudur; çünkü Allah ve resulü şöyle emretti” mantığının kökleşerek yerleşmesiyle gerçekleşti.

³⁵⁷ Kaynak, age., 8.

³⁵⁸ Sert, age., 136

³⁵⁹ Cüceloğlu, *Yeni den İnsan İnsana*, 95.

³⁶⁰ Yasin, 36/28-29.

³⁶¹ Ra'd, 13/11.

³⁶² Izutsu, Toshihika, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, (çev. Salahattin Ayaz), Pınar Yay., İst., 2003, 95.

İnsanların bazı ortak değer ve inançlardan uzaklaşması demek olan sosyal çözülme, bütünleşmeyi sağlayan şartlarda bozulma başladığı zaman gerçekleşir.³⁶³ Temel şahsiyeti oluşturan ortak değerlerden uzaklaşmak, beraberinde çözülme ve getirir. Bireylerin birbirlerinden tamamen farklılaştığı ve yabancılaştığı bir kültürün devamlılığı düşünülemez. Böyle bir kültürde yetişen bireyler yalnızlık ve huzursuzluğu da beraberinde getirirler.

İnsanların, kendi oluşturdukları ve bir şekilde içerisinde buldukları sosyal ortam, yine onların hırs ve doymak bilmeyen istekleriyle huzursuzluğa düşebilmektedir. *“İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri sunucunda karada ve denizde çürüme ve bozulma başladı.”*³⁶⁴ Bu bozulma, insanı her yönden etkilemekte ve bizzat onu sorumlu tutmaktadır.

Bu bozulma, hayatın bütün alanlarını kuşatmaktadır. Toprağın, havanın ve suyun sanayi atıkları ve çöpler yüzünden dizginlenemeyen bir şekilde kirlenmesi, bitki örtüsü ve denizlerin artan bir şekilde zehirlenip yok olması; yaygın uyuşturucu ve görünürde “faydalı” ilaç kullanımı sebebiyle, insanın kendi bedeninde ortaya çıkan her türlü bozuklukları ve insanlara yararlı birçok hayvan türünün giderek yok olması, bütün bunlara insanın sosyal hayatındaki hızlı bozulmayı ve çürümeyi, cinsel sapıklıkları, suçları ve şiddeti, en son aşamada nükleer dehşeti ilave edebiliriz.³⁶⁵ Bütün bunlar, ayette geçtiği gibi insanların kendi elleri ile yaptıklarının bir karşılığı olarak ortaya çıkmaktadır. İnsan fitratının kendi asıl yapısından uzaklaşması³⁶⁶ ve doğal çevrenin bozulmasıyla bu sosyal çözülme, korkunç noktalara ulaşmaktadır.

Kişi, toplum içerisindeki davranışlarında hem içe hem de dışa dönük bir konumda olmalıdır. Çünkü insan neyin iyi neyin kötü olduğunu belirlerken, toplumun kendisine karşı takındığı tavırdan etkilenir.³⁶⁷ Müspet bir kültürün oluşturacağı sağlıklı bireyler, kişisel bütünlüğe sahip, sorgulayıcı ve ideale sahip bir yapıdadır.

Toplumlar, değerlerini geliştirip devam ettirebildikleri ölçüde devamlı ve verimli olurlar. Değerlerini geliştirip yaşatamayan toplumların tarihsel sürekliliği de mümkün

³⁶³ Bilgiseven, Amiran Kurtkan, *“Türkiye’de Sosyal Çözülme Tehlikesi Olarak Alevi Sünni Ayrılığı”* Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, İst., 1994, S. 1, 33.

³⁶⁴ Rum, 30/41.

³⁶⁵ Esed, *Meal-Tefsir*, 829.

³⁶⁶ Yazır, age., III, 262.

³⁶⁷ Güngör, *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yay., İst., 1995, 28.

değildir.³⁶⁸ Kültürel değerlerin inşası ve devamının vazgeçilmez unsuru dindir. Bu nedenle, dini ahlâkın tesis edildiği bir cemiyet, fert ile toplum arasındaki uçurumu kaldırmıştır. Bu ahlâkî yapıyı hayatına kazandırıp, kendisini onunla bütünleştiren insan, fert-cemiyet uçurumunu müspet bir uyuma dönüştürmüştür.

Fert-cemiyet uyumunun gerçekleşip, toplumda sarsılmaz bir yapının oluşmasında dinin önemli bir yeri vardır. Kur'an, bütün Mü'min'leri bir aile olarak ele almak ve onların temelde kardeş olduklarını ifade etmektedir.

Sosyal bütünleşmeyi temin için, “*Bütün müminler kardeştir.*”³⁶⁹ ifadesiyle müminler, iman bağıyla bir araya getirilmiş ve bu kan bağından bile üstün kılınmıştır.³⁷⁰ Bu ilke toplumda kişiler arası ilişkileri güçlendirir ve her türlü parçalanma, ihtilaf, düşmanlıktan, insanları alıkoyar. Hayatının tamamında bu sosyal düzeni kurmaya çalışan Peygamber, kendisine akseden bir olaydan sonra, “Allah’a yemin ederim ki Muhammed’in kızı Fatıma hırsızlık etmiş olsaydı, onun da elini keserdim.”³⁷¹ tavrıyla, bu sosyal düzeni en mükemmel bir şekilde uygulamıştır.

Toplulukların var olabilmesi için düzen, düzenin olabilmesi için de kurallar gereklidir.³⁷² Toplumun oluşumu ve devamı için kurallar olmazsa olmaz şartlar arasında yer alır.

Toplumun yapısını oluşturan toplumsal ilişkiler ağının ve bunarı belirleyen toplumsal kurumların ileri veya geriye doğru değişimi olarak tarif edilebilecek sosyal değişimin³⁷³ yönünü belirleyecek olan, toplumu oluşturan fertlerin yetişmişlik düzeyi, hayatı algılayışları, olaylara bakış tarzları ve toplumdaki konumlarıdır.

Toplumun gelişme yönündeki değişimi konusunda fert, bütün toplumu değiştirmek gibi bir yükümlülükle karşı karşıya değildir. Zaten büyük ve kalıcı değişimler, bizzat fertlerin kendilerinden başlamaktadır ve kişi birinci derecede kendi davranışlarından sorumludur. Ancak fertlerin olumlu yada olumsuz davranışlarından tüm toplumun etkilendiği de bir gerçektir.³⁷⁴ Değişim, insan varlığı içerisinde potansiyel olarak vardır ve bu potansiyel sürekli gerçekleşme eğilimindedir.³⁷⁵ Bundan ötürü,

³⁶⁸ Sert, age., 140.

³⁶⁹ Hucurat, 49/10.

³⁷⁰ Sabuni, *Safvet*, III, 234.

³⁷¹ Buhari, Menakib, 1507.

³⁷² Geçtan, *İnsan Olmak*, 15.

³⁷³ Tezcan, *Sosyolojiye Giriş*, 170.

³⁷⁴ Sert, age., 144.

³⁷⁵ Cüceloğlu, *Savaşçı*, 269.

geçmişteki eylemlerinden pişmanlık duyan insanların yeni işlenen eylemleri kalıcı olur. “Allah, onların kötülüklerini iyiliklere çevirir.”³⁷⁶ prensibiyle Kur’an, kişide gerçekleşen bu değişimi desteklemekte ve pişmanlığına cevap vermektedir.³⁷⁷ Kişi kendisini bu değişime adayarak sadece ona yönelir. Bu sadece zihinsel bir adama değil gönlü/kalbi de kapsayan bir adamdır. Kişi bunu kendi iradesiyle seçmiştir. Bu seçimin oluşturacağı gelecekte kişisel bütünlük içinde sorumluluk alır. Bu andan itibaren niyetinin saflığı içinde hayatını stratejik olarak yaşar. Her bir düşünce ve eylemi, niyetinin saflığı içinde kişisel bütünlüğünün ve sorumluluğunun damgasını taşır.³⁷⁸ Bu değişim, kişisel anlamda birçok zorluk ve fedakarlık gerektirse de kendisini ona adayan fert için bunlar, aşılması gereken engeller olarak görünürler.

İnsanların daha iyiye yönelmesi ve kendi aralarında huzuru yakalamasında sosyal çevre hayati bir rol oynamaktadır. Sosyal çevre, kişiliğin oluşmasında; kişilik de davranışların şekillenmesinde önem arz eder. Kişiliğin oluşmasında, insanın içinde doğup büyüdüğü aile ve ev ortamının etkileri çok yönlüdür. Ana-baba tutumunun çocukların çeşitli kişilik özelliklerinin oluşumunda etkili olduğu görünmektedir.³⁷⁹ Bir toplumsallaşma aracı olarak aile, bireyin tutum ve değerlerinin oluşumunda birincil etkileşimi sağlaması yönünden ayrı bir öneme sahiptir.³⁸⁰ Toplumun en küçük fakat en önemli birimi olarak aile, kişisel gelişim değerlerinin aktarılması ve öğretilmesi adına kilit bir noktadır.

Sosyal yükümlülük taşıyan bir kurum olarak evlilik, bir erkekle kadının aile kurmak için kanunlara uygun olarak birleşmesinden ibarettir. Gaye ise, erkek ve kadının meşru yoldan cinsi taleplerini karşılamak, onların iffetli bir hayat sürdürebilmelerini temin etmek ve bu yolla çoğalıp neslin devamını sağlamaktadır.³⁸¹ İslam dini, gayri-meşru yollarla cinsel arzunun giderilmesindeki bütün kapıları kapatmış ve onun yerine neslin devamını sağlama ve cinsel güdü tatmini için evlilik/aile müessesesini teşekkül ettirmiştir.³⁸² Kişinin ve toplumun hayatını çok yönlü bir şekilde etkileyen ve temel dinamiklerden biri olan bu kurum, sağlıklı bir şekilde muhafaza edilirse, kültür ve toplumsallaşmaya büyük bir katkı sağlanmış olur.

³⁷⁶ Furkan, 25/70.

³⁷⁷ Dalgın, “İslam’da Tevbe”, Diyanet İlmî Dergisi, İst., 1996, C. 32, S. III, 39.

³⁷⁸ Cüceloğlu, *Savaşçı*, 293.

³⁷⁹ Sert, age., 147.

³⁸⁰ Tezcan, *Eğitim Sosyolojisi*, 147.

³⁸¹ Kara, age., 87.

³⁸² Gazali, *İhya*, II, 73.

İslam dini, evlilikle ve yeni bir aile kurmakla ilgili tüm çekinceleri gidermiş, insanların ekonomik sebeplerle evlenmemelerini adeta kınamış ve gözünü haramdan koruması, neslin devamı, ahlâki yapıların yerleşmesi için her fırsatta evliliğe teşvik etmiştir.³⁸³ İbadet, maksadıyla bile olsa evlilikten kaçınmayı hoş görmemiştir.³⁸⁴ Evliliğin biyolojik, ekonomik ve toplumsallaşma işlevinin yanı sıra sevgi işlevi, ona üstün bir konum kazandırmaktadır.³⁸⁵ Sevgi ve evlilik, eşlerden birini bedensel cazibenin, arkadaşlık ve çocuk sahibi olma isteğiyle kendini açığa vuran canı gönülden bir teslimiyettir.³⁸⁶ Eşler arasında gerçekleşen bu fedakarlık kendisini toplumda hissettirdiği anda köklü ve sağlıklı bir kültürün oluşması kaçınılmazdır.

Görüldüğü gibi, evlilik/aile, insanlarda doğal olarak bulunan cinsel güdünün kontrol altına alınıp disipline edilmesini sağlayarak, koruyucu bir etki oluşturur. Kişisel ve toplumsal huzur ve saadetin temini için, güzel ahlâk sahibi fertlerin yetişmesi zaruridir. Güzel ahlâkın temeli de ailede atılır.³⁸⁷ Aile, hem karakterin hem de tutum ve davranışların şekil kazandığı bir kurumdur.³⁸⁸ Yalansız, tutarlı, düzenli ve yardımseverliğin ön plana çıkarıldığı bir aile ortamında yetişen çocuğun çok aksi etkenler olmadıkça farklı davranışlar sergilemesini beklemek, balarısı kovanından zakkum çıkacağını beklemekten farklı olmayacaktır.³⁸⁹

Bireysel gelişimde hayati bir öneme sahip olan aile çocuğa çok yönlü davranışlar kazandırabilmektedir. Çocukluk döneminde alınan din eğitimi kişiyi, hayatı boyunca etkilemekte, onun duygu ve düşüncelerine, tutum ve davranışlarına yön vermektedir.³⁹⁰ Çünkü, kişinin içinde yetiştiği çevre, sürekli olarak hangi duygu ve düşüncelerin kabul edilebilecek, hangilerinin kabul edilemeyecek türden olduğunu belirler.³⁹¹ Çocuğun içinde yaşadığı aile, çocuk için kendini ailenin öteki üyeleriyle eşit haklara sahip biri olarak hissettiğini ve ailenin diğer üyeleriyle bir paylaşma duygusu içerisinde, bir arada yaşadığını gördüğü en ideal bir ortamdır. Bu ortam, hem ondaki yeteneklerin toplumsal sorumluluk bilinciyle gelişmesinde en büyük etken, hem de

³⁸³ Sabuni, *Ahkam*, II, 168.

³⁸⁴ Karaman, Hayrettin, *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*, İz Yay., İst., 2002, 94.

³⁸⁵ Tezcan, *Sosyolojiye Giriş*, 120.

³⁸⁶ Kara, age., 88.

³⁸⁷ Yıldırım, Bilal, "*Çocuğun Şahsiyet Gelişiminde Ailenin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme*", FÜİFD, Elazığ, 1997, S. 2, 133.

³⁸⁸ Ay, *İdeal Din Eğitimi*, 5.

³⁸⁹ Yıldırım, agm., 134.

³⁹⁰ Ay, *İdeal Din Eğitimi*, 5.

³⁹¹ Cüceloğlu, *Yeni den İnsan İnsana*, 95.

ileride daha büyük bir topluluk içerisinde sürdürülecek olan yaşama hazırlayıcı bir durak olacaktır.³⁹² Araştırmacılar, çocukluk yıllarında kazanılan davranışların yetişkinlikte bireyin kişilik yapısını tavır, alışkanlık, inanç ve değer yapılarını büyük ölçüde biçimlendirdiğini ortaya koymaktadır.³⁹³ İslam Literatüründe, çocuk, anne babasının yanında bir emanet olarak kabul edilmektedir.³⁹⁴ Anne-baba, her türlü etki ve eyleme hazır olan bu emaneti, adeta biçimlendirmektedirler. Çocuk, saf ve sade bir zihinle, yeniden yoğrulur. Sosyal bir kurum olarak aile, çocuğa, kişi ve toplum olma bilincini aşılmalı, temel ahlâki ve dini değerlerin aktarıcısı olmalıdır. Bu anlamda aile, toplum içerisinde vazgeçilmez ve kilit bir konumdadır.

İslamda aile, yaratılışın gereği ve fitratın bir zorunluluğudur. Toplumun diri kalması ve devamı için fertlerin oluşturduğu bir nizamdır.³⁹⁵ Bu kurumun başlıca iki görevi bulunmaktadır; sağlam karakterli ve her yönüyle mükemmel nesilleri yine sağlam temellere oturmuş, sorumlulukların bilincinde olan ailelerde yetişir, insan nesli korunarak kişi topluma kazandırılır.³⁹⁶

*“Kaynaşmanız için kendi cinsinizden eşler yaratıp aranızda sevgi ve merhamet peyda etmesi de onun (varlığının delillerindedir.)”*³⁹⁷ İnsan bir tek cins olarak değil, birbirine eşit, figür ve form olarak aynı temel formüle sahip, fakat, farklı fiziksel yapıya, zihni ve psikolojik niteliklere, duygu ve arzulara sahip olan, iki ayrı cins halinde yaratılmıştır. Bu ikisi arasında o denli mükemmel bir ahenk vardır ki, her ikisi de diğerine mükemmel bir eş olabilmektedir.³⁹⁸ Bu doğal uyum, aileyi, kişinin yorgunluk, sıkıntı vs. ortamlarından kurtararak, doğal bir huzurun yaşanması için üstün bir mekan kılmaktadır.

İnsanlığın devamının, kadın ve erkeğin beraberliğine bağlı olması³⁹⁹ ve bir insan medeniyetini meydana gelebilmesi için araç olarak seçmesi, ailenin cemiyet için üstün konumunu göstermektedir. Sağlıklı temeller üzerine ve İslamın öngördüğü yapıda kurulan bir ailenin, çocuğun gelişimi üzerinde sınırsız etkisi vardır. Bu etki, doğumdan

³⁹² Kara, age., 94.

³⁹³ Yavuzer, *Çocuğun İlk Altı Yılı*, 9.

³⁹⁴ Ay, *İdeal Din Eğitimi*, 15.

³⁹⁵ Kutub, *Tefsir*, I, 234.

³⁹⁶ Başkurt, *Adalet Ölçü Denge*, 188.

³⁹⁷ Rum, 30/21.

³⁹⁸ Mevdudi, *Tefhim*, IV, 283.

³⁹⁹ Ateş, *Evlence ve Boşanma*, Yeni Ufuklar Yay., İst., trs., 3.

başlayarak, çocuğu hayata hazırlamakta ve onun sosyalleşmesinde hayati bir rol oynamaktadır.

İnsan, yaratılıştta ne kadar yeteneğe sahip olursa olsun, bu yeteneklerinin olumlu yönde gelişmesi, tamamen çevreye bağlı bir olgudur. Yeni doğan çocuk yeteneklerini bu çevre sayesinde geliştirir. Olumlu şartlar, bireyin yeteneklerinin son sınıra kadar gelişmesini sağlar.⁴⁰⁰ Bunların kullanılmaması yada yanlış yönlendirilmesi gerçek işlevlerini kaybetmelerine sebep olur.⁴⁰¹ Kişisel yeteneklerin fark edilip, bunların daha da gelişmesi, çocuğun ilk muhatapları olan aileye, özellikle de anneye düşmektedir. Çünkü anne, çocuğun bütün sorumluluk ve yükünü kendi içine taşımış ve sosyal hassasiyeti artmıştır.⁴⁰² Bir çocukta beden gelişimi, psiko-sosyal gelişim, zihinsel gelişim ve kişilik yapısındaki değişim, büyüdükçe devam eder.⁴⁰³ Çocukta olgunlaşma, bilinçsel gelişimi yalnız başına açıklayamaz. Çocuk, ilk iki yılında fiziksel faaliyetlerde bulunmaya başlar. Önceden edindiği bilinçsel gelişimi pekiştirerek, 5-12 yaşlarında, akıl yürütmeyi öğrenir. Ahlâkî ve dinî gelişim de bu dönem içinde gerçekleşir.⁴⁰⁴ Bilinçsel gelişimin yanı sıra, sosyal gelişim de yine bu dönemde gerçekleşir. Bu hayatın ilk yıllarında başlar. Annesinin bırakıp gitmeyeceğine ve kendisine önem verdiğini fark ederse, kendinde güven; aksi durumda güvensizlik duygusu gelişir.⁴⁰⁵ Çocuğun, modelleme yoluyla uygun öğrenmeleri sağlayabilmesi için uygun ortam oluşturulmalıdır.⁴⁰⁶ Çünkü, insanın bir modele ihtiyaç duyması, beşer ruhuna yerleştirilen bir tabiattan kaynaklanır. Modelleme, çocuğun üstün bir insanı örnek edinmeye teşvik eden bir duygudur.⁴⁰⁷ Bu nedenle anne-baba, çocuğun modelleyeceği ilk örnektir. Aile, çocukta görmek istedikleri davranışları, kendileri uygulamalı, daha sonra çocuktan bu davranışı istemelidir.

Çocuğa belli davranışları kazandırma süreci, tıpkı bir ayna gibi işlemekte ve ancak ailenin yapmış oldukları davranışlar çocuğun zihninde şekillenir. Çocuk da bunları yapmaya başlar. Küçük yaştaki çocuğun izlenimlerinin, kişinin gelecekteki davranışlarını şekillendirdiği bir gerçektir. Bu nedenle sigara işen bir ailenin

⁴⁰⁰ Kara, age., 129.

⁴⁰¹ Varol, age., 55.

⁴⁰² Bar, M. Ali, *İnsanın Yaratılışı*, (çev. Abdulvahhab Öztürk), TDV. Yay., Ankara, 1989, 179.

⁴⁰³ Yavuzer, *Çocuğun İlk Altı Yılı*, 9.

⁴⁰⁴ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, 362.

⁴⁰⁵ Kara, age., 130.

⁴⁰⁶ Holm, age., 87.

⁴⁰⁷ Bayraktar, *Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, 40.

çocuklarına bunun zararlarını anlatarak kendilerini yormaya gerek yoktur veya namaz kılmayan ailenin çocuklarına namazın dinî yükümlülüklerini, faydalarını, kişiye sağladığı iç huzuru ve hayatı düzene soktuğunu anlatması, boşuna bir zahmettir. Bunları, çocuğa benimsetmenin en kolay yolu, sigarayı bir daha kullanmamak üzere terk etmek veya çocuğun elinden tutarak onu camiye götürmek ve ona bizzat örnek olmaktır. Bu şekilde eyleme dönüşmüş davranışlar en süslü sözlerden daha da etkilidir.

Çocuklara külkedisi yerine dinî nitelikli hikayeler okumalı, çeşitli menkıbelerle, İslam âlimlerinin hayatı ve İslama olan fedakarlıkları anlatılmalıdır. Din büyüklerinin hayatını ve yapmış oldukları kahramanlıklar anlatılmalıdır. Çocuklar, çizgi film kahramanları yerine bunları canlandıracaklardır.⁴⁰⁸ Bütün gördüklerimizi, anlamaya hazır beyaz bir sayfa gibi duran boş bir zihin, bu tür bilgilerle doldurulursa, çocuk kendi başına bile bazı gerçeği bulabilecektir.

Bir çocuğu, henüz konuşmaya başlamadan önce, ibadet ve dini törenlere götürmek gerekir. Böylece çocuk, akla dayalı düşünmeye başlamadan önce uzun bir müddet, güvenlik ve kutsallık duygusu yaşayabilir. Konuşmaya başladığı andan itibaren, ebeveyn, en kısa zamanda çocukla birlikte duaya başlamalıdır.⁴⁰⁹ Bir model olarak aile, çocuğun bütün davranışlarından sorumludur. Çünkü çocuğun hayatındaki ilk modeller bunlardır. Çocuktaki din duygusunun gelişiminde sunulması gereken en önemli argümanlardan birisi de din büyüklerinin, özellikle de peygamberlerin hayatıdır. Peygamberin hayatı, sosyal, kişisel özellikleri, olaylara bakışı, problemleri çözümü, tepkileri, duygusal durumları, çocuğun duygularına hitap edecek şekilde sunulmalıdır.

Kur'an, örneklik ve model almanın adresini, "*Allah'ın elçisi güzel bir örnek teşkil eder.*"⁴¹⁰ ifadesiyle, net bir şekilde belirtmiştir. Müslüman, kişilik ve davranışlarını, ne derece, peygamberlerin kişilik ve davranışına benzeteceğini⁴¹¹ iyi düşünmeli ve örneklik bakımından Kur'an'a kulak vermelidir. Kur'an, bu ayetle peygamberin temel bir misyonuna atıfta bulunmaktadır. Bu da model olma misyonudur.⁴¹² Peygamber, hayatı ve yaşam tarzıyla Kur'an'ı yaşamış ve bunu uygulamıştır. Bütün uygulamalarının kaynağını da Kur'an olarak belirtmiştir. Hz.

⁴⁰⁸ Ay, *İdeal Din Eğitimi*, 22.

⁴⁰⁹ Holm, age., 89.

⁴¹⁰ Ahzap, 33/21.

⁴¹¹ Mevdudi, *Tefsir*, IV, 402.

⁴¹² İslamoğlu, Mustafa, *Üç Muhammed*, Denge Yay., İst., 2000, 234.

Aişe'nin “onun ahlâkı Kur'an'dı.” beyanı da bize bu gerçeği göstermektedir.⁴¹³ İslami bir hayat yaşamak isteyen insan, kendisi, geleceğin büyükleri olarak gördüğü çocuklarına iyi bir örnek olmalı, peygamberin ve onun temsil ettiği dini, çocuğa bir model olarak sunabilmelidir. Çocukların küçük yaştan itibaren peygamberi tanımaları, sevmeleri ve kalplerinde onun sevgisine yer vermeleri mümkün olabilir.⁴¹⁴

Çocuklar, benzetme ile ailelerinden davranış biçimleri alırlar. Gençler ve yetişkinler ise çevrelerinden alıntı yaparlar. İnsanlar, çevrelerindeki dünyanın duygusal tecrübe imkanlarına uyum gösterirler. Onların aktarımlarını alır yada karşı koyarak kendi tavırlarını sergilerler.⁴¹⁵ Bu nedenle, çocuklar için iyi bir model, hayati bir öneme sahiptir. Fakat çocuklar, büyüdükçe, bir model tek başına yetersiz kalmaktadır. Çocuk için uygun bir oram oluşturmak gerekir. Çünkü çocuk, artık salt bir kişi değil, sosyalleşmeye adım atan, geleceğini düşünen, bilgi ve becerilerini hesaba katan bir potansiyele ulaşmıştır. Hayatı sosyal ve psikolojik olarak, bir bütünlük oluşturmuş olmalıdır.

IV. Din Eğitimi ve Davranış

Bireyin davranışında, kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme süreci olarak tanımlanan eğitim,⁴¹⁶ bireyin davranışlarının şekillenmesi ve olgunlaşmasında hayati bir rol oynamaktadır. Aynı zamanda terbiye olarak da delirtilen din eğitimi insan davranışlarında doğrudan bir etkiye sahiptir.

Terbiye, artmak ve çoğalmak manasında olup, bir cemiyette yetişmiş neslin henüz yeni yetişmeye başlayan nesle, fikir ve hislerini vermesi olarak tanımlanır.⁴¹⁷ Kişi dünyaya hiçbir şey bilmez olarak gelir. Bu nedenle hayatta kendisi için gerekli bilgileri sonradan öğrenir. İnsanın yaratılışında sahip olduğu birtakım temayüllerini ahenkli bir biçimde geliştirmesi ve şekillendirmesi gerekir. İnsan, aynı zamanda sosyal bir varlık olmasından ötürü, başkaları ile münasebetlerini düzenli bir şekilde sağlayacak olan sosyal değerleri de öğrenmek zorundadır. İşte terbiye bu faaliyetlerin tümüdür.⁴¹⁸ Terbiye, tekyönlü bir süreç değildir. Kişinin bütün davranış, fikir ve düşüncelerini kapsayan bir süreçtir.

⁴¹³ İslamoğlu, *Üç Muhammed*, 235.

⁴¹⁴ Ay, *İdeal Din Eğitimi*, 22.

⁴¹⁵ Kara, age., 138.

⁴¹⁶ Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Giriş*, Pegama Yay., Ankara, 2002, 19.

⁴¹⁷ Gökalp, Ziya, *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*, Meb. Yay., İst., 1974, 321.

⁴¹⁸ Bayraktar, *Öğretmen-Öğrenci Münasebetleri*, 5.

Mükemmel insani terbiye, insanın bütün meleke ve eğilimlerini içermektedir. Cismin geliştirilmesi ve sıhhatin korunması, bedeni terbiyedir; lisanın güçlendirilmesi ve anlatımın iyileştirilmesi edebi terbiyedir; insan aklının eğitilerek fikirlerinin ve hükümlerinin sağlamlaştırılması akli bir terbiyedir; insanın doğru ve faydalı bilgilerle beslenmesi ilmi terbiyedir; insana hayatı kazanma yollarının öğretilmesi, mesleki terbiyedir; şuuru, kainatın güzellikleri karşısında uyandırmak ve kişiye bu güzellikleri ifade etmede yardımcı olmak, sanat terbiyesidir; insana içinde yaşadığı toplumun haklarını, orada gerekli kanun ve mevzuatı öğretmek, içtimai ve vatani terbiyedir; onun ufkunu evrensel kardeşlik bilinciyle geliştirmek, insani terbiyedir; fiillerini devamlı olarak doğruya yönlendirmek, buna bağlı olarak güzel, ahlâkî alışkanlıklar ve köklü güzel huylar oluşturmak, ahlâkî terbiyedir; ruh ile bir hamle yapıp, en yüce ufuklara yükselmek, dini terbiyedir.⁴¹⁹ İnsandaki manevi ve ahlâkî yapıyı temsil eden bu ruhî terbiyedir. Kişisel bütünlük ve idealistlik açısından önemlidir.

Ruhun terbiye edilmesi, birkaç basamaktan oluşmaktadır. Bunlar, ruhun evham ve hurafelerden temizlenmesi, doğru ve güvenilir bilgilerle bezemeyi, iyi huylara ülfet ettirmek, sahih ve temiz bir inanca sahip olmaktır.⁴²⁰ Bu nedenle İslam, insanların durum, hal ve davranışlarını belirleyen hal ilmini farz kılmıştır.⁴²¹ İlk dönemlerde geniş bir kullanım alanına sahip olan terbiye kavramı yerine, son dönemlerde kullanım alanı olarak, eğitim kavramı önem kazanmıştır. Eğitim, bir plan ve hedefe göre insanın yetiştirilmesi, ruh ve beden sağlığının korunarak geliştirilmesi için yapılan bütün çalışmalardır.⁴²² Belli bir dönemi kapsayan bu süreç, kişinin hayatının tamamını etkilemekte ve devamlılık arz etmektedir. Bu eğitimin bir bölümünü teşkil eden din eğitimi de, tıpkı eğitim gibi, geniş bir uygulama alanına sahiptir.

Din eğitimi, ferdin çeşitli terbiye edici vasıtalarla ruhen ve manen geliştirmek suretiyle yaratıcının buyruklarına boyun eğecek hale getirilmesi ve bununla ilgili bilgileri öğrenmesi özümsemesidir.⁴²³ Dini bilgi, çocuğun ihtiyaç duyduğu asıl bilgi olarak kabul edilir. Çünkü her çocuk, bu bilgileri almaya uygun bir şekilde ve istenen tarzda doğmaktadır. Bu nedenle, çocuğa sunulan dinî yaşantı, çok farklı bir uygulama değil, çocuğun kendi formatında var olan davranış ve inanın hatırlatılmasıdır.

⁴¹⁹ Draz, M. Abdullah, "*Ahlak ile Eğitimin Alakası*", (çev. H. Emin Sert), FÜİFD, Elazığ, 1997, S. II, 114.

⁴²⁰ Akseki, A. Hamdi, *İslam Dini*, Nur Yay., Ankara, 1983, 233.

⁴²¹ Zernuci, Burhaneddin, *Ta'limu'l-Müteallimin*, Sahaflar, İst., 1995, 3.

⁴²² Draz, agm., 113.

⁴²³ Tosun, age., 23.

İnsan, ilk yaratılışıyla, tertemiz bir fitrat üzeredir. Dış tesirlerden tamamen uzak, yaratıcının kendisine verdiği mükemmel bir özellikle dünyaya gelir. Fıtrat, hadisinde⁴²⁴ bahsedildiği gibi kişi, dış etki ve tesirlerin de yönlendirmesiyle hayatını şekillendirir. Fıtrat terimi, bu bağlamda, insanın doğru ile yanlış; gerçek ile sahte arasında ayırım yapabilmesine, böylece Allah'ın varlığını ve birliğini kavramasına imkan veren doğuştan edindiği sezgisel yeteneği ifade etmektedir.⁴²⁵ Bu yetenek, sosyalleşme esnasında ya daha iyi bir şekilde desteklenerek geliştirilmekte veya köreltilmektedir. Bu anlamda toplumsallaşmanın ilk basamağı olan aileye hayati bir görev düşmektedir. Din eğitimi, çocuğun doğuştan getirmiş olduğu bu üstün yeteneğinin, fark edilerek desteklenmesi ve daha da geliştirilmesidir.

Ailenin çocuğa ilk dini bilgilerin verildiği kurum olmasının yanında, çocuk açısından hem ruhsal hem eğitimsel hem de sosyal yönden oldukça önem taşımaktadır.⁴²⁶ Çocuk anne babaya verilmiş, ilâhî bir emanettir. Her türlü davranışı almaya hazır masum bir dünyası vardır. İyiye, güzele ve doğruya yöneltmek özellikle aileye düşmektedir. Çocuğun, ileriki hayatında mutlu olması, bu yollarda aldığı eğitime bağlıdır.⁴²⁷ Çocuğun eğitiminde kritik evre dediğimiz 2-7 yaşları oldukça önemlidir. Bu yaşlarda çocuğun dünyası tam gelişmemiş ve fiziksel karakteri tam olgunlaşmamıştır. Gerginlik içerisinde ve uyumda zorlanır. Kararsız davranışlara sahiptir.⁴²⁸ İşte din eğitimi, bu dönemde başlamalı ve çocuğun ruh dünyası şekillenmelidir. Çocuğu, henüz konuşmaya başlamadan önce ibadet ve dini törenlere götürmek gerekmektedir.⁴²⁹

Bilgi ve zeka düzeyi daha da gelişmeye başlayan bu dönem, çocukları daha düzgün ve anlamlı bir yapıda, kişisel ve sosyal ilişki kurarlar.⁴³⁰ Bu dönem, din eğitimi açısından çocuğun zihninde bazı sembolleri oluşturmak dönemi olarak görmek gerekir. Çocuğa anlatılacak dini hikayeler, bu sembollerin oluşmasında tartışılmaz bir etkiye sahiptir.

⁴²⁴ Buhari, *Cenaiz*, 680.

⁴²⁵ Esed, *Tefsir-Meal*, 826.

⁴²⁶ Ay, *İdeal Din Eğitimi*, 14.

⁴²⁷ Gazali, *İhya*, II, 75.

⁴²⁸ Yıldırım, agm., 134.

⁴²⁹ Holm, age., 89.

⁴³⁰ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Yay., İst., 1994, 111-116.

Dinî hikayelerde, iyi-kötü, haklı-haksız, dürüst-yalancı, alçakgönüllü-kibirli karakterler sürekli mücadele halindedir.⁴³¹ Çocuğun hayatının ileriki yıllarında bizzat yaşayacağı mücadeleyi, bu yaşlarda ve ideal insanların anlatımıyla zihnine yerleştirmesi, hayatının geleceğine yönelik bazı ipuçları verir. İyi ve kötü, din için artık günah ve sevap kavramlarının bazı anlamlar ifade ettiği yeni bir döneme girilmiş olur. Bu dönem, dini hikayelerin yanı sıra, görme duygusuna hitap eden görüntülü ve sesli materyaller kullanılır. Özellikle, fazilet, ahlâk ve davranışta örnek olan peygamberin⁴³² ve din büyüklerinin hayatlarının anlatıldığı çizgi filmler, hayat hikayelerinin çocuk için önemi çok büyüktür.

Dokuz yaşlarına doğru artık çocuk soyut düşünme yeteneğini kazanmaya başlar, olayların, varlıkların, evrenin neden ve niçinleri çocuğun merak konusudur. Hayaller, sınır tanımaz bir şekilde devam eder. Çocuk, kendisi için model aramaya başlar.⁴³³ Dini açıdan bir geçiş dönemindedir. Bazı şüphe tohumları bu dönemde filizlenmeye başlar. Aile, bu şüphenin başlamasına ne engel olmalı, ne de teşvik etmelidir. Daha ziyade, çocukların kendi sorunlarının mantıksal uzantılarını anlamalarına yardımcı olunmalıdır. Şüphe etme ve sorgulama, ergenliğin kilometre taşı olan dini kimliğin gelişmesine, iyi bir yol açabilir.⁴³⁴ Çocuğun genellikle anne babayı model edindiği düşünüldüğünde, ailenin dinî prensipleri yaşama düzeyi, çocuğu önemli ölçüde etkilemektedir.

İslamda dini eğitim, her yaşın kendisine göre karakteristik özellikleriyle orantılı olarak ve bilinçli bir şekilde verilmektedir. Bu eğitimin nihai gayesi, iyi insan yetiştirmektir.⁴³⁵ Hareket noktası gerçekliktir. Varış noktası, yani gayesi ise idealleridir. İslamın eğitim ilkeleri, gerçeklerden ideallere yürüyen ve böylece hayatı sürdürerek, yükselişi hazırlayan şümüllü bir sistem oluşturmaktadır. Temeli ise sevgi, şefkat, merhamet, doğruluk, iyilik ve iyimserliktir.⁴³⁶ Bünyesi hastalıklı toplumlarda ileriye dönük gelişme ve atılımlar beklemek mümkün değildir. Bu noktada eğitim, her alanda yetişmiş, deneyimli ve erdemli nesiller yetiştirme gayretinde olmalıdır. Doğruluk, dürüstlük, istikrar, düzen tertip, kararlılık, düşünce ve davranışlar arasında uyum gibi

⁴³¹ Bilgin, Beyza, “*Ahlak Terbiyesinde Dini Hikayeler*”, Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi, İst., 1994, S. I, 51

⁴³² Keskiöglü, Osman, *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, TDV. Yay., Ankara, 1989, 36.

⁴³³ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, 119-120.

⁴³⁴ Aydın, *Birey ve Din*, 115.

⁴³⁵ Çam, Ömer, “*Din, Dil, Kültür ve Eğitim*”, Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi, İst., 1994, S.1, 29.

⁴³⁶ Çam, agm., 31.

birçok anlama gelen istikamet prensibi, eğitimde temel ilke olmalıdır.⁴³⁷ Geniş bir yelpazede ele alabileceğimiz eğitim kavramı, özellikle de dini anlamda bir bütünlük ve istikrar gerektirmektedir.

Nihai hedefi, kişisel bütünlüğe sahip iyi insanlar yetiştirmek olarak özetleyebileceğimiz din eğitimi, çocuk konuşmaya başlamadan önce, sistematik bir şekilde sunulmalıdır. Yaşlılara göre, çocuğun zihin dünyası ve olaylara bakış açısı değişeceğinden, çocuğa sunulan eğitimin yapısı da değiştirilmelidir. İstikrarlı ve devamlı bir metotla çocuğun dinsel kişiliği doğduğu hal/fitrat üzere devam ettirilmelidir.

İdeal anlamda yetiştirilen bir çocuk, on iki yaş ve sonrası karmaşık dönemi en az kayıpla atlatacak ve gerçek dinsel kimliğini kazanacaktır. Arzulanan bir din eğitiminin temelleri de doğumdan itibaren atılmış ve sarsılmaz bir hal almış olacaktır.

Din eğitimi gerek zihniyet yönünden, gerekse de psikolojik ve ahlâkî yönden kendi içerisinde tutarlı ve dengeli bütünlüşmüş bir kişiliğin oluşmasında önemli bir etkiye sahiptir.⁴³⁸ Cemiyette, kendini tanıyan bireylerin yetişmesi, gelişme ve ilerleme açısından büyük bir güçtür. Kişinin, kendisiyle, düşünce ve duygularıyla ilişki kurması, kendinde olup biten duygusal ve düşünsel süreçlerle ilgili bir anlayışa kavuşması, kendini tanımada devamlı bir süreç ifade etmektedir.⁴³⁹ Kendini tanıyan ve bireysel bütünlüğe sahip insanların, çevresel faktörlere rağmen mutsuz olmaları düşünülemez.

⁴³⁷ Başkurt, *Adalet Ölçü Denge*, 302.

⁴³⁸ Sert, age., 164.

⁴³⁹ Cüceloğlu, *Yeni den İnsan İnsana*, 94.

İKİNCİ BÖLÜM

İBADET ve DAVRANIŞ

İnsanlık tarihi incelendiğinde, dinlerle beraber çeşitli ibadet şekillerine de rastlanmaktadır. İbadetlerin yaratıcı varlık ile iletişime geçme gibi bir boyutu vardır ki bu, insanlara lahuti âlem ile irtibata geçme şansı vermektedir.¹ Esasen din duygusu gibi, belki de onun doğal bir gereği olarak ibadet ihtiyacı da fitri ve doğaldır.

Tarih boyunca çeşitli dinler, insanın doğal duygu ve ihtiyacını gerçekleştireceği değişik biçim ve şekiller öngörmüştür. Dinlerin öngördüğü ibadet biçimleri, zaten doğal olarak insanın yapısında var olan ibadet duygu ve ihtiyaçlarının belli form ve biçimlere kanalize edilmesi ve o yolla sergilenmesi şeklinde anlaşılınca, ibadetin fitratın bir gereği olduğu ortaya çıkar.² Bu gereklilik sadece insan da değil, diğer bütün canlılarda kendisini göstermektedir. Çünkü evrende yaratılmış olan varlıkların en küçük zerreten en büyüğüne kadar istisnasız bütün hareketleri, zorunlu ve şuur dışı bir ibadet faaliyeti içindedir.³

İnsan, diğer canlıların aksine şuurlu ve sorumluluk gerektiren bir yapıda ibadetleri yerine getirmektedir. İnsandaki ibadet sorumluluğu, diğer canlılara doğuştan verilen içgüdüsel formlardan farklılık arz etmektedir. Çift tabiatlı yaratılan ve hem alçalmaya hem de yükselmeye meyilli insan, ibadetler sayesinde, olumlu, övülen; olumsuz, kınanan davranışlar edinerek hayatını şekillendirir.

İbadet konusu işlenince kişinin aklına gelen ilk soru “Niçin yaratıldım?” sorusudur. Bu sorunun yanıtını yine ilâhî vahiy bizlere vermektedir. Çünkü beşer akli bu soruyu yanıtlama konusunda objektif davranmayabilir.

“*Cinleri ve insanları yalnızca (beni tanımaları), bana ibadet etmeleri için yarattım.*”⁴ O halde bütün akıl sahibi varlıkların yaratılmasındaki temel amaç, onların Allah’ın varlığını tanımaları ve bundan dolayı kendi varoluşlarını bilinçli olarak O’nun iradesi ve planı ile uyumlu hale getirme, isteği duymalarıdır.⁵ Yeryüzü ve içindeki her şey insanın emrine verilmiştir; ama o, bunları dilediği gibi tasarruf etme yetkisine sahip değildir. Çünkü o, yeryüzüne halife olarak gönderilmiş ve gayesi Allah’ın emir ve

¹ Sert, age., 119.

² Komisyon, *İlmihal*, TDV. Yay., İst, I, 217.

³ Kaynak, Mesut, *Kur’an’da Sevgi*, Yay Yay., İst., 2003, 142:Nedvi, Ebu’l-Hasan, *İtikad, İbadet ve Ruh Terbiyesi*, (çev. M. Ali Seraceddin), Risale Yay., İst., 1986, 83.

⁴ Zariyat, 51/56.

⁵ Esed, *Meal-Tefsir*, 1072.

yasaklarına mutlak manada itaat etmek olan ibadettir.⁶ İnsanın varolduğu ve her şeyin kendisi için yaratıldığı bu âlemdeki her şey, kendi dilinde kulluk görevi olan ibadeti, kendi sistemleri içinde yerine getirmektedirler.

Kainat, yaratılıp varlık âlemine geldiğinden beri güneş ışığı hayatın ve ısının kaynağı olup görevini kusursuz olarak, neden niçin demeden yerine getirmektedir. Ay, aydınlanması, hareketi ve gidişi ile ayları, seneleri belirtmektedir. Ağaçların her biri kendi yerinde dikilmiş, Allah'a ibadetle uğraşmakla ve gölgesi, meyvesi ile insanlara faydalar sağlar. Hayvanlar, çeşitli şekillerde, ibadetlerini yerine getirmektedir. Akıl ve gönül taşımayan bu varlıklar, her zaman Allah'ın emrine uymakta ve O'na itaat etmekle meşguldürler. Her zaman ve durumda, başları yerde secde halindedirler.⁷

“Öyleyse (hakkı inkar edenler) Allah'ın yarattığı nesnelere görmüyorlar mı? Onların gölgeleri, (Allah'ın iradesine) bütünüyle boyun eğerek bir sağa bir sola dönüp Allah için saygı ve tazimle (nasıl) kapanmaktadır.”⁸

Buradaki secdeye kapanma, isteğe bağlı hareketle sınırlı olmayan kayıtsız boyun eğmedir. Yani gölgesi bulunan şeylerin gölgeleri bile sahiplerinin hüküm ve iradesine değil, Allah'ın emrine mahkum olmuş ve boyun eğmişlerdir.⁹ Yaratılmış canlı cansız her şey Allah'a karşı yada Allah'ın koyduğu doğal yasalara karşı fitri, içsel boyun eğişleri, sembolik bir tarzda anlatılmaktadır.¹⁰ Şekilleri farklı, türleri değişik ve yapıları farklı olmasına karşın bütün canlılar Allah'a karşı bir boyun eğiş ve onun koyduğu sünnetullahı fitri olarak kabul etmiş bulunmaktadır. Hiçbir şeyin boşuna yaratılmadığı bu âlemde insan dışındaki bütün varlıklar kendilerine yüklenen bütün görevleri eksiksiz bir şekilde yerine getirmektedirler.

İnsan ise kendi başına muhayyer kılınmış ve sünnetullah sınırları içerisinde tekamül edip yükselmesi mümkünken; içgüdüsel arzularına teslim olarak aşağılık bir hale de erişebilir. İnsan davranışlarının şekillenmesi ve mükemmelleşmesinde, insanın tabii formatını uygun ibadetlerin vazgeçilmez bir yeri vardır. Hayatını, ibadetler ile şekillendiren, sıkça yapıldığında insanın kişiliği olabilecek olan bu ilâhî formlar sayesinde mükemmelliğin namzeti olan insan, ötelere ötesine olan yolculuğunu ve hayat sınavını en başarılı şekilde bitirmiş olacaktır.

⁶ Yıldız, Abdullah, *Namaz (Bir Tevhid Eylemi)*, Pınar Yay., İst., 2004, 15.

⁷ Nedvi, Seyyid Ebu'l-Hasan Ali, *Namaz*, (çev. Yusuf Karaca), Nehir Yay., İst, 2004, 33.

⁸ Nahl,16/48.

⁹ Yazır, age., V, 241.

¹⁰ Esed, *Meal-Tefsir*, 539.

Kişinin hayatında tartışılmaz bir öneme sahip olan ibadetlerin ne olduğu, ne anlamlara girdiği ve bunların Kur'an'da kullanımlarına da göz atalım.

I. İbadet Kavramı

Semantik yönde incelendiğinde, ibadet kavramı, (a-be-de) kökünden türetilmiş ve bir çok manaya gelmektedir. Hür kavramını karşıtı olan köle; tam, sıkıca bağlı olma manalarında kullanılmaktadır.¹¹ Herhangi bir kişi önünde ona karşı hiçbir direniş göstermeden, isyana kalkışmadan ve yüz çevirmeksizin istediği hizmeti yerine¹² getirmek şeklinde tarif edebileceğimiz ibadet, oldukça geniş bir kullanım ve tanım alanına sahiptir.

İbadet, sevgi, kulluk, yücelik, korku ve ümitle kişinin yaratıcısına ebedi bir bağlılık göstermesidir.¹³ Yaratıcı kudret karşısında insan benliğinin derinden duyduğu azamet (yüceltme) duygusundan kaynaklanan kendisine özgün bir boyun eğiştir.¹⁴ Kişinin kendinden üstün bir varlığa inanç duyması ve ona boyun eğmesi, ona yönelmesi, onunla iletişime geçmesi, fitri olarak insana yerleştirilen bir duygudur. Bu ihtiyacın mutlaka giderilmesi gerekir. Bu nedenle kişinin bu yönelişi sağlıklı bir şekilde uygun yollarla ve uygun hedeflere kanalize edilmelidir.

Kişinin, Allah ile haberleşme vasıtalarından biri olan ibadet, kul-ilah ilişkisinde sözsüz iletişim fonksiyonuna sahiptir.¹⁵ Kişiler ve toplumlar arası iletişimsizlik problemlere sebep olmaktadır. Diğer birçok dinde olduğu gibi İslamda da bu iletişim yol ve metotları çok iyi bir şekilde belirlenmiştir. İbadet, bu iletişimin yegane unsurları olarak kabul edilmektedir.

Herhangi bir kimsenin üstünlüğünü kabul ederek, ona karşı kendi özgürlük ve bağımsızlığımızdan vazgeçmek, isyan ve inkarı bırakıp itaate hazır olma, sadece dil ile değil kalbi ile de teslim olmak¹⁶ şeklinde tarif ettiğimiz ibadet, kul ile yaratıcı arasında iletişimin yegane unsurlarından biridir.

¹¹ Bkz., Rağib, age., 542; İbn Manzur, age., III, 270-279.

¹² Mevdudi, Ebul-A'la, *Kur'an'ın Dört Temel Terimi*, (çev. Mahmut Osmanoglu), Özgün Yay., İst., 1919, 103.

¹³ Mastrati, A. Muhammed, *Vasatiyetü'l-Kur'an Fi İbadet ve Ahlak*, Mektebetü'l-Vehbe Yay., 1980, 3

¹⁴ Öztürk, *Kuran'ın Temel Kavramları*, 215.

¹⁵ Izutsu, Tashihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Yay., İst., trs., 185.

¹⁶ Mevdudi, *Dört Terim*, 105.

A. Kur'an'da İbadet

İbadet kavramı Kur'an'da çoğunlukla boyun eğme, alçak gönüllülük, tapınma, kölelik, itaat ve kulluk manalarında kullanılmaktadır.¹⁷

*“Ey imana ermiş olanlar! Size rızık olarak sağladığımız iyi şeylerden nasiplenin ve Allah’a şükredin, eğer gerçekten ona kulluk/ibadet ediyorsanız.”*¹⁸

İslam öncesi cahiliye Arapları, atalardan kalma örf ve adetlere ve önderlerinin koyduğu yasalara uyarak yeme ve içmede çeşitli engel ve yasaklar koyarlardı. Ayet, gayet net bir ifadeyle, önceden boyun eğip itaat ettiğiniz önder ve büyüklerinize kulluğu bırakıp sadece Allah’a kulluk ve itaat ederek, helal ve haram konusunda da sadece Allah’a tabi olmayı kabul etmeyi emretmektedir.¹⁹ Eski alışkanlıkların tamamı terk edilerek yeni bir hayatın ve düzenin insanları olmayı kabul etme, sadece Allah’a kulluğu benimseme ibadet anlamında kullanılmıştır.

*“Hahamlarını, rahiplerini, bir de Meryem oğlu mesihi, Allah’la beraber rableri olarak gördüler; oysa tek tanrıdan başkasına kulluk/ibadet etmekle emrolunmuş değillerdir.”*²⁰

Farklı dönemlerde insanları erdem ve mutluluğa çağırmak için gönderilen peygamberler ya anlaşılammış, ya yanlış anlaşılmış, yada kendilerinden sonra gelen insanlar tarafından kullanılmışlardır.

İlâhî hükümleri saptırıp kendi heva ve heveslerini onun yarine inşa eden önderler, kendilerinde olmayan hüküm koyma ve şariat vazetme yetkisini, kendilerine aitmiş gibi yansıtmış ve insanları da buna yönlendirmişlerdir. İnsanlar, dinin sahibinin emir ve yasaklarını değil, bu insanların isteklerine uyar hale gelmişlerdir.²¹ Kendilerinden beklenen kulluk ve itaati, olması gereken merciye değil, yaratıcının istemediği yöne doğru gerçekleştirmişlerdir.

Kur'an, herhangi bir şekilde kendisine ibadet edilen bütün kimse ve nesnelere, hiçbir yetki ve otoriteye sahip olmayan Allah'ın kulları ve yaratıkları olduğunu belirtmiş, dinlerin ve insanların hepsinin tüm anlamlarıyla ibadetlerini sadece Allah'a yapmaları, O'na özgü kılmaları ve ona tahsis etmeleri gerektiğini vurgulamaktadır.

¹⁷ Mevdudi, *Dört Terim*, 106; Sinanoğlu, Musatafa, *“İbadet”*, DiA, XIX, 233.

¹⁸ Bakara 2/172.

¹⁹ Mevdudi, *Dört Terim*, 106.

²⁰ Tevbe, 9/31.

²¹ Bkz., Yazır, age., IV, 317.

Kulluk edilecekse Allah'a edilmeli, itaat edilecekse yine ona edilmeli, tapılacaksa yine ona tapılmalıdır. Bu ibadet şekillerinden hiçbirini Allah'tan başkası için akıldan geçirmek bile doğru değildir.²²

Kur'an'da genellikle kulluk, itaat ve tapınma anlamlarında kullanılan ibadet kavramını, tak bir anlamla sınırlandırmak, mümkün görülmemektedir. Kullanım alanı olarak, yaygın ve geniş bir kavramdır.

İbadet, fikhî, ahlâki, sosyal, tasavvufî ve psikolojik bağlamda da ele alınmış, çok yönlü bir yapıyla karşımıza çıkmaktadır.

İbadet, ilk bakışta kul ile Allah arasında kalan ve ferdin yaratana karşı duyduğu saygı itaat ve tazimi simgeleyen davranış kalıpları olarak karşımıza çıkmaktadır.²³ Mükellefin Allah'a karşı duyduğu saygı ve sevginin sonucu olarak, onun rızasına uygun davranma çabasını ve bu şekilde yapılan iradi davranışları ifade eden ibadet, dinin özünü teşkil eden iman esaslarından sonra dinde ikinci bir halkayı oluşturmaktadır.²⁴ Bu anlamda fikhî olarak ibadet, Allah'ın razı olduğu ve sevdiği gizli-açık bütün söz ve eylemleri içine alan oldukça geniş kapsamlı bir kavramdır.²⁵ Yaşayan ve yaşatılan İslam da diyebileceğimiz ibadetin, alt dalları oldukça fazladır.

Namaz, zekat, oruç, hac, yalan söylememek, emanetin edası, ana-babaya iyilik, sıla-ı rahim, sözünde durma, dürüst ve güvenilir olma, iyiliği tavsiye edip kötülükten sakındırma, Allah ile kul arasına giren engellerle mücadele, akrabaya, komşuya, yetim ve yoksula, hayvanlara iyilik etmek, dua, tövbe ve Kur'an tilaveti²⁶ ibadetlerin alt dalları olarak sayılabilir.

Sorumluluk almayan bir insanın neyi, ne kadar, ne zaman, nasıl yapacağına dair sınırları belirgin değildir.²⁷ İbadetler bu anlamda kişiye bir sorumluluk yüklemektedir. İbadetlerin sorumluluğundan anlaşılan, kişinin o ibadetin anlam ve amacını kavrayarak, bu yöndeki iradeye sahip olmasıdır.²⁸ Sorumluluk duygusu gelişmemiş insanda kişisel bütünlüğün bir anlamı yoktur. "Bu benim yaşamım" diyebileceği bir hayatı olmadığı için, yaşadığı hayat kişinin kendi özüyle ilişkisini kesmiştir. Bu nedenle özü, sözü,

²² Mevdudi, *Dört Terim*, 116.

²³ Koca, Ferhat, "*İbadet*", DİA, XIX, 242.

²⁴ Koca, "*İbadet*", DİA, XIX, 241.

²⁵ Yıldız, *Namaz*, 17.

²⁶ Akar, H. Ali, *Dua Ahlak İbadet Bilinci*, Furkan Yay., İst., 2004, 122.

²⁷ Cüceloğlu, *Savaşçı*, 220.

²⁸ Koca, "*İbadet*", DİA, XIX, 243.

eylemi birbirini tutmuş tutmamış bir anlam ifade etmez.²⁹ İbadetler, olgunlaşmış bir kişiliğe, bazı sorumluluklar yüklemekte ve bunların da bizzat hayata yansımını sağlamaktadır. Bu süreçte ibadetin ahlâki fonksiyonu devreye girmektedir.

Ahlak, metafizik düzlemde inanç ve ibadetlerdeki samimiyeti ihtiva ettiği gibi bu tutumun kullarla ilişkilere de yansıtılması, onlara karşı saygılı, adil hatta lütufkar davranılması anlamını da içerir.³⁰ İnsanın yeryüzüne bir halife olarak gönderilmesi, insan için ezeli bir mücadele meydanı açar. İnsan hayatını bitmeyen ahlâkî bir cihada çeviren almış olduğu bu sorumluluktur. Kişi gayret gösterdiği takdirde Allah, bu mücadelede onunla beraberdir. İşte insan tam anlamıyla bu mücadele ile yükümlü kılınmıştır.³¹ Bu mücadele bir nevi kişinin kendisi ile olan savaş ve mücadelesidir. İbadetler, bu kişinin kendisiyle yüzleşmesinin asıl unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tasavvufta ibadet, biraz daha deruni bir anlam ve öneme sahiptir. İbadetlerin daha çok batınî özellikleri, ruhu ve özü üzerinde duran sufiler, bundan başka ihlas, huşu, Allah sevgisi ve korkusu gibi gönül hallerini; sabır, şükür, tevazu, cömertlik, af, merhamet gibi ahlâk esaslarını; kısaca kalp temizliğine, ruhun olgunlaşmasına vesile olan ve sonuçta insanı Allah'a yaklaştıran her türlü iyi hal ve davranışları ibadet sayarlar.³² Kalp, ibadet, zikir ve insanlara duyduğu sevgi ve şefkatle yumuşar ve tedavi görür.³³ İbadet, sürekli olarak Allah'ı hatırlama ve zikretmedir. Kim her şeyi bir yana bırakarak Allah'ın huzurunda onu çok anarsa, Allah, kendisini daha çok sever.³⁴ Kişi her şeyi bir yana bırakarak Allah'ın huzurunda ve onunla birlikte olduğunun bilincine erince amaca uygun şekilde ibadet etmiş olur.³⁵ Bu anlamda ibadetler, cennete girme arzusundan ziyade, Allah'ın rızasına ulaşmak için yapılmaktadır.³⁶

Tasavvufta ibadet, bazı beden hareketlerinden ziyade, ilâhî bir bütünleşme ve sevginin sembolü olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişisel tekamül ve ahlâkın yerleşmesi açısından böyle bir ibadet anlayışına Müslümanlar olarak herkesin ihtiyaç duyduğu tartışılmaz derecede fazladır.

²⁹ Cüceloğlu, *Savaşçı*, 220.

³⁰ Koca, "*İbadet*", 241.

³¹ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 51.

³² Uludağ, Süleyman, "*İbadet*", DİA XIX, 24.

³³ Frager, age., 222.

³⁴ Kısakürek, N. Fazıl, *Tasavvuf Bahçeleri*, Büyük Doğu Yay., İst., 1997, 21.

³⁵ Uludağ, "*İbadet*", DİA, XIX, 247.

³⁶ Ateş, *İşa'ri Tefsir Ekolu*, DÜİF. Yay., Ankara, 1974, 301-306.

Psikolojik açıdan ibadet, insanla yaratıcı arasında ilişki ve iletişimin insana ait söz, beden durusu ve hareketler gibi sembolik eylemlerde ifadesi olarak anlaşılır.³⁷ İnsanın eylemleri, sözlerinden çok daha açık bir şekilde onun gerçek inançlarını gösterir.³⁸ Dini bir vecibe olarak yerine getirilen her ibadetin belirlenmiş bir şekil ve kalıbı vardır. Mümin Allah'a olan bağlılığını bu form içinde ifade etmek durumundadır. Genel olarak bu kalıp, sembolik mahiyette olup ibadetin ayrılmaz bir parçasıdır. İbadetin şekli, onun manasının yaşanmasında doğrudan doğruya etkili olmaktadır.³⁹ Çünkü böyle bir yaşayış, dini bir görev olduğu kadar, kişinin insani güç ve kabiliyetlerinin gelişmesinde de önemli bir rol oynamaktadır.

Kur'ani ifadeyle her şey Allah'a itaat etme eğilimindeyken, insan aldığı sorumluluk gereği hem itaat ve teslimiyete, hem de isyan ve nankörlüğe eğilimlidir.

*“İnsan benliğini düşün, onun nasıl (yaratılış) amacına uygun şekillendirildiğini ve nasıl ahlâki zaafalarda olduğu kadar Allah'a karşı sorumluluk bilinciyle de donatıldığı.”*⁴⁰ İnsanların uygun bir hayat yaşayabilmesi ve doğru yola gitmesine hiçbir engelin kalmaması için, onun bütün unsurları birbirlerine uyumlu bir tarzda yaratılmıştır.⁴¹ Bu uyum, kişiye eksiksiz bir ibadet ve teslimiyetle, tüm mazeretleri ortadan kaldırmaktadır.

Allah'a iman etme şuuruna sahip bulunan ve bunun sorumluluğunu taşıyarak yaşayan kimse bu tutumunu oturmak, kalkmak, yürümek, konuşmak, gibi bedeni hareketlerle; korku, sevgi, lezzet, sevinç, istek, öfke, acıma, kıskançlık, gibi duygu, heyecan ve isteklerle; bilgi, kanaat ve düşünce, iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırt etme çabası gibi zihni ve iradi davranışlarla ifade eder.⁴² Duygusal yönden bir eksiklik hisseden insan, sürekli en iyiyi yapabilme ve en iyiye yönelme eğilimindedir.⁴³

Bu da ancak kendisinden çok ama çok yüce idraklere sığmayan, aşkın bir yaratıcıya bağlanma ve onunla bütünleşmesiyle gerçekleşir.

³⁷ Hökelekli, *“İbadet”* DİA, XIX, 247.

³⁸ Aydın, *Birey ve Din*, 65.

³⁹ Hökelekli, *“İbadet”*, 250.

⁴⁰ Şems, 91/78.

⁴¹ Mevdudi, *Tefsir*, VII, 134.

⁴² Hökelekli, *“İbadet”*, DİA, XIX, 250.

⁴³ Bozdağ, Muhammed, *Ruhsal Zeka*, Nesil Yay., İst., 2003, 174.

“Onlar ki inanmışlar ve Allah’ı anmakla kalpleri huzur ve doyum bulmuştur; çünkü bilin ki kalpler gerçekten de ancak Allah’ı anarak huzura erişir.”⁴⁴

Şu bir gerçektir ki, Allah’a ibadet ve onu anmakla gönüller huzura erer, içsel acılar, canlılar şifa bulur, sükuna kavuşur, yatışırlar. Her şeyin başlangıcı ve sonu yüce yaratıcıya bağlıdır. Sebepler zinciri yaratıcıdan başlar, yine dönüp dolaşır onda son bulur. Allah, daha üstü ve ötesi olmayan, sınır ve miktardan uzak olan, iç ve dış dünyada ondan ötesi bulunmayan her şeyin ona varacağı son bir duraktır.⁴⁵ Kişi bu ibadetler vasıtasıyla, kendi psikolojik tabiatını ve gündelik şuurunun normal işleyiş düzeyinin dışına çıkarak, üstün bir varlık tarzına ve yaşama modeline yükselmektedir.⁴⁶ Bu yükseliş, kişiyi farklı bir boyuta taşıyarak, kalp huzuru, yaratıcıyla birlikte olma, ona yönelme, kişiyi tekamül ettirme gibi birçok fonksiyona sahiptir. Böyle bir ruh halini yaşayan insanın bütün davranışları artık bir ibadeti andırmaktadır.

Böyle bir hayatta yapılan her şey, uyumak, yemek, içmek, çalışmak, dinlemek, susmak, konuşmak, meşru ilişkiler, atılan her adım bir ibadet anlamı kazanmaktadır.⁴⁷ Bu anlamda Allah’ın istek ve rızasına uygun olan davranış ibadet kapsamına girmektedir.

Dini bir vecibe olarak yerine getirilen her bir ibadetin belirlenmiş bir şekli ve kalıbı vardır. Mümin Allah’a olan bağlılığını bu form içinde ifade etmek durumundadır. Genel olarak bu kalıp sembolik mahiyette olup ibadetin ayrılmaz bir parçasıdır. İbadetin şekli onun manasının yaşanmasında doğrudan doğruya etkili olmaktadır.⁴⁸ Bu durum ibadetleri sembolik bazı eylemlerden çıkararak, şuur üstü bir alanda kişiyi farklı tecrübelerle iletmektedir.

İnsanların hayatta kalabilmesi ve varlıklarını sürdürebilmeleri için yeme ve içmeye ihtiyaçları vardır. Bu, insanın maddî, nefsi yönünün gıdasıdır. Fakat insanın ruhî yönü de tıpkı nefsi yönü gibi bazı gıdalara ihtiyaç duyar. Nasıl ki, nefis uzun süre gıdadan mahrum kalırsa, varlık sahasından siliniyorsa, ruh da uzun süre gıdadan mahrum kalırsa, hayatini kaybeder.⁴⁹ Ruhun gıdası da bahsedilen ibadetlerdir. Uzun

⁴⁴ Rad, 13/28.

⁴⁵ Bkz., Yazır, age., V, 147.

⁴⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 234.

⁴⁷ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, (çev. Filiz Handan Türedi), Pınar Yay., İst., 2004, 112.

⁴⁸ Hökelekli, “*İbadet*”, DİA, XIX, 250.

⁴⁹ İhvan-ı Safa, *Resail-ü İhvan-ı Safa*, (tsh. Hayruddin Zirikli), Mısır, 1968, 195.

süre bu fitri gıdadan mahrum kalan ruh, artık herhangi bir varlık gösteremez duruma gelir. Bedendeki ruh-nefs mücadelesinde yenik düşer.

Kur'an, şekil ve anlam bütünlüğü içerisinde gerçekleşmeyen bir ibadetin insan hayatına yansıyamayacağını ifade etmekte ve sadece davranışsal kalıplarla ibadet edenler kınanmıştır.

“Yazıklar olsun şu namaz kılıp duranlara, onlar ki kalpleri namazlarına yabancıdır.”⁵⁰

Allah'a kavuşmaya bir çeşit alet olan, onun rızasına, doğru yoldan yaklaşmak üzere emrine göre kulluk vazifelerini ihlas ile yapmak için şevk ile uyanıklık olması gereken⁵¹ ibadetler, sadece şekil olarak kalıyor, kişinin kalbine ihlasla inmiyorsa, ibadet olma vasfını yitirmektedir.

Allah'ı hatırlama ve anmanın, O'na bağlılığın ifadesi bütün ibadetlerin özünü oluşturur. Allah'ı hatırlayan, onu varlığında hissedeni kimse günlük şuurunun sıradan etkisi dışına çıkarak varoluşun üstün bir boyutuna ulaşır. Böylece ibadet kişiyi, zaman ve mekanın ötesinde hiçbir şeye benzemeyen ilâhî hakikatle karşı karşıya getirmekle onda bir şuur genişlemesine imkan verir.⁵² Bu güç ve kabiliyetle kişi hem varolan fitri yeteneklerini artırmakta hem de yaratana karşı olan sorumluluğunu yerine getirmektedir.

Şunu da akıldan çıkarmamak gerekir ki, ibadetin mahiyetini tam anlamıyla bilmek mümkün değildir. Çünkü Allah ile insan arası bir ilişki olan ibadetin taraflarından biri olan zat-ı mutlak'ı gerektiği gibi bilemiyoruz. Bu nedenle ibadetle ilgili durumlar bu realitenin insana bakan yönünü itibariyle bir değer ifade etmektedir.⁵³ Şu da bir gerçektir ki, yaratıcının bizim ne ibadetimize ne de kulluğumuza ihtiyacı vardır. Bütün bunlar kişinin yaratıcıya olan şükranın ve fitratına uygun hareketinin bir göstergesidir.

Doldurulması gereken alanlar boşluk kabul etmezler. İnsanların ruhi eğilimlerinin bir şekilde doldurulması ve tatmin edilmesi gerekir. İnsanın manevi boşlukları ibadet ve zikirle doldurulmadığı zaman bu boşluk bir şekilde başka

⁵⁰ Maun, 107/4-5.

⁵¹ Yazır, age., IX, 503.

⁵² Hökelekli, “İbadet”, DİA, XIX, 251.

⁵³ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, 215.

eğilimlerle doldurulacaktır.⁵⁴ Bu andan itibaren ibadet ve kalpten bağlılığın yerini, insanları kuruntular uğruna aldatan futbol, falcılık, rüya tabiri, sanal âlemlerdeki hayal arkadaşlıklar almaktadır. Bunlarda bir toplumu ve onun üyesi insanları, sonu belli olmayan felaketlere sürekliler.

Diğer olumlu alışkanlıklar gibi ibadet eğitimi de çocuklara küçük yaşlardan itibaren verilmeye başlanırsa kişi de gerek ibadetin gerekse ibadetten beklenen olumlu alışkanlıkların daha sağlıklı ve köklü olarak kazanılması mümkündür.⁵⁵ Çocukluk yılları, hem karakterin hem de tutum ve davranışların şekil kazandığı bir dönemdir. Dolayısıyla, bu yıllarda çocuğa verilecek eğitim tarzının ve ibadet alışkanlığına onun üzerinde hayatı boyunca etkili olacağı söylenebilir.⁵⁶ Çocuğun ibadet eğitimi küçük yaşlardan itibaren psikolojik gelişimi, bedeni dayanıklılığı dikkate alınarak yaptırılmalıdır.⁵⁷ Bu eğitimden mahrumiyet, fertlerde manevi boşluğa yol açarken; hatalı ve olumsuz eğitim tarzı ise ilerdeki yaşlarda dine karşı antipatiye sebep olmaktadır.⁵⁸ Bu nedenle ibadet eğitimi sistemli ve düzeyli bir tarzda aşamalı olarak sunulmalıdır.

II. İbadet Şekilleri

Yaratıcı kudret karşısında insan benliğinin derinden duyduğu azamet duygusundan kaynaklanan kendine özgün bir boyun eğiş⁵⁹ olarak tanımladığımız bu ibadetin kendine özgün bazı form ve yapıları mevcuttur.

Kişinin yaratıcıya olan bağlılığın, yaratıcının yüceliği karşısında duyduğu eksiklik ve küçüklüğün bir göstergesi, nefsin melekut âlemine yükseldiği bir araç, kalıpla ruhun bir arada yaratıcının huzuruna çıkararak beden duruşu, söz ve hareket bütünlüğü olarak⁶⁰ tanımlanan namaz, ibadet deyince akla ilk gelendir. Namaz birçok yönden kişiyi Allah'a yaklaştıran özellikleri ihtiva etmektedir. Kişi namazda tam bir kalp huzuru yaşarken aynı zamanda yaratıcısına karşı olan minnet ve şükran borcunu yerine getirmektedir. Bütün eylemlerinden haberdar ümit ile korkunun yaşandığı, Allah'a ibadette ve yaptıklarının eksikliği ile bir mahcubiyet yaşayarak bütün

⁵⁴ Beşer, Faruk, *Sorular ve Cevaplarla Günlük Hayatımız*, Bilge Yay., İst., 2003, 133.

⁵⁵ Hökelekli, "İbadet", DİA, XIX, 251.

⁵⁶ Ay, *İdeal Din Eğitimi*, 5.

⁵⁷ Hökelekli, "İbadet", DİA, XIX, 251.

⁵⁸ Ay, *İdeal Din Eğitimi*, 5.

⁵⁹ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, 215.

⁶⁰ Dihlevi, *Haccetüllah el-Beliğa*, I, 530.

organlarıyla onun karşısına çıkmaktadır.⁶¹ Bu tecrübeyi yaşayan kişi hem kulluk borcunun ifasının mutluluğunu yaşarken hem de sosyal psikolojik yönden toplam ve kendisiyle uyumlu bir kişilik haline gelir.

Kişinin sermayesini ve gelirini bencillik kirinden temizleyen zekat,⁶² yaratılış bakımında mala düşkün olan insanın bazı fedakarlıklar ile yaratıcıya bağlayıp içindeki bütün sevgileri atarak sadece Allah'a yönelmek⁶³ bakımdan sosyal bir kontrol mekanizması sağlamaktadır.

Maddî ve manevî faydalarının yanı sıra, sosyal ahlâkî yönden birçok hikmeti bulunan orucun, kişi ve topluma yönelik geniş bir alanı bulunmaktadır. Oruçlu iken duyulan açlılık, susuzluk hissinin; hem insanın kendi acizliğini hem de diğer insanların halini anlamaya yol açmaktadır. Bu ibadeti yerine getiren kişilerde merhamet, sabır, yardımlaşma, kulluk duygusu ve şuurunun uyandığı bir gerçektir.⁶⁴ Kişideki dini duygu ve düşüncede oldukça etkin bir rol oynayan oruç, kişinin alışkanlıkları fizyolojik ve psikolojik ihtiyaçları karşılamada da adete bir ders vermektedir.

İnsana, değer verdiği faziletler uğruna mali olduğu kadar gerekirse bedeninin de sıkıntılara katlanmayı, çile ve eziyetlere göğüs germeyi öğreten Hac ibadeti,⁶⁵ insanlara eşitlik ve adaleti öğreten aynı giysilerle aynı mekanda toplayan her türlü kötülüğün çirkin davranışın terk edildiği bir ortam sunmaktadır.

Toplumda, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma ruhunu canlı tutan, sosyal adaletin gerçekleşmesine katkıda bulunan, zengine malını Allah'ın rızası, yardımlaşma ve başkalarıyla paylaşma yolunda zevk ve alışkanlık kazandıran⁶⁶ kurban ibadeti, kişiyi Allah'a yaklaştırarak onun rızasını kazandırır.⁶⁷ Her kurban bayramında icra edilen kurban, Hz. İbrahim ile oğlu Hz. İsmail'in Allah'a karşı verdikleri başarılı sınavı insanlara hatırlatmaktadır.

İnsan kalbinin Allah ile konuşması, O'nun nimet ve yardımını istemesi,⁶⁸ insanın yaratıcısına doğru, fitri çekilişini, yakınlaşma isteğini, zihnin maddî olmayan âleme doğru çekilerek her şeyin değişmez ve üstün prensibinin huşu içinde bir teması, ruhun

⁶¹ Bkz., Gazeli, *İhya*, I, 408-409.

⁶² Esed, *Meal-Tefsir*, 14.

⁶³ Gazeli, *İhya*, I, 535-537.

⁶⁴ Uysal, *Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikler*, 127.

⁶⁵ Sert, age., 126.

⁶⁶ Komisyon, *İlmihal*, İsam, II, 2.

⁶⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, Timaş Yay., İst., 1992, 389.

⁶⁸ Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 185.

Allah'a doğru yükselişi, hayat denilen mucizeyi yaratan varlığa karşı aşk ve tapınma ifadesi olan dua, her şeyi yaratan, en üstün kemal, kudret, kuvvet ve güzellik kaynağı, herkesin kurtarıcısı ve hamisi olan görünmez bir varlıkla ilişkiye geçmek için yapılan bir gayret, Allah'ın durmadan taşan sevgi ve alakasına kulun verdiği bir cevaptır.⁶⁹ Kul ile Allah arasında adeta hiçbir vasitanın kalmadığı, “*Ve (inanlara) de ki; “Dua ve yönelişiniz, ona olan inancınız için değilse, rabbim size niçin değer versin?”*”⁷⁰ ikazıyla kişi duaya yönetilmektedir. Dua insan-yaratıcı iletişimini sürekli canlı tutmakta, kişiyi bu alanda kontrol etmektedir.

Bir Müslüman'ın herhangi bir konuda davranış ve fikirlerinden dolayı pişmanlık duyarak kesin dönüş yapması,⁷¹ yapılan kötülüğü, işlenen günahı veya kabahati, Allah yolunda affedip başlamak; kul yönünden, yaptığıının kabahat ve günah olduğunun bilip, onu bırakıp terk ederek; Allah'a dönmek, yani onun emirlerine uymak veya yasak ettiği şeylerden kaçınmak suretiyle, Allah'a sığınarak, ondan affedilmesini, başlanmasını dilemek, yaptıklarından pişman olduğunu da belirterek yalnız O'na⁷² yalvararak umutla yaratıcıdan bağışlanma dilemek şeklinde İslamda anlayış kazanan tövbe, bir kontrol mekanizması olarak kişinin durmadan kendisini yenileme ve geliştirmesinde önemli bir rol oynamaktadır. İnsanoğlu, “*Gerçek şu ki biz insanı en güzel şekilde yaratırız ve sonra onu aşağıların en aşağısına indiririz.*”⁷³ gerçeğiyle karşı karşıya kaldığı ve “*Bu Kur'an'ı bir daha indirmiş olsaydık, dağın ezilip büzülerek Allah korkusuyla paramparça olduğunu görürdün.*”⁷⁴ uyarısıyla hem ağır bir sorumluluk almış hem de bu sorumluluğu yerine getirme konusunda muhayyer bırakılmıştır. Melekten yukarı ve hayvandan da aşağı yol serüveni boyunca kendisini sürekli yenilemesi ve daha ileriye gidebilmesi, kişiye her zaman açık bir kapı bırakmıştır. Bu da geçmişten ders alarak geleceğe gidebileceği tövbe kapısıdır.

Psikolojik açıdan kişiyi hem ruh hem de beden yönünden etkileyen bu ibadetler, Kur'an'da sıkça işlenmiş ve önemi vurgulanmıştır. Kısaca bazı özelliklerine değindiğimiz bu ibadetlerin mana ve mahiyetleri kullanım yerini insan ve toplum için faydalarına insan davranışlarını etkileri bakımından ayrıntılı olarak incelemek daha yerli olacaktır.

⁶⁹ Parlador, Selahaddin, “*Dua*”, DİA, İst., 1994, IX, 531.

⁷⁰ Furkan, 15/77.

⁷¹ Karlık, Halil, “*Tevbe ve Tevbeye Olan İhtiyaç*”, Diyanet Dergisi, Ankara, 1990, C. 26, S, II, 119.

⁷² Dalgın, Nihat, “*İslam'da Tövbe*”, Diyanet İlmî Dergisi, Ankara, 1996, C. 32, S, II, 39.

⁷³ Tin, 95/4-5.

⁷⁴ Haşr, 59/21.

Kişinin yapmış olduğu ibadetlerin hayatına yansıtması ya da bunların davranış olarak sergilenmesi insan olarak bütün fonksiyonları icra etmekten geçmektedir. Bir yönün eksik olması, yada olması gerekenden farklı olması gibi nedenlerle ibadetlerin davranışlara yansıtması sekteye uğrayabilmektedir.

Şu bir gerçektir ki kişi sağlıklı bir inançtan sonra rahmet ve gazaba uğramamak için davranışlarına çeki düzen verir. Hakiki bir dini tecrübenin en önemli özelliği davranış değiştirmesidir. Sağlam bir karakter için öncelikle doğru veya mükemmel bir inanç seviyesine sahip olmak gerekir.⁷⁵ Sağlam temeller üzerine kurulu inançlar, kişinin hayatında da önemli fonksiyonlara sahiptir. İnanç ve tutumlar, bütünlüğü sağlayarak, ferdin önemli davranışlarını düzene sokar ve idare ederler.⁷⁶ Dinî inanç ve davranışlar, oluşmakta olan kişiliğin temel boyutuna göre düzene girer ve kişi, irade dışı dindarlıktan iradeli dindarlığa, vasıtasız kendiliğinden inançtan üstlenilmiş inanca erişir.⁷⁷ Bu inancın sorumluluğunu üstlenmiş bir bireyin davranışları da bu anlamda düzene girebilmektedir.

Bu bir saat örneği ile daha iyi açıklanabilir. Eğer bir saat kurulmazsa zamanı göstermez gerektiği şeklinde kurulmazsa döner veya zamanı yanlış gösterir ya da parçalar arasındaki iletişim sağlanmazsa görevini yerine getirmez. Böyle bir durumda saatin varolmasını ya da kurulmasının hiçbir anlamı yoktur.⁷⁸ İbadetlerin hayata yansıtması da bir saate benzetilebilir. Gerektiği zamanda gerektiği şekilde ve gerektiği ölçüde yapılmayan ibadetlerin kişiye sağlıklı davranışlar kazandırması ya da hayatını değiştirmesi zorlaştırabilmektedir.

İbadet ve davranışa dönüşmeyen iman, dünya ve ahirette kişiye fazla bir şey kazandırmamaktadır.⁷⁹ Dinî tecrübeler olarak ibadet, kişinin hayatında büyük değişimler oluşturması ve onların bütün davranışlarına yansıtması da, yapım amacına göre kurulan ve parçaları tamamlanmış, bakımı yapılmış saat gibi ibadet amacına uygun olarak icra edilmesine bağlıdır.

Günde beş kere kılınan ve İslami hayata bir enerji oluşturan namaz, kurma işlemini; senede otuz gün tutulan, kalbi ve ruhu temizleyen oruç, temizlik

⁷⁵ Sert, age., 107.

⁷⁶ Sert, age., 106.

⁷⁷ Hökelekli, *Din psikolojisi*, 17.

⁷⁸ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 140.

⁷⁹ Sert, age., 121.

fonksiyonunu; malı temizleyen zekat, yağlama görevini; ömürde bir kez yapılması istenen hac da düzenli kontrolünü yerine getirmeyi temsil eder.⁸⁰

A. Namaz

“Salla” fiilinden türeyen salat, dua, af dilemek, rahmet, övgü, yüceltmek, tebrik etmek, parlama, beli bükme gibi anlamlara gelmektedir.⁸¹ Fıkhi anlamda salat/namaz, İslam dininin temel rükünlerinden biri olan, Allah tarafından emredilip peygamber tarafından ayrıntılı olarak ve fiilen gösterilen ibadetin adı olmuştur.⁸² Bu anlamda salat, temel kaynak Kur’an tarafından emredilmiş, şekli ve boyutları ise vahyin tebliğcisi ve ilk yorumcusu peygamber tarafından uygulamalı bir biçimde gösterilmiştir.⁸³ Kur’an’da yaklaşık yüzden fazla yerde zikredilen namaz, fiili bir dua ve niyaz, eyleme dönüşmüş bir tevhid, Allah’ın huzurunda huşu ve hudu dolu bir boyun eğiştir.⁸⁴

İlk vahiy sonrasında peygambere, risalet yüküne dayanmasını, sabretmesini öneren ayetler gelmiş ve bunu izleyen fetret döneminden sonra namaz, zengin, fakir, hasta, sağlıklı, yolcu ve mukim her insana farz kılınmıştır.⁸⁵ Namaz farz kılınca, Cebrail (a.s) peygamberimize gelerek onu Vadi tarafındaki Akabe denilen yere götürmüş, orada fişkiran su ile önce Cebrail (a.s), sonra peygamberimiz abdest almış ve beraber iki rekat namaz kılmışlardır. Peygamber mutlu bir şekilde eve gelmiş Hz. Hatice ile birlikte abdest alarak iki rekat namaz kılmışlardır.⁸⁶ Başlangıçta ikişer rekat olarak kılınan namaz, Miraç olayından sonra beş vakit olarak farz kılınmıştır.⁸⁷ Ergenlik çağına gelmiş, akli başında kadın ve erkekler namazla yükümlüdür. Bu yükümlülük ölünceye kadar devam eder.

Namaz, müminlerin vazgeçilmez vasıflarından biri haline gelmiştir. İnsanı her türlü kötülük ve fenalıktan uzak tutan namaz, Peygamberin Miraç hediyesi olarak, kulun rabbiyle günde beş defa gerçekleştirdiği randevusudur.⁸⁸ Kişi bu randevuya giderken hem maddi hem de manevi birtakım hazırlıklarda bulunur. Tövbe ile manevi; beden,

⁸⁰ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 142.

⁸¹ Bkz., Rağib, age., 491-492; İbn Manzur, age., 364-366; Yazır, age., I, 191; Öztürk, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, 458.

⁸² Yıldız, *Namaz*, 28.

⁸³ Cezeri Abdurrahman, *el-Fıkhu ale'l-Mezahibi Erbaa*, Mektebetü'l-Asriyye Yay., Beyrut, 2003, 102; Öztürk, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, 445.

⁸⁴ Yıldız, *Namaz*, 28.

⁸⁵ Nedvi, *Namaz*, 44; Komisyon, *İlmihal*, İsam, I, 219.

⁸⁶ Komisyon, *İlmihal*, İsam, I, 219.

⁸⁷ Komisyon, *İlmihal*, İsam, I, 220.

⁸⁸ Sert, age., 112.

elbise, çevre ve abdest ile de maddi temizliği tamamlar.⁸⁹ Böyle bir buluşmayla, yaratıcı-kul buluşması zirve bir noktaya ulaşmaktadır.

Namaz mümini ruhen yücelten ibadetlerin özüdür. Kişi maddi, manevi kir ve paslardan arınır, nefsin esaretinden kurtulur, kibir, gurur ve bencillik gibi hastalıklardan şifa bulur.⁹⁰ Hayatın prensipler kaynağı olan Kuran'la, doğrudan diyalogu⁹¹ sağlayan namaz, adeta bütün ibadetleri içerisinde barındıran bir öz durumundadır.

Namaz, Allah'a karşı yapılması gereken kulluk görevlerinin en önemlisidir. Çünkü imandan sonra namazdan daha üstün bir ibadet emredilmemiştir.⁹² Bu ibadet, kalp, söz ve bedenle yapılan ibadetleri bir araya toplamakta, inancı eyleme dönüştürmektedir.

Sürekli olarak kılınan namaz, insanın yaşantısını düzene koyar, iradesini güçlendirir. Böylece insan hiçbir kötülük işlemeyecek bir seviye ve karaktere kavuşur. Kişinin, günlük hayatına bir düzen gelir.⁹³ Bu anlamda namazın birleştirici, sağlık, sosyal ve psikolojik etkileriyle geniş bir altyapısı vardır. Bu altyapının oluşması ve hayata yansması da ancak, benliğin sessiz ve sakin kalması, insanın korkular, yahut yüce tanınan şey karşısında kendini zayıf ve çaresiz hissetmesi demek olan Huşu'nun⁹⁴ tamamen insana hakim olmasıyla gerçekleşmektedir. Bu şekilde icra edilmeyen bir namaz, organların yapay hareketlerinden öteye geçmemektedir.

Kalbin huzur ve huşuundan yoksun bir şekilde kılınan namaz, bir heykeltıraşın özene bezene ve tüm sanatkarlığını ortaya koyarak yaptığı bir insan heykelinden farkı olmayacaktır.⁹⁵ Bu durum, İslamda belli başlı bir sınıf olarak zikredilen ve inançlı insanlara güzel görünen fakat hasta kalplileri rahatsız eden münafıklığı⁹⁶ ortaya çıkarmaktadır.

Namazda nasıl düşünüleceği ve nasıl davranılacağı ile ilgili olarak Hatim el-Assam örneği bizlere önemli ipuçları vermektedir. Nitekim O, namazı şöyle tarif etmektedir: "Namaz saati gelince itinalı bir abdest alır ve namaz kılacağım yere

⁸⁹ Akar, age., 130.

⁹⁰ Yıldız, *Namaz*, 167.

⁹¹ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, 453.

⁹² Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, 21.

⁹³ Sert, age., 123.

⁹⁴ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, 200.

⁹⁵ Komisyon, *İlmihal*, İsam, I, 222.

⁹⁶ Soysaldı, H. Mehmet, *Kur'an Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, Çağlayan Yay., İzmir, 1997, 89.

giderim, uzuvlarım namaza hazır bir hale gelinceye kadar beklerim, sonra Kabe tam karşımda, sırat köprüsü ayaklarımın altında, cennet sağımda, cehennem solumda, Azrail arkamda olduğu halde, ayağa kalkarım ve bu namazın hayatımın son namazı olduğunu düşünürüm. O zaman kendimi korku ile ümit arasında hissedirim. Bütün rükünleri ihlasla yaparım. Bundan sonra namazımın kabul edilip edilmediğini bilmem.”⁹⁷ Bu psikolojiyle kılınan bir namaz her an murakabe ve kontrol altında olduğumuzu hatırlatan bir etkinliğe sahip olmaktadır.⁹⁸

Belirli şekil ve formlarda sınırları belirlenmiş, muhtevasında birçok dua ve münacatı barındıran, Kur’an’da kesin olarak emredilen peygamber tarafından hassasiyetle uygulanan ve uygulanması istenen, insanlar için sayısız hikmetleri bulunan namaz, kişinin hem ruh hem de bedenini bir düzene koymaktadır. Prensipten her Müslüman insanın hiçbir durumda aksatmaması gereken bu ibadet, ruhen kişiyi yüceltmekte ve ilâhî bir muhabbete davet etmektedir. Kişinin yaratıcısıyla sürekli bir ilişkinin de sembolü olarak Takva, huşuu ve tevazu ile ideal insan vizyonunu desteklemektedir. Yaratıcıyla buluşmanın huzur ve sevinciyle, kişi kendinden emin bir şekilde eylemlerini bir düzene koyabilmektedir.

Namaz öz olarak, Allah’ın huzurunda kalbin huşu ile, yani saygı ve korku ile dolması, dil ile Allah’ın anılması, bedenle ona azami derecede tazim ve saygı tavrı sergilenmesinden ibarettir.⁹⁹ Bu, insanın iç dünyasına vurulan ilahi bir damgadır.¹⁰⁰ Bu anlamda gerçek namaz, Miraç olmaya adaydır. Gündelik namazlar, onun taklidi sayılırlar.¹⁰¹ Namazı miraç seviyesine çıkarmanın en önemli belirtileri de, ihlas ve samimiyettir.

Geniş bir altyapıya sahip bulunan bu ibadet, kişiye, sosyal, psikolojik ve dini anlamda birçok faydalar sağlamaktadır.

⁹⁷ Wensmek, A.J., “*Salat*”, İslam Ansiklopedisi, Meb. Yay., İst., 1966, X, 123.

⁹⁸ Köksal, M. Asım, *İmandan İhlasa*, Gelenek Yay., İst., 2004, 21.

⁹⁹ Demirci, Mehmet, İbadetlerde Manevi Boyut, Mavi Yay., İst., 2004, 46.

¹⁰⁰ Nurbaki, Haluk, *Kur’an-ı Kerim’den Ayetler ve İlmi Gerçekler*, TDV. Yay., Ankara, 1987, 157.

¹⁰¹ Demirci, age., 47.

1. Sosyalleşme ve Namaz

İnsanı, toplumun ötesinde ve dışında düşünmek bir hayal ve vehimdir.¹⁰² Bu nedenle İslam, bireyi mümkün olan her durumda toplum içerisinde ve toplu davranmaya yönlendirmektedir.

İnsanları bir araya getiren, ortak bir ruh oluşturan en önemli durum cemaatle kılınan namazda gerçekleşir. Bu bir gereklilik olarak kendini göstermektedir.¹⁰³ Cemaatle kılınan namaz, oluşturulmak istenen birlik ruhunun hem bir göstergesi, hem de birlik ruhunun sağlamaştırıcısı ve devam ettiricisi olmaktadır.¹⁰⁴ Ben yerine biz bilincini geliştiren, ortak hareket etme erdemini kazandıran cemaat namazı, sosyalleşmenin en önemli aracıdır.

Her namazda mutlaka okunması gereken ve o olmadan namazın eksik¹⁰⁵ sayıldığı Fatiha süresi, biz bilincinin en büyük göstergesidir.¹⁰⁶ Fatiha suresi, İslamın ilk yıllarında Müslümanlara, artık “ben” değil “biz” olmaları gerektiğini ima etmiştir. Bu sure, cemaat fikrini, namaz kılan her müminin kafasına sadece teorik olarak değil, pratik olarak da yerleştirmektedir.¹⁰⁷ Omuz omuza veren ve ortak eylemleri bir kişinin liderliğinde yapan insanlar, psikolojik olarak bir zevk ve arzu duyarak, duygu ve düşüncede zirveye çıkabilmektedir.

*“Allah, kendi yolunda kurşunla kaynatılmış binalar gibi, saf bağlayarak çarpışanları sever.”*¹⁰⁸

Cemaat halinde namaz kılıp saf bağlayarak omuz omuza hareket etmeye alışan, birbirine kenetlenen ve bir binanın tuğlaları haline gelen Müslümanlar, Allah yolunda hakkıyla çabalayabilirler.¹⁰⁹ Çünkü binlerce müminin katıldığı bir ibadet esnasında, fertlerin vicdanları daha çok hassas hale gelir. Öğrenme kabiliyeti artarken, ruh birliği kuvvetlenir.¹¹⁰ İnsanlara eşitlik hissini en açık bir şekilde gösteren cemaatle namazda, hiçbir sahte tanrının ihtişamı, otoritesi veya herhangi bir kişinin üstünlüğü yoktur.

¹⁰² Zeydan, Abdurrahman, *el-Medhal li Dirasetil İslamiyye*, Bağdat, 1967, 6.

¹⁰³ Bkz., Bakara, 2/43; Buhari, Ezan, 29.

¹⁰⁴ Komisyon, *İlmihal*, İsam, I, 270.

¹⁰⁵ Buhari, Ezan, 95.

¹⁰⁶ “İyyake na’budu ve iyyake nestain.”, “Yalnız sana kulluk ederiz ve yalnız senden yardım dileriz.” Dikkat edilirse ben değil biz zamiri kullanılmıştır. Kişi yalnız namaz kılarken bile bu cemaat duygusunu hissetmektedir.

¹⁰⁷ Yıldız, *Namaz*, 182.

¹⁰⁸ Saf, 61/4.

¹⁰⁹ Yıldız, *Namaz*, 183.

¹¹⁰ Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi Yay., İst., 1972, 191.

Efendi ile köle, idare eden ve edilen, zenginle fakirin yan yana¹¹¹ durması, kişisel coşkuyu zirveye ulaştırmaktadır.

Cemaat namazında, kişi kutsal mekanda, kutsal bir amaç uğruna toplanmaktadır. Bu, Allah'ın evinde, Allah'a ibadet etmek üzere bir araya gelmiş kullarının bir toplantısıdır. Samimi insan, elinde olmayarak günahlarından utanır¹¹² ve pişmanlık duyar. Bu pişmanlıkla beraber günahların affedileceği tövbe, kendisini hissettirir.

Toplum içerisinde kişinin, davranışlarını daha özenli bir şekilde sergilediği bir gerçektir. Bu nedenle, bazı hata ve kusurların fark edilebilmesi ve düzeltilmesi açısından¹¹³ kişi her an kontrol altına bulunduğunu hisseder.¹¹⁴ İfade, tavır ve hareketler heyecanlı bir zühdde değil, sakin ve mütevazı bir dindarlığa işaret eder. Müslümanlar, namazlarında asla isteyerek yanlış bir söz söylemez, Allah'ın rızasına uymayan bir hareket yapmazlar.¹¹⁵ Allah korkusunu ruhunda duyan mümin, rabbinin her yerde kendisini gözetlediğini bilir ve onun için de büyük ve küçük günahlara yaklaşmaz.¹¹⁶

Cemaatle ibadet, ferdi ibadetin desteği olduğu gibi, kalplerde iman duygusunun kuvvetlenmesine de yardım eder. Toplu ibadet esnasında bireyler, birbirlerini teşvik ederler. Ferdi ibadetlerle, bir tehlike teşkil edebilecek olan yanlış hareketlerden kendilerini kurtarırlar.¹¹⁷

İbadetlerin önemli işlevlerinden biri de, her yönüyle bütünleşmiş sağlam ve kararlı bir insan kişiliği oluşturmaktır. Bir ruh ve dinamik oluşturan iman, bütün bir hayatı, yaşanan hayatın her anını ve bütün alanlarına yönelik bir çalışma projesi geliştirmesidir.¹¹⁸ Bu proje tutumlara, davranışlara, ilişkilere yansıyor, topluma hatta bütün dünyaya doğru yayılarak kendini ortaya çıkaracaktır. Bütün bunların hayata pratik yansımaları, kendisini namazda hissettirmektedir.

Müslümanların kaynaşmasını, kardeşlik duygularının pekişmesini, iman ve heyecanlarının tazelenmesini sağlayan törensel ibadetler, günlük beş vakit namaz, Cuma namazları ve bayram namazları şeklinde sıralanabilmektedir. Bu silsile, Müslümanlar

¹¹¹ Nedvi, *Namaz*, 82.

¹¹² Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 134.

¹¹³ Nedvi, *Namaz*, 85.

¹¹⁴ Köksal, *İmandan İhsana*, 21.

¹¹⁵ Wensmek, "*Salat*", X, 121.

¹¹⁶ İslamoğlu, Beşir, *Kur'an'da Mü'min'lerin Özellikleri*, Pınar Yay., İst., 2003, 104.

¹¹⁷ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 191.

¹¹⁸ Yolcu, Mehmet, *Kur'an'ın Zihniyeti Değiştirmesi*, Denge Yay., İst, 2005, 193.

arasında sosyal dayanışmayı güçlendirmekte ve onları toplumun birer doğal üyesi yapmaktadır.

Cenazeden nikah ilanına kadar, müminin hayatındaki acı-tatlı pek çok olayın yaşandığı ve böylece Müslümanların birbirleriyle kaynaşıp kenetlendiği¹¹⁹ bu sosyal ortam, insanları bir araya getirerek ortak bir ruh ve kültür oluşturmada etkili olmaktadır.

İnsanlar cemaatle tek sıra halinde durup aynı hareketleri yaparken, kolayca fark edilen bir birlik ruhu aralarında oluşmaktadır. Bu hareketler yapılırken el ve ayak, on, yirmi, yüz yada bin kişi değil, bir beden ve ruhun ortak eylemleri gibi davranılır.¹²⁰ İslam, korkulu anlarda bile, savaş ve çarpışmada, cemaate devamlılığı öncelikli bir şart olarak öne sürmektedir.¹²¹ Bu durumlarda bile cemaatin ihmal edilmemesi, diğer zamanlarda bunun daha da önemsenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. İslam kültüründe adeta bir gereklilik olarak belirtilen ve her durumda tavsiye edilen namaz, ortak bir mekanda, ortak eylemlerle, ortak bir yaratıcıya yönelerek icra edilmektedir. Bu eylem kişiyi hem ayrı ayrı fertler olarak hem de bir vücut olarak yüceltmektedir. İslam toplumuna hem kişisel hem de sosyal anlamda bir birliktelik getirerek bir kontrol görevi görmektedir.

İnsanların yalnızlığa bürünerek asosyal bir hayat yaşamaları ve sayılamayacak kadar çok problemle boğuşmalarına karşı, İslamî cemaat kültürü bu stresi bertaraf etmektedir. Ortak bir mekanda buluşup birbirleriyle münasebette bulunan, yardımlaşan ve birbirlerini tanıyan insanlar, bu tür sosyal ve psikolojik bunalımlardan kurtulabilmektedir. Kendi toplum ve kültürüne yabancı, dört duvar arasına kilitlenen ve böylece bütün potansiyelleri pörsüyen insanlar bir güç olmaktan ziyade, toplum için birer problem olabilmektedir. İnsanlığın en büyük sosyal ve kişisel değişimini başlatan İslam, bireyi bu yalnızlıktan kurtararak toplumu kazandırmıştır.

2. Motivasyon ve Namaz

İnsanı içten harekete geçirerek belli bir yönde davranışa sevk eden bazı faktörler vardır.¹²² Bir şeyi isteyip arzu etme (motivasyon) o davranışın temelini oluşturmaktadır. Motivasyon, davranışa enerjisini veren ve onu yönlendiren faktörlere denir. Teşvikler,

¹¹⁹ Yıldız, *Namaz*, 192.

¹²⁰ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 135.

¹²¹ Nisa, 4/102.

¹²² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 80.

davranışı uyardığı gibi yönlendirebilmektedir.¹²³ Bu yönlendirmeler şuurlu yada şuur dışı fizyolojik, duygusal, zihinsel ve sosyal nitelikli olabilirler.¹²⁴ Bunlar, insanların hayatını bir şekilde etkileyen ve onu yönlendiren bir yapıdadırlar. İhtiyaç olarak hissedilen her şey, kişiyi içten gelen bir güçle harekete geçirmektedir.

İnsanın zihnini bir noktaya yönlendirmesi ve oraya odaklanması, kişi için olağanüstü bir güç ortaya çıkarmaktadır. Modern psikolojinin kurucusu William James, bu konuda bazı mülahazalarda bulunmaktadır; “Dahilerle normal insanlar arasındaki fark, fitri bir mevhibeğe bağlı değildir. Asıl fark, mevzu ve gayeleri için sarf ettikleri himmete ve zihinlerini güçleri yettiğinde bir noktaya yönlendirmeleridir. Bu kudret, egzersiz yapmakla kazanılır. Egzersiz ise sabra dayanır. Dağınıklıktan kurtulup, zihni bir noktaya, açık ve sağlam bir şekilde yöneltmek, zor bir çabanın eseridir. Aklınızı birbiri peşinden, konu ile ilgilenmeye sevk ederseniz, bunu elli veya yüz defa tekrarlıyorsanız, aklınıza gelenler, yavaş yavaş yerini ilgilendiğiniz konuya bırakır. Böylece, iradenizle istediğiniz konuya zihninizi yöneltmeye muktedir olursunuz.”¹²⁵ Bütün bu süreçlerin yaşandığı namaz, egzersiz ve sabırla¹²⁶ kişiyi, bütün uğraş ve düşüncelerden soyutlayarak, ortak bir noktada buluşmaya davet etmektedir.

Motivasyon, üç yönlü bir sistemde çalışmaktadır. Kişiyi herhangi bir hedefe iten güdeleyici bir durum, hedefe ulaşmak için yapılan davranış ve hedefe ulaşmak.¹²⁷ Bu süreç, kişide iç ve dış muharrikleri harekete geçirmekte, onu bir hedefe ulaştırmaktadır. İçerisinde haz ve elem unsuru bulunan her çeşit bedeni ve ruhsal olay, bir şekilde insanı etkilemektedir.¹²⁸ İyi ve istenen davranışlar ruhu; kötü ve istenmeyen davranışlar da nefsi sembolize etmektedir. İnsanın, küçük âlem (mikrokozmoz)¹²⁹ oluşu bu âleme hakim unsurların da iyi seçilmesini gerektirmektedir. Bu anlamda nefis ve ruh çatışması, bitmeyen bir mücadeleyle devam etmektedir. İdeal insan, bedenine ruhun hakimiyetini egemen kılan ve süreçleri kendisine tetikleyici olarak benimseyen kişidir.

Kişinin kainatın temel ilkesi sayılan varlıkla doğrudan ve içten bir şekilde birleşmesi,¹³⁰ yaratıcı ile arasında görünmez bir bağ teşekkül etme hissi,¹³¹ ahlâkî ve

¹²³ Sert, age., 55.

¹²⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 80.

¹²⁵ Tabbara, Afif, *İlmin Işığında İslamiyet*, (çev. Mustafa Öz), Kalem Yay., İst., 1981, 270.

¹²⁶ Bakara, 2/45.

¹²⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 80.

¹²⁸ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 92.

¹²⁹ Düzen, İbrahim, *Aziz Neseî'ye Göre Allah Kainat ve İnsan*, Furkan Yay., İst., 2000, 238.

¹³⁰ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 160.

zihni birtakım davranışları sergilemesi, ancak iç muharrikler olarak ruhu, iç dünyada hakim kılmayla gerçekleşebilmektedir.

Yeme ve içme gibi fizyolojik ihtiyaçların ötesinde kişiyi ruhen yücelten ve onu diğer varlıkların da üzerine çıkaran ibadetler, manevi bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bütün ibadetlerin özü ve mihenk taşı olarak özetlediğimiz namaz, İslam kültüründe bir güç unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü, peygamberin sağlığında dinî hayatın son derece mühim bir hususu, İslamiyet'ten önceki Arap düşüncesinin, Müslüman düşüncesi haline gelmesinin en müyesser amillerinden biri namaz olmaktadır¹³² Kişiyi içten içe harekete geçiren ve bütün şartları tamamlanmış bir halde eda edilen namaz, manevi bir içsel güç halinde kişinin hayatının tamamında etkili olur.

Davranışlarını denetleyebilen özgür bir varlık olarak yaratılan insan,¹³³ davranışları neticesinde gerçekleşecek muameleye razı olmak durumundadır. Bu nedenle insandan istenen, kalben inandığı şeyleri, istek ve arzuya koymaktır. Çünkü Salih amel ile tezahür etmeyen bir iman, iman değildir.¹³⁴ Salih amelin ilk basamağında, kişiyi her türlü kötülükten koruyan namaz gelmektedir.

Namaz, kişinin hayatının tamamına hakim olan bir konumdur. Günde beş vakit olarak icra edilir ve kişiye sürekli bir motivasyon ve kontrol sağlamaktadır. İçsel bir güç olarak kişiyi dengede tutmakta, onun aktif kalmasını sağlamaktadır.

Kişisel anlamda bir irade ve sabır eğitimi olan namaz, bitmeden, tükenmeden bir ömür boyu, her türlü psikolojik hal ve ortamda ona devam etmek, salih insanların vasfıdır. Bu, müminin sabırlı, iradeli azim ve sebat sahibi bir insan haline getirir.¹³⁵ Engin bir güçle, kişiyi günde beş defa yaratıcının huzuruna çıkaran namaz, kişisel tekamülün zirvesini temsil eder.

Namaz kılanın imanını, güçlenmeye, tazelemeye, dinamizmini arttırmaya ve üstün bir bilinç sağlamaya yöneliktir. Allah'a lisan ve bedenle itaatte bulunmanın

¹³¹ Özelsel, Michaela, *Halvette Kırk Gün*, (çev. Budanur Ateş), Kaknüs Yay., İst., 2003, 159.

¹³² Wensmek, "*Salat*", X, 120.

¹³³ Cüceloğlu, *İnsan ve Davranış*, 34.

¹³⁴ İslamoğlu, *Kur'an'da Mü'minlerin Özellikleri*, 199.

¹³⁵ Yıldız, *Namaz*, 157.

ötesinde kalben ve ruhen yüceltmektir.¹³⁶ Düzenli ve sürekli olarak alınan bu ruhi yücelik kişiyi harekete geçiren bir unsur olur.

3.Namaz'ın Faydaları

Namaza tekbir ile başlamak, dünya ile olan irtibatı hem zihnen, hem ruhen hem de bedenen keserek Allah'a yönelmektir.¹³⁷ Kişi bu başlangıçla, bütün engelleri aşarak sadece yaratıcısının huzuruna yükselmenin mutluluğunu yaşar.

Bütün uzuvların hazır bulunduğu bu ibadette, bedenın hakkına, ayakta durmak, rükuya gitmek ve secde yapmak; lisanın payına okumak ve Allah'ı tespih etmek; aklın payına düşünmek, kavramak ve hikmetini anlamak; kalbin payına da Allah'ın huzurunda titremek, kendini ona vermek ve yumuşama ile manevi haz almak düşmektedir.¹³⁸ Huşu içerisinde kılınan bir namaz, Allah'ın yüceliği, karşısında kendini aciz hissetmek, kalbe Allah korku ve saygısı doldurmak, beden uzuvlarıyla sükunet halinde bulunmak, gözleri secde yerine dikilmek, sağa, sola bakınmamak, namazdan gayrı her şeyden yüz çevirmek¹³⁹ şeklinde gerçekleşebilmektedir.

Kişinin bütün eylemlerinde yaratıcıyı hatırlaması ve onunla olması, namazın diğer fonksiyonlarından biridir.

“*Beni anmak için namazı dosdoğru kıl*”¹⁴⁰ emri, namazın diğer zikir ve hatırlamaları da kapsadığını göstermektedir.¹⁴¹ Namaz, insana Allah'ı unutturacak şeylere karşı, koruyucu bir siperdir. Belli aralıklarla Allah'ı hatırlayan kişinin kötülük duyguları taşınması biraz zordur. Böylece namaz, insan ruhu üzerinde daha etkili; nefsin heva ve hevesine yönelmesine engel ve her işte dürüstlüğe özendiricidir.¹⁴² Bu sayede sık sık tekrarlanan namaz, gittikçe bir hayat tarzı haline gelir. Bu aşama, artık davranışların otomatlaştığı ve kendiliğinden yönlendirildiği bir alan haline dönüşür.

¹³⁶ Yıldız, **Namaz**, 151.

¹³⁷ Akar, age., 133.

¹³⁸ Nedvi, **Namaz**, 50.

¹³⁹ Köksal, M. Asım, **Dini ve Ahlaki Sohbetler**, TDV. Yay., Ankara, trs., 94-56.

¹⁴⁰ Taha , 20/14.

¹⁴¹ Nesefi, Ebul Berekat b. Abdullah, **Mecmeu Tefasir**, Çağrı Yay., İst., trs., IV, 190.

¹⁴² Şentürk, “**Kur'an'da İbadet Kavramı ve Namaz**”, 23

a. Görev/Sorumluluk Duygusu

İslam dini, sadece belli ilkelere inanmak değil, uygulamaya dökülmüş bir yaşam tarzıdır.¹⁴³ Bundan dolayı insanların bazı eylemleri kendi istekleriyle gerçekleştirmeleri onlarda, görev ve sorumluluk bilincinin gelişmesi ve bunların yerleşmesine katkıda bulunmaktadır.

“*Şüphesiz ki namaz kılmak zordur; fakat Allah’tan korkanlarda değil.*”¹⁴⁴

Bir sorumluluk gerektiren namaz, ilk bakışta insana zor görünebilmektedir, fakat insan, sıkıldığı zaman huzur ile bir abdest aldığı anda, ferahlık duyar. Rabbin divanında durup işini ona havale ettiğinde, gönlü ferahlar, fakat kalplerinde yaratıcıya karşı bir korku beslemeyenler için bu zor bir davranıştır. Allah’a inanıp ondan korkanlar her zaman ona yönelirler. Yardımını ondan beklerler.¹⁴⁵ Korku ve ümit ile Allah’ta sığınanlar ve bu âlemin ötesinde bir âlemin varlığına inanan insanların, böyle bir sorumluluğu ihmal etmesi düşünülemez.

Ezanı duyduğunda tepki göstermeyen bir Müslüman, Allah’a karşı olan sorumluluklarının anlam ve önemini fark etmiyordur.¹⁴⁶ Asr-ı saadette, namazdan, nifakı açıkça belli olan münafıklardan başkasının geri kalmadığı haberleri mevcuttur.¹⁴⁷ Namazın devamlılığı bu bağlamda gerçek iman edenleri iyi bir şekilde deşifre etmektedir.

Nitekim Hz.Peygamber bir hadis-i şeriflerinde “Amellerin Allah’a en sevimli geleni, az da olsa sürekli ve devamlı olanıdır.”¹⁴⁸ buyurmaktadır.

Namazı sürdürmek, onu sürekli, devamlı ve kesintisiz olarak yerine getirmekle ancak gerçekleşir. Namaz, doğruluk ve emin olma faziletini geliştiren önemli bir okuldur.¹⁴⁹ Bu okul, devamlılık ve sürekliliği gerektiren bir sorumluluk yükleyerek insana sürekli motivasyon ve sağlıklı bir ruh hali sağlamaktadır.

¹⁴³ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 119.

¹⁴⁴ Bakara, 2/45.

¹⁴⁵ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Yay., İst., 1998, I, 157.

¹⁴⁶ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 120.

¹⁴⁷ Sert, age., 122.

¹⁴⁸ Buhari, İman, 32.

¹⁴⁹ Züheyli, Vehbe, *İslam Fıkı Ansiklopedisi*, (çev. Ahmet Efe), Risale Yay., İst., 1990, I, 386.

b. Allah Bilinci

Allah'ın huzurunda olmak, O'nun sevgi ve korkusuyla, O'nun hoşlanmayacağı şeylerden kaçınma gücü sağlayan Allah bilinci,¹⁵⁰ insanların kalplerini her durumda uyanık tutmalarını gerektirmektedir.

Kuvvetli, coşkun his ve heyecanlar kendilerini hareket ve fiillerle ifade ederler. Şiddetli bir keder, ağlama, dövünme ile; sevinçler de gülücük ve zıplamalarla kendilerini ifade ederler. Dinî his ve heyecanın maddi bir tezahürü olan namaz,¹⁵¹ bütün bu hislerin ötesinde güzel bir usul ve uygun sözler ile Allah'ın büyüklük ve yüceliğini belirten kendisinin zayıflık ve güçsüzlüğünü Allah'a olan bağlılığını şükran ve minnettarlığını ortaya koyan ifadelerle¹⁵² yüce yaratıcı karşısında bir duruş sergilemektedir.

“*Ey müminler! Allah'ı çokça anın, O'nu sabah akşam tespih edin.*”¹⁵³ ayeti bir müminin her gün Allah'a daha yakın olma bahtiyarlığına erişmenin yolunun, onu bolca anmakla gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Kalpleri dolup taşar, onun sevgi ve korkusu süslenir de, oradan da dile taşınarak kalbi zikir ile birlikte dil zikretmeye yönelir.¹⁵⁴ Bundan deruni bir zevk alan mümin, hayatında hiçbir kesinti yapmadan onu anmakla, namazda meşgul olur.

Hiçbir şüphe yok ki, namazdaki belli hareketler, oturmak kalkmak, alnı yere koymak, tekbir getirmek, namazın amacını gerçekleştirmeye yetmez. Bunlar namaz için gerekli olmakla beraber, gerçek namazın bunlardan ibaret olduğu söylenemez.¹⁵⁵ Şuuruna ermeden adet olarak yapılan davranışlar, asıl maksatları temin etmekten uzaktır. Kendini geliştirip olgunlaşma derdi olmayanların, mükemmel insan olma ihtimalleri yok gibidir. Davranışlardaki şuur, bilgisayar için elektrik; insan için ruh gibidir.¹⁵⁶ Bu ruhtan yoksun bir şekilde yapılan eylemlerin kişiye mutluluk ve huzur sağlaması en zayıf ihtimaldir. Yaratıcı karşısında bir birey olmak şuurunu yitiren insanın eylemleri, görünüşten öteye geçmemektedir.

¹⁵⁰ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 118.

¹⁵¹ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 190.

¹⁵² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 237.

¹⁵³ Ahzab, 41/42.

¹⁵⁴ Yıldırım, Celal, *Asrın Kur'an Tefsiri*, Anadolu Yay., İst., IX, 4862.

¹⁵⁵ Şentürk, agm., 23.

¹⁵⁶ Sert, age., 122.

Gerçek namaz, ruhu önce Allah'a karşı boyun eğme, yaratıcının huzurunda benliğini silme, sonra da hak ile ilgilenmeye engel her türlü endişe ve korkudan sıyrılmadır.¹⁵⁷ Bu, artık kişinin kendi benliğinden sıyrıldığı bir andır. Yaratıcıya karşı yakarıшта bulunma zevki, Allah'a karşı kulluğunu ortaya koyma, güven, huzur, kurtuluşu onun nezdinde arama, onu artık olduğu durumdan tamamen farklı bir konuma getirmektedir. Namaz, Allah'a yakın olmanın bir sebebidir.¹⁵⁸ Çünkü insan, onun bir kulu olmasından dolayı öncelikle onun yüceliğini benimsemiş durumdadır. Din alanı, soyut gerçeklerin en fazla dile getirildiği bir alandır.¹⁵⁹ Bu nedenle görünmeyen, duyulmayan, hissedilmeyen ve duyu organları ile kavranılmayan bir yaratıcı ile iletişime geçerken bazı sembolik ifadeler kullanmak durumundadır. Fakat bu semboller asla maksat değildir. Onların ötesinde bulunan öz ve nüve, Kul-Yaratıcı iletişiminde asıl gaye ve maksat olmalıdır.

Tasavvufta namaz; kalbin, Allah'ın huzurunda sonsuz kalmasının temini,¹⁶⁰ şeklinde anlaşılmıştır. Kalbin namazı, şeklinde de tarif edebileceğimiz bu durum, zahiri hareketlerin de ötesinde, Allah'ın huzurunda sürekli bir hazır oluş ve huşu halidir. Namaz esnasında ve namaz dışında sürekli yaratıcıyı hatırlamak ve onunla birlikte olma isteği, kalbi canlı tutmakta ve ona dayanma gücü sağlamaktadır.

Allah'a karşı bir şükran ifadesi olan namaz, kişiyi ilâhî bir boyuta, sürekli beraberlikle, öte âleme bir hazırlama görevi de görmektedir.¹⁶¹ Namazdaki olağanüstü hazır olma hali, kişiye sayısız huzur ve mutlulukların yaşandığı bir ortam oluşturmaktadır.

Allah'ın ululuğu ve yüceliği tecrübesini yaşayan insanın, onun karşısında kendi eksik, zayıf ve yetersizliğini fark etmekten ileri gelen alçakgönüllülük, huzur ve huşunun son derecesiyle vaziyet alıp duran¹⁶² mümin, Allah ile bir olma ve bunu sürdürme bilincine sahip olur. Bu bilinç hali, ruhu doyuma ulaştırdıkça, ruh-beden dengesi de müminin lehine sonuçlanmaktadır.

¹⁵⁷ Züheyli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, I, 384.

¹⁵⁸ Zariyat, 51/56.

¹⁵⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 237.

¹⁶⁰ Geylani, Abdulkadir, *Sırru'l-Esrar*, (çev. Abdulkadir Alçiçek), Alperen Yay., İst., 2001, 142.

¹⁶¹ Özcan, Yusuf, *Gençlik ve Namaz*, Türdav Yay., İst., 1979, 25.

¹⁶² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 237.

c. Namaz ve Disiplin

İnsanı düzenli bir hayat sürmeye alıştıran namaz, sosyal münasebetlerde kişiyi düzenli ve düzeyli davranmaya alıştıırır.¹⁶³ Savaşta bile eda edilen bu ibadet onun vazgeçilmezliğini göstermektedir.¹⁶⁴ Peygamberliğin son anında adeta bir vasiyet olarak “Namaza devam edin” emri, Allah Resulünün dilindeydi.¹⁶⁵ Böyle bir alışkanlık Kur’an’da sabır kavramıyla bir arada kullanılmıştır.

*“Ey iman edenler! sabırla ve namazla yardım isteyin, şüphesiz ki Allah sabredenlerle beraberdir.”*¹⁶⁶

Seyyid Kutub, bu ayetin tefsirini yaparken şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: “Kur’an’da sabır, tekrar tekrar zikredilir. Alemleri yaratan Allah, insanların bunca nefsanî arzu ve isteklerinin baskı altında, doğru istikamette yürümelerinin zorluğunu, bunca çekişmeler içerisinde ve engeller karşısında hak davasına hakim kılmasının azametini, fertlerin gerilen sinirlerini, iç dış düşmanlara karşı bütün yardımcı kuvvetleri uyanık tutmanın zorluluğunu çok iyi biliyor ve o yüzden bunlara karşı sabırlı olmalarını emrediyor.

“Allah’ın emirlerine karşı sabır, günahlardan sakınmak için sabır, zaferin gecikmesine karşı sabır, tehlikeli yolların uzamasına karşın sabır, insanların inatçılığına, sapıklığına karşı sabır...

“Eğer meydana tayin edilmiş bir müddet, iyi hazırlanmış yol azığı yoksa, zaman uzayıp, zorluklar altında sabır azalır ya da tükenir. Bunun için Allah Kur’an’da sabır ile namazı aynı paralelde zikretmektedir. Namaz, kurumayan bir kaynak. Bitmeyen bir hazinedir. Kalbi sükunete ulaştırır ve azmi artırır. Sabır ipi yalnız namaz ile uzar ve namazla birlikte olduğu sürece kopmaz. Namaz, sabra Allah rızasını, tatlı yüzü, iç huzuru ve güveni ekler.

“Nefsanî arzuları yenme, şehvani duyguları yok etmenin, hak yolunda azim ile yürümenin zorlaştığı zamanlarda, insanların o zevkli ve ebedi güce sarılmaktan başka çareleri kalmamaktadır. Ufukta ışık belirtilerine, yolda işaretlere rastlanılmadığı zamanlarda elbette yöneliş sadece ona olacaktır.

¹⁶³ Züheyli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, I, 386.

¹⁶⁴ Sabuni, *Ahkam*, I, 488.

¹⁶⁵ Köksal, M. Asım, *İslam Tarihi*, Şamil Yay., İst., trs., XIII, 49.

¹⁶⁶ Bakara, 2/153.

“İşte bu gibi dar zamanlarda namazın hüviyeti ortaya çıkar. Namaz, fani olan insan ile baki olan Allah arasında bir bağıdır. Namaz, bir zerrelük damla ile bitmek tükenmek bilmeyen derya arasında buluşma zamanı ve yeridir. Namaz kaynayıp coşan bir hazinenin anahtarıdır. Namaz, fani olan insanoğlunun daracık kara parçasının sahasından uçup, kainatı ihata eden ilâhî kudretin sahasına süzülüşüdür. Namaz, kızgın çöl güneşinin altında serin bir ağaç gölgesidir. Namaz, üzgün ve yorgun günlerin şefkatli eller tarafından okşanmasıdır. Bu nedenle, zorlukla karşılaşan peygamber “Bizi ona çağır ey Bilal” diyerek namaza sığınır.”¹⁶⁷ Namazdaki o olağanüstü buluşma hali kişiyi adeta bu âlemden alıp, yüceliklere çıkarmaktadır.

Böyle bir ruh hali, kişiye yumuşak huylu, vakarlı olmayı öğretir. Böyle bir zihin faydalı şeyleri düşünmeyi alışkanlık haline getirir.¹⁶⁸

Kibleye yönelerek insanın yönünü değiştirmesi ona yeni bir zevk, yeni bir nitelik yeni bir düşünce bahşetmektedir.¹⁶⁹ Ameli bir okul olarak da değerlendirdiğimiz namaz, kişinin hem psikolojik hem de sosyal anlamda adeta yeniden düzenlemektedir.

Hesaba çekileceğini beş vakitte kırk defa ikrar eden, hatırlayan kişi, bir arada yaşadığı insanlarla olan muamelelerinde bir yolsuzluğa ve kötülüğe sapmak cesaretini bulabilir mi?¹⁷⁰ Tabi ki bulunamaz. Çünkü onun yaşadığı ruh hali artık bir değişimin yaşanmasını gerektirmektedir.

4. Dua

Kur’an’da yirmi yerde geçen dua; Allah’a yakarma, istek ve ihtiyaçlarını arz ederek O’nun lütfünü dileme, çağırma, seslenme, davet etme, ibadet etme, yardıma çağırma, bir durumu arz etme, Allah’ın birliğini tanıma, isnat, iddia etme, nida, niyaz, yalvarış ve namaz anlamlarına gelmektedir.¹⁷¹ İbn Manzur duanın üç çeşidinden bahsetmiştir; Allah’ın birliğini dile getirme ve onu övme, Allah’tan af dileme ve Allah’tan dünyevi isteklerden bulunma.¹⁷²

¹⁶⁷ Bkz., Kutub, Tefsir, I, 293-294.

¹⁶⁸ Züheyli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, I, 386.

¹⁶⁹ Nedvi, *Namaz*, 76.

¹⁷⁰ Köksal, *İmandan İhsana*, 20.

¹⁷¹ Rağıb, age., 315; İbn Manzur, age., XVI, 250; Parladr, Selahattin, “*Dua*”, DİA, İst, 1994, IX, 530; Devlilioğlu, Ferid, *Osmanlıca, Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Terdav Yay., İst., 1981, I, 398; Soysaldı, *Kur’an’da Dua*, Şule Yay., İst., 1999, 15-20.

¹⁷² İbn Manzur, age., XVI, 250.

İslami literatürde dua, Allah'ın yüceliği karşısında kulun aczini itiraf etmesini, sevgi ve tazim duyguları içerisinde lütuf ve yardımını dilemesini olarak ifade edilir.¹⁷³

“*De ki; duanız olmasaydı Rabbinizin ne işine yarardınız.*”¹⁷⁴ ayetiyle dua ve ibadet, insanların varlık sebebi olarak belirtilmiştir.¹⁷⁵ Kişinin yaratıcısıyla iletişim kurması anlamında dua, tek yönlü olmayan, yaratıcı ile kul arasındaki haberleşmedir.¹⁷⁶ Bu haberleşme isteği, insana tabii ve doğal bir olgu olarak doğumundan itibaren yerleştirilmiştir.¹⁷⁷ Bu tabii ve doğal istek, insan tarafından mutlaka karşılanmalı ve kişisel anlamda tatmin edilmelidir.

İnsan, içinde bulunduğu zor ve sıkıntılı durumlardan kurtulmak, kötü durumlara maruz kalmamak için Allah'ı hatırlar, aczini, güçsüzlüğünü ve kusurlarını samimiyetle itiraf ederek O'ndan yardım ister. Kötü durumdan kurtulma isteği, onu işlediği günah ve kusurlar sebebiyle pişmanlık duymaya ve kalbini temizlemeye, Allah'ı övüp onu yüceltmeye, af dilemeye sevk eder. Bazen sıkıntıdan kurtulduğu, nimet ve rahata kavuştuğu için memnuniyetini dile getirir. Dua bazen tabiattaki nizam ve estetiği derinden müşahede eden, mutlak kemal, güzellik ve gerçekliği sezen kişinin içinde meydana gelen hayranlık duygularının ifadesi olur.¹⁷⁸

Ruhun Allah'a doğru yükselişi ve ona açıkça tapınış durumu olarak dua, insanın tüm varlıkların görülmeyen yaratıcısına, mutlak güç ve mutlak hayır sahibi, koruyucu ve kurtarıcı olan Allah'la ilişkiye geçme ve ona yönelmedir.¹⁷⁹ Allah ile kul arasındaki bu haberleşme münasebeti devam ettiği sürece, insanın huzursuz veya mutsuz olması düşünülemez. Bu nedenle bu ilişki ve haberleşmeyi mümkün olduğu oranda kesmemek gerekir.¹⁸⁰ Durumu arz etme ve istekleri sıralamanın çok üstünde yücelere varan bir şeydir. Duayla kişi, her şeyin yaratıcısı ve sahibi olan Allah'a O'nu sevdiğini, onun nimetlerine şükrettiğini ve onun iradesi doğrultusunda her zaman hareket etmeye hazır olduğunu gösterir.¹⁸¹ Kişinin Allah'la olan ilişkisi onun dışındaki tüm uyarıcıları etkisiz hale koyacak ruhi bir yoğunlaşmayı gerektirmektedir.¹⁸² Bütün bu istek ve yakarışlar,

¹⁷³ Cilacı, Osman, “*Dua*”, DİA, IX, 529; Soysaldı, *Kur'an'da Dua*, 19.

¹⁷⁴ Furkan, 25/77.

¹⁷⁵ Zamehseri, İmam Muhammed, *el-Keşşaf*, Daru'l-kütübü'l-ilmîye Yay., Lübnan, 2003, III, 289.

¹⁷⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 212.

¹⁷⁷ Akar, age., 13.

¹⁷⁸ Parlador, “*Dua*”, DİA, IX, 530.

¹⁷⁹ Carrel, Alexis, *Dua*, (çev. Ali Erçetin), Birleşik Yay., İst., 1999, 32.

¹⁸⁰ Kuşeyri, Abdülkerim, *Kuşeyri Risalesi*, (çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İst, 1978, 380.

¹⁸¹ Carrel, *Dua*, 36.

¹⁸² Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 215.

kişi için bir değer ihtiyacı ve kıymet ölçüsü olmaktadır. Yaratıcısını tanımayan ve içindeki fitratı göz ardı eden insanın tabii bir hayat yaşaması düşünülemez.

İnsanın gururlanması, böbürlenmesi ve kendisine olağanüstü bazı değerler atfetmesi onun basitleşmesi ve hiç olması demektir. Eksiklik, zayıflık ve basitliğini unutmamasıdır. Fakat Allah'a bağlanır, onun gücünden güç alırsa Allah'ın terazisinde bir ağırlık kazanır. Bu ağırlık öyle bir noktaya varır ki meleklerden ağır basar. Bu, Allah'ın şereflendirdiği ve kendisine melekleri secde ettirdiği insanoğluna bir lütuf ve ihsandır.¹⁸³ Bu lütuf kulda Allah şuurunu daha canlı ve daha devamlı hale getirmek suretiyle ahlâki bir hayat için gerekli duyarlığa ulaştırması; ayrıca problemleri akılcı bir şekilde çözmek ve hayatı daha mutlu kılmak için gerekli olan duruluğu, moral, güç, sağduyunun gerçekleşmesine imkan verir.¹⁸⁴ Dua ile mümin, Allah'a yaklaşır, fikren ve zihnen olgunlaşır, gönül huzur bulur. Kişide bela ve musibetlere karşı tahammül gücü artar. Kişinin sabır ve direncini artırır.¹⁸⁵ Allah'la sürekli iletişim içerisinde olan insanın gayri ahlâki davranışları sergilemesi düşünülemez.

Allah'ı anmanın ve ona sığınmanın, Allah rızasına ulaştırıcı olması yanında kul açısından ona duyulan yakınlık sonucunda birçok faydaları olması doğaldır.¹⁸⁶ “*Bana dua edip yalvarın ki kabul edip karşılık vereyim.*”¹⁸⁷ ayeti de belli bazı şartları taşıyan dua ve ibadetin kabul edilip karşılığının verileceği belirtilmiştir: İman ve ihlas ile yerine getirmek, dua esnasında kalbin başka şeyle meşgul olmaması, isteğin yararlı ve uygun bir anlam taşıması, eninde sonunda kabul edileceğine inanmak, helal lokma ile beslenmek, inanç konularında hiçbir şüpheye düşmemek¹⁸⁸ duanın kabulünde aranan unsurlardır. Dua'da aranan en büyük şart ise gafletten uzak ve huzuru kalp içerisinde gerçekleşendir.¹⁸⁹ Dua edilirken yaşanan dini şuur yoğunluğunun önemi oldukça fazladır. Böyle bir durumda Allah, insan şuurunun yegane konusu olur, başka ilgi ve istekler silinir, duygusal gerginlik insan vicdanını temizler ve Allah'a açık bir hale gelir. İnsan mutlaka karşılık alacağına inandığı bir ruh hali içinde dua etmelidir.¹⁹⁰

¹⁸³ Kutub, *Tefsir*, X, 571.

¹⁸⁴ Parlador, “*Dua*”, DİA, IX, 532.

¹⁸⁵ Akar, age., 13.

¹⁸⁶ Parlador, “*Dua*”, IX, 532.

¹⁸⁷ Mümin, 40/60.

¹⁸⁸ Yıldırım, *Tefsir*, X, 5359; Soysaldı, *Kur'an'da Dua*, 35-39.

¹⁸⁹ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, 377.

¹⁹⁰ Parlador, “*Dua*”, DİA, IX, 533.

Korkudan emin olabilmeyi, ahiretteki azaptan uzak kalabilmeyi temin eden, önemli bir hayat ve emanet düsturu olan takva,¹⁹¹ kişiyi manevi bir azaptan ve insanı bu azaba sürükleyecek kötü işlerden koruma anlamında¹⁹² duadaki sakinme, korku ve ümitle Allah'tan niyazda bulunmayı gerektirir. İster ferdi, ister içtimai olsun dua, kainatın dehşet verici sessizliği içinde insanoğlunun kendisine bir cevap bulmak için hissettiği derin bir iştiyakın ifadesidir.¹⁹³ Bu sığınmanın sessizliğinde, düşünce ve endişeleri Allah'a doğru yönelen bir insanın uzuvları, kas ve eklemleri dinlenebilir. Ruhü hafifleyerek, huzur bulabilir. Düşünce gücü ve teşhis yeteneği, saflık, nitelik ve aydınlığa kavuşur. Bu özellikler aynı zamanda kişiye, çağdaş uygarlığın getirdiği sorunlara, omuzlarını çökerten yaşamının tüm zorluklarına karşı direnme ve katlanma gücü de verir.¹⁹⁴

Dua yoluyla meydana gelen değişme önce ferdin deruni hayatında başlamaktadır. Allah'la kurulan ilişki, ferdin ruhunda başlayarak dış dünyayı da değiştirmektedir.¹⁹⁵ Dua ortamında insan kendini olduğu gibi görür, kendine gelir. Hırsını, hatalarını, eğri düşüncelerini, kibir ve gururunu belirleyerek ahlâki görevlerini yerine getirmeye hazır bir duruma ulaşır. Düşünsel ve zihinsel alçakgönüllülükle olgunluk kazanmaya başlar. Gıtgide ruhsal bir sükuna kavuşur, sinirsel ve ruhsal faaliyetlerine bir uyum egemen olur. Yoksulluğa, iftiraya, kedere karşı büyük bir sabır kazanır.¹⁹⁶ Ölüme, hastalığa, ızdıraba, yakınlarının kaybına güçlü bir direnme gösterir. Dua edenin saf ve temiz çehresi olayları rahatlıkla kavrayışı onu rahatlatır. Kişinin ruh ve beden derinliklerindeki hazineleri ortaya çıkarır.¹⁹⁷

Kişiyi yaratıcısı ve çevresine karşı oldukça alçakgönüllü ve saygılı yapan bu eylem, içsel boyutuyla yaşandığında insana varlık sebebini hatırlatmakta ve ona bir değer katmaktadır.

¹⁹¹ Gezgin, A. Galip, “*Kur'an'da “Korku” İfade Eden Kavramlar*”, İslami Araştırmalar Dergisi, Ankara, 2003, C. 16, S. 1, 55.

¹⁹² Soysaldı, H. Mehmet, *Kur'an'ı Anlama Metodolojisi*, Fecr Yay., Ankara, 2001, 64.

¹⁹³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 219.

¹⁹⁴ Carrel, *Dua*, 37.

¹⁹⁵ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 225.

¹⁹⁶ Rad, 13/28.

¹⁹⁷ Carrel, *Dua*, 45.

5. Namaz ve Değişim

İnsanın nefsinde olanı değiştirmesi ve yeni bir alana geçmesi,¹⁹⁸ uzun bir süreç içerisinde şekillenmektedir.

*“Bir kavim kendi durumunu (ma bi enfusihim) değiştirmedikçe Allah onların durumlarını değiştirmez.”*¹⁹⁹

İnsanların yapmış olduğu her davranış, mutlaka kişiliklerinde bir iz bırakmaktadır. Kişinin bu alandaki yeteneği de ona orantılı olarak artar. Bu yetenek, eğer yararlı işlerde kazanılmışsa, kişinin ruhsal mutluluğu artar. Eğer zararlı bir meleke ise, ruhu onu sürekli rahatsız eder.²⁰⁰ İşte kişisel ve toplumsal değişimin ana kaynağı, kişide başlayan bu yeteneklerin hangi yönde olduğuna bağlıdır.

Ayetten anlaşıldığına göre Allah bir kavmin değişimine oradaki insanların değişimini şart koşmuş ve bunu ona bir görev ve sorumluluk olarak vermiştir. Ayrıca Allah'ın değiştirmesi ile insanın değişmesi arasında göz ardı edilmemesi gereken kopmaz, köklü, dengeli ve uyumlu bir bağın olduğu vurgulanmaktadır.²⁰¹

Namazın en önemli özelliklerden biri kişiyi kötü olan nahoş durumlardan temizlemesidir. Yalnızca Allah için namaz kılan bir mümin Allah'ın haram kıldığı münker şeylerden uzak durmaya ve onlara yaklaşmamaya çalışacaktır. Çünkü namazla bu tür kötülükleri bir arada bulundurmamak adeta imkansızdır. Ateş ile barutu nasıl bir arada tutmak imkansızsa namazla fahşa ve münkerin arasını telif etmekte öylesine imkansızdır.²⁰²

*“Muhakkak ki namaz sizi bütün utançlardan ve bütün yanlışlardan korur.”*²⁰³ Namaz günlük hayatımızı başı boşluktan kurtarıp düzene sokmamızı sağlar. Meydana getirdiği fiziksel hareketlerle bedene canlılık ve sağlık kazandırır, vicdanı geliştirip kalbe huzur vermektedir. Cemaatleştirme şuurunu geliştirerek ferdin toplumun bir parçası haline getirmektedir.²⁰⁴ Kişinin huzur içerisinde kıldığı namaz, onu çirkinlik, edepsizlik aklın beğenmediği uygunsuzluktan nehyeder. Ne olduğu bilinerek kılınan

¹⁹⁸ Yolcu, Mehemet, *Kur'an'ın Zihniyeti Değiştirmesi*, Denge Yay., İst., 2005, 51.

¹⁹⁹ Rad, 13/11.

²⁰⁰ Ateş, *Tefsir*, IV, 461

²⁰¹ Yolcu, *Kur'an'ın Zihniyeti Değiştirmesi*, 49

²⁰² Yıldız, *Namaz*, 188.

²⁰³ Ankebut, 25/45.

²⁰⁴ Yıldırım, *Tefsir*, IX, 4646.

Sahih namaz, kişiyi namaz haricinde de kurumaktadır.²⁰⁵ Gerçek namaz kişiyi kötülükten ve fenalıktan alıkoyan namazdır. Hayasızlığın ve fenalığın ağırlığı namaz kılan mümine ulaşmaz.²⁰⁶

Gerçek anlamda namaz kılmanın da bazı hasletleri vardır. Bunlar; ihlas, Allah korkusu ve Allah'ı zikirdir. İhlas, ona iyiliği emreder. Allah korkusu onu kötülükten alıkoyar. Allah'ı zikretmek ise ona iyiliği emredip kötülüğü nehyeder.²⁰⁷ Namaz insanın kalbinde huşu ve azalarda düzen getirdiğinden insanı fena şeylerden alıkoyar.²⁰⁸ Böylece insanın kalbindeki Allah korkusunu ve onun gözetimi altında yaşadığı inancını uyanık tutarak devamlılık sağlar.²⁰⁹ Onu artık öncekinden tamamın farklı bir kişi haline getirmektedir.

Kişi, bu ibadet şekillerini hayatında disiplinli bir şekilde ve sürekli olarak uygularsa bu değişim kendiliğinden gerçekleşecektir. Asr-ı saadette, hem namazlara devam eden hem de çirkin eylemlerde bulunan bir gençle ilgili olarak peygamber, “*Namazı yakında onu fuhşiyattan nehyeder.*” buyurmuş ve fazla zaman geçmeden o gencin hayatı düzelmiştir.²¹⁰ Asıl olan ibadetlerde, özellikle de namazda devamlılıktır. Bu devamlılık sağlandığı takdirde, başlangıçta görülen bazı eksik ve aksaklıklar da zamanla kendiliğinden ortadan kalkacaktır.

Kur'an bu bahsedilen namazın dışında kalan, davranışlardan öteye geçmeyen bir namazdan da bahsetmiştir.

“*Vay o haline namaz kılanların ki onlar namazlarından gafilirdirler; onlar gösteriş yaparlar.*”²¹¹

“Ne-fe-ka” kökünden türeyen nifak²¹² kişinin batınında inanmayıp, zahirinde ise inanmış gibi görünmesidir.²¹³ Sadece eylemlerde kalan böyle bir ibadet ayetten de anlaşıldığı gibi kişiye faydadan ziyade zarar (azab) getirmektedir.²¹⁴ Çünkü onlar,

²⁰⁵ Bkz., Razi, Fahreddin, *Mefatihü'l-Gayb*, Daru'l-Fikr Yay., Beyrut, 1995, VIII, 73.

²⁰⁶ Kutub, *Tefsir*, XI, 361.

²⁰⁷ İbn Kesir, *Tefsir*, VII, 6302.

²⁰⁸ Vehbi, Mehmed, *Hulasatü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Üçdal Yay., İst., 1968, V, 4206.

²⁰⁹ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 120.

²¹⁰ Vehbi, *Tefsir*, X, 4208.

²¹¹ Maun, 107/4-5

²¹² Rağıb, age., 766.

²¹³ Sezikli, Ahmet, *Nifak Hareketleri*, TDV. Yay., Ankara, 1994, 9.

²¹⁴ Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed İbn Ahmedu'l-Ensari, *Camiu'l-Ahkami'l-Kur'an*, Daru ihyai't-Turasu'l-Arab Yay., Lübnan, 1967, XX, 211.

kendileri yada yaratıcıları için değil, diğer insanların kendilerini övmeleri²¹⁵ için bu eylemleri yapmaktadırlar. Namaz kılop kılmamaları fark etmez, bazen kılar, bazen kılmazlar.²¹⁶ Namaza isteksiz kalkarlar. Namaz kılmaları bir musibeti başlarından atmak ister gibidir. Namazda elbiseleri ile oynayıp esnerler. Namazlarının Allah'ı anmakla en ufak bir ilgisi yoktur. Namaz boyunca ne okuduklarını hissetmezler. Okurken de kalpleri başka bir yeredir. Namazı sadece bir şekil olarak eda ederler. Namaza karşı gerçekleşecek üşengeçlik veya hazırsızlık yerinen bir davranış olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü namaza karşı tembellik göstermek ve Allah'ı az anıp zikretmek münafıklık alametidir.²¹⁷

*“Onlar namaza kalkınca üşenerek kalkarlar, insanlara gösteriş yaparlar; Allah'ı pek az anarlar.”*²¹⁸

İslam kültürü ibadetlerde özellikle de namazda müsamaha kabul etmemektedir. Namazı terk edenlere bazı tazir cezalarının (hapis vs.) verilmesi, bir vakit bile olsa, özürsüz olarak namazı terk eden kimsenin mürtet oluşu, üç gün içinde tövbeye çağrılıp tövbe etmezse öldürülmesi,²¹⁹ namazın dini açıdan önemini vurgulamaya yetmektedir. Dinin temel rükünlerinden biri olan bu ibadet, gerçekten inanan, muttaki kulların ayırıcı bir özelliği haline gelmektedir.

Namazı terk etmenin yanı sıra ona isteksiz ve gönülsüz bir şekilde hazırlanmak bile nifak alameti sayılır. Kişinin güler yüzle, büyük bir istek ve sevinçle kalkması gerekir. Çünkü o Allah'a münacatta bulunmalıdır.²²⁰ Böyle bir münacatın isteksiz ve gönülsüz olması ise, kişiyi değiştirmek veya bazı yeni davranışlara itmekten uzaktır. Namazlarından gaflet içerisinde bulunan insanlar ve namaz içerisinde bahsedilen yüceliğe erişemeyenlerin kıldıkları namaz, bir tevhit ve kulluk eyleminden ziyade, bazı kalıplar olarak kendini gösterir. Bu kalıpların dış eylemlere dönüşmesi, hayalden öteye geçmemektedir.

Namaz, imanın bir göstergesi olarak kendisini hissettirebilmektedir. İmanı en güçlü olanlar, en çok ve en uzun namaz kılan, Allah'ın huzurunda en uzun süre dikili

²¹⁵ Kadı Beydavi, *Mecmeu't-Tefasir*, VI, 578.

²¹⁶ Mevdudi, *Tefsir*, VII, 257.

²¹⁷ Sert, age., 279.

²¹⁸ Nisa 4/14.

²¹⁹ Sert, age., 279.

²²⁰ İbn Kesir, *Tefsir*, III, 1968.

duran ve çok yakine sahip olanlardır.²²¹ Namaz, kul ile Allah arasında bir bağ ve buluşmadır. Kalbin kuvvet aldığı, ruhun Allah'a bağlılığını hissettiği, nefsin dünya hayatının değerlerinden daha üstün değerler bulduğu bir ilişkidir. Allah yolunun yolcuları için bir azık, sahrada susuz kalmışlar için bir pınar, bütün ümitlerin bittiği yerde bir ümit kaynağıdır. Bu kaynak, her müminin elini uzatabileceği bir hazine olarak devam edip gitmektedir.²²² Bernard Show'un "Müslümanların namazı iki binli yıllarda doktorların reçetelerinde yer alacaktır."²²³ tespiti Müslümanlar olarak namazın ruhundan ne derce uzaklaşıldığını da acı bir şekilde göstermektedir.

Dr. Henry Link, bir araştırma neticesinde "dine inanan ve mabede devam eden fertlerin, dine inanmayan ve mabede devam etmeyenlerden daha üstün şahsiyete sahip oldukları²²⁴ tespiti, ibadetlerin insan ruhunu destekleyen dinamikler olarak benimsemişlerdir. Kurulan saf ve cemaatlerin²²⁵ insan ruhunda derin etkiler bırakması ve ortak eylemlere geçmeleri açısından tartışılmaz bir yere sahiptir.

Bir insanın bütün bu duygu ve heyecanları yaşaması hayatına bir düzen getirmesi ve kendisini namazla disipline etmesi ancak, onun şuur ve ruhuna uygun bir şekilde hareket etmesine bağlıdır. Namazın emrediliş gayesi ve eda ediliş şekline en uygun olarak ifa edilmesi, kendisini davranış olarak sergilemeye yetebilir.

İsteksizce, bir yükün altına girmişçesine eda edilen namaz, nifak alameti sayılmış ve kınanmıştır. Gösteriş ve takdir toplamak adına yapılan ibadet de Kur'an'da şiddetli bir kınamaya maruz kalmıştır.²²⁶ Bunun yanı sıra namazın tamamen terk edilmesi inkar sınırına yakın bir mesafedir. Ceza olarak da, tövbe etmediği takdirde ölüm belirlenmiştir.

Hem Kur'an'da hem de peygamberimizin sünnetinde gösterildiği gibi, huşu ve salim bir kalple kılınan bir namaz, kişiyi kötü ve iğrenç eylemlerden kurtarabilmekte, kurtarmalıdır. Kişisel ve sosyal bir değişim, ancak bu sayede gerçekleşebilecektir. Kişiyi kötü eylem ve davranışlardan kurtarmayan bir namaz tartışmalı, bir hale gelmekte ve şekilden öteye gitmeyen bir eylem oluvmektedir.

²²¹ Efani, Seyyid b. Hüseyin, *Peygamberimizin Gece İbadetleri*, (çev. Savaş Koca), Polen Yay., İst., 2005, 42.

²²² Kutub, *Tefsir*, I, 149.

²²³ Yüceler, Feridun Yılmaz, *Namaz'a Atılan İlk Adım*, Alperen Yay., Ankara, 2003, 5.

²²⁴ Tabbara, *İslamiyet*, 270.

²²⁵ Hac, 22/77; Cuma, 16/9.

²²⁶ Nisa, 4/14

Sonuç olarak namaz, Allah karşısında insanın kendi benliğini hem yok etmesi ve hem de bağımsız bir fert sıfatıyla kendisini ispat etmesidir.²²⁷

B. Oruç

Farsça bir kelime olan oruç, susmak, bazı fiillerden el çekmek, hareketsiz kalmak, hareketsiz su ve rüzgar anlamlarında Arapça “savm” kelimesinin karşılığıdır.²²⁸ Istilâhî anlamda ise, Allah rızası ve nefsin terbiyesi için, tan yeri ağardıktan (imsaktan) akşama kadar, yeme, içme ve orucu bozan diğer şeylerden, niyete bağlı olarak kişinin Ramazan ayı boyunca uzak durmasıdır.²²⁹ Bunun yanı sıra, yasaklanan şeylerden uzak durmanın bir amacı olmalı ve bu bilinçli olarak yapılmalıdır. Bu amaç ve bilinç, orucun Allah rızası için tutuluyor olmasıdır ki, kısaca niyet tabiri bu anlamdadır.²³⁰

Oruç, Peygamberimizin hicretinin ikinci yılı şaban ayı içinde farz kılınmıştır.²³¹ Peygamberimiz, konuyla ilgili olarak, “İslam beş şey üzere kurulmuştur; Allah’tan başka ilah olmadığına ve Hz. Muhammed’in onun elçisi olduğuna tanıklık etmek, Namaz kılmak, zekat vermek, hacca gitmek ve Ramazan orucunu tutmak.”²³² buyurarak, orucun faziletini teyit etmiştir.

Oruç ve oruçla ilgili kavramlar, Kur’an’da on bir ayette geçmektedir.²³³ Oruç, Medine döneminde farz kılınmasına rağmen, Mekke döneminde de tutulmaktaydı. Medine’ye hicret esnasında, Aşure günü, Yahudilerin tuttuğu görülmüş ve peygamberimiz Müslümanlara oruç tutmalarını emretmiştir.²³⁴ Henüz bir emir (farziyet) gelmeden peygamberimizin ashabından oruç tutmasını istemesi, merhamet ve kardeşlik bağlarının gelişmesi açısından önemli bir yere sahiptir.²³⁵ Burada, oruç ibadetinin genişleyen İslam toplumu arasında kaynaşma ve ortak bir sosyal kimlik kazandırma fonksiyonu olduğu açığa çıkmaktadır.²³⁶ Henüz oluşum aşamasındaki İslami kimliğin teşekkülü, hem diğer peygamberlerin sünneti olan, hem de yeni bir form katarak, bilinçlere yerleşmiştir.

²²⁷ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 239.

²²⁸ Bkz., İbn Manzur, age., XII, 350-352; Rağıb, age., 500; Öztürk, *Kur’an’da temel Kavramlar*, 481; Doğan, Mehmet, *Türkçe Sözlük*, 867.

²²⁹ Nevevi, Yahya b. Şerif, *Muğni’l-Muhtaç*, Mısır, 1958, 420; Soysaldı, *Kur’an ve Sünnet Işığında İbadet Tarihi*, Ankara 1997, 87.

²³⁰ Komisyon, *İlmihal*, İsam, I, 382.

²³¹ Nevevi, age., I, 420.

²³² Buhari, İman, 8.

²³³ Bakara, 2/183, 184, 185, 187, 196 vd.

²³⁴ Uysal, Veysel, *Psikososyal Açıdan Oruç*, TDV. Yay., Ankara, 1994, 12.

²³⁵ Zühayli, *İslam Fıkhu Ansiklopedisi*, IV, 111.

²³⁶ Uysal, *Psikososyal Açıdan Oruç*, 12.

Oruç, yalnız Müslümanlara değil, daha önceki toplumlara da farz kılınmıştır.²³⁷ Fakat, gerek Yahudiler gerek Hıristiyanlar, Allah tarafından emrolunan bu güzel ibadeti dinin birçok hükümleri gibi değişikliğe uğratmışlardır. Yahudiler, orucun gününü azaltmış, Hıristiyanlar da şeklini değiştirip onu perhiz haline sokmuşlar ve gününü çoğaltmışlardır. Böylece Oruç, İslam diniyle aslına çevrilmiştir.²³⁸ Bu çevriliş, beraberinde Müslümanlar arasında kardeşlik, yardımlaşma, aynı topluma ait olma ve aynı ortak değerleri paylaşma gibi psiko-sosyal etkileri de beraberinde getirmektedir.²³⁹

*“Ey iman edenler, sizden öncekilere farz kılındığı gibi size de oruç farz kılındı, ta ki korunasınız.”*²⁴⁰

Allah'ın ihsan ettiği nimet ve faziletleri tercih ederek bedeni arzuları alt edip, nefsi baskılara tahammül etme yeri olan orucun,²⁴¹ bütün milletlere emredilmiş olması, dini hayatta onu vazgeçilmez ve terk edilemez bir yerinin olduğunu da göstermektedir.

İbadetlerin insanlar için bir gereklilik olarak konması ve uygulanması, ilâhî bir emir olmasındandır. Bunların bazı faydalarını ve insan için bazı önemlere sahip oluşları asla bu gerekliliklerin önüne geçemezler. Bu nedenle, illetleri gaye olarak addetmek yanlış bir metottur. İbadetlerin edasındaki temel mantık, ilâhî bir gereklilik olmasıdır. Aksi takdirde ibadetler, gerçek ruhunu kaybederek, bir menfaat arayışına dönüşebilmektedir.

İbadetler, dinin bir yönüyle akıl üstü ve bir yönüyle sembolik terimleri kapsamında değerlendirildiği vakit, o dinin mensupları, benimsemiş oldukları, dinin bu gereklerini, bir hikmet, bir yarar arama telaşına düşmeden yerine getirmek durumundadırlar.²⁴² Çünkü bunların gayesi insanı yeryüzünde önemli görevler ifa ettirerek ahiret hayatında kemale hazırlamaktır.²⁴³ Bununla birlikte bazı İslam bilginleri ibadetlerin yarar veya hikmetleri üzerinde kafa yormuş, insan nefsinin arındırılması ve yükseltilmesi yolunda fonksiyonel hale getirmeye çalışmışlardır.²⁴⁴ Bu da, beraberinde ibadetlerin bazı sosyal, psikolojik ve sağlık boyutlarının incelenmesini gerektirmektedir.

²³⁷ Bakara, 2/183.

²³⁸ Ateş, *Tefsir*, I, 300; Orucun tarihçesi hakkında geniş bilgi için bkz., Soysaldı, *İbadet Tarihi*, 87-113.

²³⁹ Uysal, *Psikososyal Açıdan Oruç*, 13.

²⁴⁰ Bakara, 2/183.

²⁴¹ Kutub, *Tefsir*, I, 348.

²⁴² Komisyon, *İlmihal*, İsam, I, 377.

²⁴³ Kutub, *Tefsir*, I, 348.

²⁴⁴ Komisyon, *İlmihal*, İsam, I, 377.

İslam, insanın bütün hayatını bir ibadet hayatına dönüştürmeyi amaçlar.²⁴⁵ Namazla günde beş vakit yaratıcısıyla iletişime geçen mümin, bunu oruçla sürekli hale getirmektedir.

Riyanın en az karışacağı bir ibadet oluşu, mükafat yönünden de bir ayrıcalık getirmektedir.²⁴⁶ Kişi diğer riya ve nifak alametlerinden sıyrılarak adeta kendi vicdanıyla baş başa kalarak orucu eda etmektedir. Bu şekilde ibadetlerin özüne inerek tam bir yücelme yaşamaktadır.

İbadetlerin sırlarını, gerçek mana ve önemini kavrayan kimi alimler, namaz kıldığı, oruç tuttuğu halde hala çirkin işler yapan ve fenalıktan sakınmayan kimseyi, abdest alırken, yüzüne, eline su almadan üç kere yıkayan kimseye benzetmişlerdir. Uzaktan bakan, onun abdest aldığını zannetse de, o gerçekte abdest almamaktadır.²⁴⁷ Bu bağlamda düşünüldüğünde namaz başta olmak üzere diğer ibadetler de zahiren yapılan eylemlerin, takva ile birleşmemeleri, onları şekilden öteye götürmemektedir. Oruçta, mide yemek içmekten korunduğu gibi, dil yalandan, kötü sözden, boş laftan uzak tutulmalıdır. Göz, harama, yanlış yere bakmamalı, kusur aramamalıdır. Kulak, gıybet, dedikodu ve olası şeyler dinlememelidir. En önemlisi gönül ve zihin güzel şeyler düşünmelidir. Organların tamamını oruca iştirak ettirmeyi başaramayan kimse, şeklen oruç tutmuşsa da orucun özünü yakalayamamıştır.²⁴⁸ Orucun asıl anlamı ve özü, belirli bedeni arzulara ara vermek yanında, şuuru da dünyevi ilgilerden Allah'ın dışındaki şeylerden boşaltarak, ilâhî şuur ve manevi yoğunlaşmanın mümkün olan en üst sınırına ulaşmaktır.²⁴⁹

Gazalî, orucun üç derecesinden bahsetmektedir. Bedende iştah ve şehvetin tatmin yeri ve aracı olan iki azayı, yani mide ve cinsel organı, iştah ve şehvet duyduğu şeylerden mahrum etmekten ibaret olan sıradan insanların (avamın) orucu; gözü, kulağı, dili, eli, ayağı ve diğer organları günahattan korumaktan oluşan özel kişilerin (havassın) orucu; diğer şartlara riayetle beraber, kalbi hasis emeller, dünya düşüncelerinden sıyırmak ve Allah'tan başka her şeyden çekerek, bütün mevcudiyeti ile Allah'a bağlanmak şeklinde oluşan daha da özel (ehassul havas) kişilerin orucu,²⁵⁰ ibadetin

²⁴⁵ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 145.

²⁴⁶ "İnsanoğlunun işlediği her ibadetin kendisi için bir endişesi vardır, fakat oruç böyle değildir. Oruç benim içindir, onun karşılığını ben veririm." Buhari, Savm, 903.

²⁴⁷ Komisyon, *İtmihal*, İsam, I, 381.

²⁴⁸ Demirci, age., 65.

²⁴⁹ Hökelekli, "*İbadet*", XIX, 251.

²⁵⁰ Gazali, *İhya*, I, 659.

takva ve ihlas derecesini de gösteren bir ölçü olmaktadır. Kişi, bu sayede, maddi ihtiraslardan kurtularak, ruhen yükselir. İçi kötü düşüncelerden, dışı olumsuz davranışlardan arınarak ahlâken olgunlaşır ve Allah'ın sevgili kulu olur.²⁵¹ Bu ahlâkî olgunluk, kişiyi doğal bir değişim içerisine yöneltmektedir.

Orucun farziyeti ile ilgili ayette, “*ta ki korunasınız*” ifadesi oruçtaki nihai, gayenin takva olduğunu belirtmektedir. Takva, kalpleri uyanık bulundurup ilâhî rızayı temin ettirir. Kalplerin bozularak günaha irtikap etmesini engelleyen takvadır. Takva, insan ruhunun tırmandığı son gayedir.²⁵²

1. İman Bilinci

İman, kişilikte büyük bir değişim meydana getirmenin ilk adımıdır. İnsanda dehşet verici ruhsal bir enerji meydana getirir. Bu enerji ile insan, kendisi, insanlar, hayat ve tüm evrenle ilgili anlayışlarını ve kavrayışlarını değiştirir. Hayata ve mesajına yeni bir anlam kazandırır.²⁵³ Sosyal hayatın sağlıklı bir şekilde işlenmesini garanti altına alır.²⁵⁴ İman, her türlü korku, endişe ve krizlerin en iyi çözümüdür. İman, insanın korktuğu bütün korkuların yersiz ve manasız olduğunu, dolayısıyla rahat ve huzur içinde hareket etmesi gerektiğini kavratır.²⁵⁵ Sahih iman, sahibinin ahlâkını yüceltmesi, güzel davranışları edinmesini ve istenen eylemlerin gerçekleşmesinde en önemli kaynaklardan biridir. Sahih iman, kalp üzerinde ve organları harekete geçiren irade üzerinde üstün bir yere sahiptir.²⁵⁶ İmanı kısaca tarif edecek olursak, Hasan Basri'nin (ö. 110/728) tarifi bazı ipuçları sağlamaktadır: “İman, temenni ve giyim kuşam değil, kalbe köklü biçimde yerleşen ve amelin doğruladığı şeydir.”²⁵⁷ Bu anlamda iman, açık ve net bir şekilde kişinin eylemlerine yansımalıdır. Aksi takdirde imanın varlığı şüpheye düşmektedir.

İmanın kendisini hissettirmesi ve eylemlere geçmesi, onun gücünü de göstermektedir. İnsanın davranışlara yansıttığı imanın gücü, yine davranışlarla ifade edilir. Toplum içerisindeki eylemlerle, yalnız kalındığında icra edilen fiillerin farklılık derecesi arttıkça iman da tehlikeye düşmektedir. Bu nedenle, toplu olarak veya bireysel olarak icra edilen ibadetlerle, kişinin vicdanıyla baş başa kalmak şeklinde yerine

²⁵¹ Sert, age., 119.

²⁵² Kutub, *Tefsir*, I, 349.

²⁵³ Yolcu, *Kur'an'ın Zihniyetleri Değiştirme*, 197.

²⁵⁴ Köse, Ali, “İman”, DİA, İst., 2000, XXII, 216.

²⁵⁵ Yolcu, *Kur'an'ın Zihniyetleri Değiştirme*, 198.

²⁵⁶ Rıza, Reşid, *Tefsiru'l-Menar*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999, I, 335.

²⁵⁷ Yolcu, *Kur'an'ın Zihniyetleri Değiştirme*, 197.

getirdiği ibadetler, imanın da derecesini gösterir. Bu nedenle oruç, gösteriş ve riyanın karışmadığı kişinin vicdanıyla baş başa kalmasıyla gerçekleşir.

Oruç, Allah'ın her şeyi bildiğine olan inancı ölçer. Eğer inanç güçlüyse, gizlice giyip içmek düşünülemez. En sıcak günde kişi, susuzluktan kurduğunda bile tek bir damla su içmez. Açlıktan bayılacak hale gelirse bile tek bir lokma yemek yiyemez.²⁵⁸ Kişinin yaratıcıya olan inancı, onu böyle bir eylemden alıkoyacaktır. Varlığı beş duyu ile hissedilen şeyleri kabul etmek sıradan bir davranışken, beş duyuyla bilinmeyen varlıkları kabul etmek, imanın gücünü göstermektedir.

Allah'ın "Habir" ismi, "Duyularla algılanmış gibi her şeyin gerçekliğinden ve genellikle, insanlara gizli kalan işlerin içyüzünden haberdar olma"²⁵⁹ anlamında bütün insanlığı kuşatmaktadır. Bu da bize, Allah'a hiçbir şeyin gizli kalamayacağını bir göstergesidir. Bütün bunları bilen bir mümin, sadece kendisi ile yaratıcısı arasındaki bir sır niteliğindeki orucunu bozmakta veya gerekliliklerinden kaçınmakta tereddüt etmeyecektir.

Böyle bir inanca sahip kişinin orucu, gizli ve açık, her zaman, emanete riayet edilmesi gerektiğini öğretmektedir. Çünkü, Allah'ın helal kıldığı nimetleri yemekten sakınmayı sağlayacak, Allah'tan başka bir gözleyici yoktur.²⁶⁰

İmanın bir göstergesi olan oruç, dünyayı, iman ve İslamın sorumluluğuna verme; inanç, fikir, amel ve ahlâken olgunlaştırmadır.²⁶¹ Bu olgunluk, kişisel ve sosyal hayatı, bir ibadet hayatına dönüştürür. Yaşamı boyunca attığı adımda, konuşmalarında, eylemlerinde bu bilinci hisseden insanın hayatı, kendisini gerçekleştirmiş ve kendini aşmış bir durum sergileyebilmektedir.

2. Orucun Faydaları

İnsanların ruhlarında takvayı yerleştiren, yeme, içme ve cinsel ilişkiden sakındıran²⁶² oruç, kişiyi uygunsuz sözlerden, iftiralardan, kötü niyetli konuşmalardan ve yalandan sakındırmaktadır.²⁶³ İbadet olması açısından hem sevap kazanma hem de psiko-sosyal açıdan insana kazandırdıkları yanında, insan sağlığı için bir tedavi oluşu gibi birçok faydaları mevcuttur.

²⁵⁸ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 147.

²⁵⁹ Topaloğlu, Bekir, "*Habir*" DİA, İst., 1556, XIV, 378.

²⁶⁰ Züheyli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, IV, 110.

²⁶¹ Akar, age., 147.

²⁶² Razi, *Tefsir*, II, 61.

²⁶³ Unat, F. Reşid, "*Savm*", İslam Ansiklopedisi, Meb. Yay., İst., 1964, IX, 411.

Ruhsal arınmaya vesile olan oruç, etkili bir nefis disiplini sağlayarak herkese bizzat kendi tecrübesiyle açıklığı ve susuzluğu tattırmaktadır.²⁶⁴ Bu sayede kişi empatik bir ilişki ile kendi dışındaki insanların durumunu daha iyi bir şekilde kavrayabilmektedir. Bunun sonucu olarak, sosyal bir dayanışma ve yardımlaşmanın kapıları kendiliğinden açılacaktır.

Yıl boyu yıpranan ve adeta bir yenilenmeye ihtiyaç duyan vücut, oruçla bu değişimi en iyi şekilde yaşayabilmektedir. Nefsin isteklerine karşı direnç ve tahammül göstererek bir irade eğitime tabi tutulmaktadır.

a. Nefs Terbiyesi

Yapılan bazı araştırmalar, orucun, kişilere itibar kazandırma ve iletişim kurmada kolaylık gösterme ve yardımlaşmada etkili olduğu görülmüştür. Özellikle sabır, hoşgörü, merhamet, sevgi, şefkat gibi başka insanlara dönük duyguların yaşanmasında etkilidir.²⁶⁵ Oruç tutmayanlara oranla oruç tutanlar daha vicdanlı, sabırlı ve alçakgönüllü oldukları görülmüştür.²⁶⁶

Ruh ve bedenden oluşan, benlik şuuruna sahip, bütün halindeki somut insanı, beşeri kişilik, kişinin kendisi veya insan şahsiyetinin temayül ve eğilimlerini ihtiva eden bir unsur olan nefsin,²⁶⁷ kişiyi Allah'tan uzaklaştıran, aynı zamanda da ona yaklaştıran çift yönü vardır.²⁶⁸ Bu nedenle arzu ve ihtirasların kaynağı olarak görünen nefsi tamamen ortadan kaldırmak veya yok etmek düşünülemez. Kişi kendi istek ve eylemleriyle çift yönden birini seçmek durumundadır.

Nefsin gelişip olgunlaşmasını engelleyen şey, yine kendisidir. Kendi subjektif eğilimlerine saplanıp kalmasıyla kişi kaçınılmayan sona uğrar.²⁶⁹ Nefs ve ruh dengesini (id-ego-süperego) kuramayan ve hayatını sadece nefs/id'in istek ve arzuları doğrultusunda ikame eden kişi, kişisel ve dini anlamda başarısızlığa uğrar.

İnsanın Allah'la olan ilişkisini tehlikeye sokan ve dinin ölçüleri dışında bir hayat yaşamaya yönelten temel faktör, bahsedilen dengenin sağlıklı bir şekilde korunmamasıdır.²⁷⁰ Bu bakımdan nefsin doğal dürtü ve eğilimlerinin insanı aşan yüce

²⁶⁴ Sert, age., 125.

²⁶⁵ Hökelekli, "İbadet", DİA, XIX, 249.

²⁶⁶ Uysal, *Dini Tutum ve Şahsiyet Özellikleri*, 100.

²⁶⁷ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 195-205; Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 23.

²⁶⁸ Gazali, *İhya*, III, 10-11.

²⁶⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 24.

²⁷⁰ Necm, 53/23-24; Furkan, 25/43.

bir ilke, Allah karşısında sorumluluk ilkesine göre düzenlenip dengelenmesi, mümkün insan tipinin oluşturulmasında en önemli gelişme yoludur.²⁷¹

Nefsin, içgüdüler, eğilimler, yönelişler, irade, duyarlılık ve hassasiyet yönüyle kişide kuvve-i nefsanîye denilen bir gücü bulunmaktadır.²⁷² Bu güç, kendi başına bırakıldığı zaman, aşağılık insan profili; iyi yönlendirilip kanalize edildiği zaman mükemmel insan portresi ortaya çıkartmaktadır.

Oruçla amaçlanan, insan nefsinin, arzu ve alışkanlıkların baskısından kurtulabilmesi, cinsi isteklerinin gücünde, normallik ve ölçülülük meydana gelebilmesi ve bu vasıta ile insanın elde edebilmesi istenen ebedi saadet cevherine erişebilmesidir.²⁷³ Kişi oruçla, açlık, susuzluk ve cinsellik dürtülerini, şehvet gücünü terbiye ve nefsini tezkiye ederek benliğini güçlendirir.²⁷⁴

Orucun farzîyetini belirten ayetin hemen devamında, “umulur ki felaha erersiniz.”²⁷⁵ ayetinin varlığı, kişiye sadece açlık veya susuzluğu değil, aynı zamanda istenmeyen eylemlerden de sakınmayı gerekli kılmaktadır.²⁷⁶ Bu da, “takva” olarak kendisini gösterir. Takvanın günaha, ahlâksızlığa düşmekten koruma anlamı da vardır. Aç kalma fiili tek başına korunmayı başaramaz. Aç kalan insan diğer zamanlarda yaptığı fiilleri, isterse yapabilir. Bu nedenle yeme, içme vb. arzuların uzaklaşmak yardımcı bir unsurdur. Önemli olan, oruçlu bulunulan sürede, Allah’ın insana helal olarak verdiği nimetlerin değerini ve başka şeyleri göz önüne alarak Allah’ı düşünmektir.²⁷⁷ Bu düşünce, hayata bir süreklilik kazandırdığında, onu istenen davranış kalıpları olarak hayata yansıtabilmektedir. Bu sürekli düşünce ve korunma sayesinde kişisel ve sosyal hayatta bir bütünlük oluşarak, istenen, övülen insan modeli ortaya çıkabilmektedir.

Mide ve cinselliğe düşkün olan insanın değeri de o kadar ucuzdur.²⁷⁸ İnsan tamamen bunların kontrolüne girip bütün düzeni, midenin ve cinselliğin etrafında dönmeye başlayınca artık insanın kendi isteklerini yerine getirmeye yönelmesine hiçbir

²⁷¹ Bkz., Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 24-25.

²⁷² Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 217.

²⁷³ Nedvi, *Oruç*, 33.

²⁷⁴ Bkz., Gazali, *İhya*, I, 659-662.

²⁷⁵ Bakara, 2/183.

²⁷⁶ Taberi, İbn Cerir, *Camîu'l-Beyan An Te'vîli'l-Kur'an*, Darul Fikr Yay., Beyrut, 1998, I, 177.

²⁷⁷ Bkz., Güler, İlhamî, *İman Ahlak İlişkisi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2003, 91.

²⁷⁸ Erzurumlu, İbrahim Hakkı, *Marifetname*, (çev. Fuat Bayar), Alem Yay., İst., 2003, 262.

engel kalmaz. Bunlardan kendisini engelleyen her şey, nefesine ağır ve sıkıcı gelir.²⁷⁹ Böyle bir tabiata ve kişiliğe ibadet ve ahlâk, yük gibi hissedilir²⁸⁰ ve ibadetle ilgili her şey, adeta mantık ötesi olarak kabul edilir. İnsanı her yönden kuşatan bu iki dürtü, adeta gerçeklerin üzerini örten bir perde gibidir.

“İslamla şereflediğimden bu yana, hiçbir vakit tam manasıyla doymadım ki, rabbime ibadet zevkinden yoksun kalmayayım. Yine hiçbir zaman suya kanmadım ki, rabbime kavuşma zevkinden bir an olsun kesilmeyeyim.” İfadesi, ilk İslam halifesine aittir.²⁸¹ Nefs muhasebesinin bütün unsurlarını hayatlarına uygulayan bu insanlar, İslami hassasiyet ve nitelikleri de çok iyi bir şekilde anlamışlardır.

Oruç, insanı aç bırakmakla kalmaz, aç yoksulların halinden ve dilinden de anlamayı sağlar. Bu anlamda oruç, insanları daha da cömertleştirir. Aralarındaki davetler çoğalır.²⁸² İnsanlar arasındaki yardımlaşma ve dayanışma zirveye ulaşır. Nefsin disipline edilmesi ve yönlendirilmesiyle de, göz, dil, kulak ve cinsi organlarla tatmine çalışılan şehvetler kırılır. Çünkü nefis acıkınca bütün azalar doyar, nefis doyunca bütün azalar acır.²⁸³ Nefsin isteklerinden irade olarak uzak durma yönüyle bir irade eğitimine, açlık ve susuzluğun verdiği sıkıntıya dayanma yönüyle de bir sabır eğitimine dönüşmektedir. Kişinin hayatta başarılı olabilmesi için, irade hakimiyeti ve güçlükler karşısında dayanabilme gücü de önemli bir role sahiptir. Nefsin isteklerinin kontrol altına alınmasında, ruhun arındırılıp yüceltilmesinde etkili bir yöntemdir.²⁸⁴ İnsanların saplanıp kaldıkları ve adeta kendileri için bir hedef olarak benimsedikleri maddi zevkleri disipline edebilmektedir. İştah ve şehvet arzularının peşine takılmış insanlar için tek gerçek, sadece kendi arzu ve ihtiraslarıdır. Kişi, bunların da etkisiyle önlenemez bir hırsıyla bu isteklerin tatminini hedefler. Oruç, bu iki arzu ve şehveti de kontrol altına alarak insanın olgunlaşması yönünde durumu pozitif çevirmektedir.

b. Yalandan Kaçınma

Varolanı farklı bir şekilde aksettirmek veya ifade etmek şeklinde tanımlayabileceğimiz yalan, kişisel ve sosyal ilişkilerin yıpranmasına ve zarar görmesine sebep olmaktadır.

²⁷⁹ “Onlar, namaza kalktıklarında, istemeye istemeye kalkarlar.” Nisa, 4/142.

²⁸⁰ Nedvi, *Oruç*, 31.

²⁸¹ Erzurumlu, age., 262.

²⁸² Büyükcınar, *Hayatın İçindeki İslam*, Bilge Yay., İst., 2004, 46.

²⁸³ Züheyli, *İslam Fıkhu Ansiklopedisi*, IV, 111.

²⁸⁴ Komisyon, *İlmihal*, I, 383.

“Allah’ın ayetlerine inanmayanlar, ancak yalan uydurur. İşte onlar yalancılardan kendileridir.”²⁸⁵

Bir müminin irtikap edemeyeceği en kötü suçlardan biri yalandır.²⁸⁶ Bir müminin bunu, hayatında uygulaması ve devamlı hale getirmesi, bazı şüpheleri beraberinde getirmektedir. Bu, yalanla imanın bir arada durma şüphesidir.

“Yalancılığı ve yalan davranışı bırakmayan bir insanın, yemeyi ve içmeyi bırakmasına Allah’ın ihtiyacı yoktur.”²⁸⁷

İbadetin kendisi, sadece aç ve susuz kalmak değil, gerçek amaca ulaşmada bir araçtır. Gerçek ibadet, Allah korkusu ve sevgisiyle onun kurallarına karşı gelmekten kaçınarak, O’nu memnun edecek işleri yapmak ve bedensel arzuları hiç düşünmeden tatmin etmekten kaçınmaktır. Öze aldirmeden tutulan oruç, mideye çektirilmiş bir zahmettir.²⁸⁸ Oruçtaki gerçek maksadın, yeme, içme ve cinsel ilişkiden kesilme olmadığı, maksadın takvayı yerleştirme, kötülük ve fuhşiyattan alıkoyma²⁸⁹ olduğu iyi bir şekilde zihinlere yerleştirilmelidir.

Kişi bu ibadeti icra ederken, Allah’a hem şükran borcunu öder, hem de bağlılık ve sevgiyi gösterir.²⁹⁰ Bundaki son gaye, insanı Allah’ın huzuruna yükseltmektir. O’nu, şuura yerleştirmek gibi bir fonksiyonu icra ettirmektedirler. Amaç, ilâhî benliği, onun şuurunu, insani benliğe yerleştirme ve insani benliği temizlemedir.²⁹¹ Sadece yemeyi içmeyi ve cinsi münasebeti haram etmemiş, aksine orucun amacına aykırı olan, onun hikmetlerine, insani ve ahlâki yararlarına, zarar verecek her şeyi yasaklamıştır. Orucu edep ve takva; kalp ve dil temizliği ile çepeçevre kuşatıp koruma altına almıştır.²⁹²

Kişisel alanda, tam bir ruh huzuru ve eşsiz bir arınma sağlayan, manevi ve kişisel tekamülün en büyük göstergelerinden biridir. Açlık ve susuzluk gibi zahiri tesirlerinin ötesinde kişiyi takva ve ihsana yönelten bir ibadeti, İslamda çirkin bir fiil olarak bahsedilen yalanla bir arada düşünmek, eylem-söylem çelişkisini doğurmaktadır. Nebevi ifadeyle belirtildiği gibi, oruç tuttuğu halde bu çirkin fiili gerçekleştiren kişinin

²⁸⁵ Nahl, 16/105

²⁸⁶ Kutub, *Tefsir*, IX, 247.

²⁸⁷ Buhari, Savm, 902.

²⁸⁸ Mevduci, *Gelin Müslüman Olalım*, 153.

²⁸⁹ Züheyli, Vehbe, *Tefsiru’l-Münir*, Daru’l-Fikr Yay., Şam, 1991, I, 169.

²⁹⁰ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 189.

²⁹¹ Bkz., Güler, age., 89.

²⁹² Nedvi, *Oruç*, 69.

orucu da zahiren açlık çekmekten öteye geçmemektedir. Mideyi aç bırakmaktan başka bir görev görmeyen bir oruç da, gerçek ruhundan oldukça uzaktır.

c. Kötülükten Korunma

Oruç, her devirde din adamları, filozoflar ve münzeviler tarafından mükemmel bir ruhi/manevi eğitim ve masivadan kurtulma vasıtası olarak kullanılmıştır.²⁹³ Bütün dönemlerde oruç, yeme ve içmeden kesilme, şehveti dizginleme değil, tüm arzuları Allah'a yönelik yasaklardan uzak tutarak, beden ve ruh bütünlüğü içerisinde yaratıcıya yaklaşmak şeklinde anlaşılmıştır.²⁹⁴ Kişi, oruç müddetince iç kirlerden kurtuldukça, varoluşun bütün maddi fiillerinde duygularımızın doğru kullanılmasında ve öncelikle de yiyecek, içeceklerin seçimi ve miktarını tayin eden içgüdü gelişir. Kişi, fitrat/tabiat konularına uymaya yönelir.²⁹⁵ Bu süreç doğal olarak insanın fitrata aykırı olarak adeta ruhuna nakşolunan eylemlerinin terk edilmesini de zorunlu kılmaktadır.

“Oruç, (günahlardan korunmada) bir kalkan gibidir. Oruç tutan kişi, (bu kalkanı kullanmalı ve) kavgadan kaçınmalıdır. Kötü söz söyleyip kavga etmek isteyen birine, “ben oruçluyum” (seninkinin benzeri bir şekilde hareket etmemi bekleme) demelidir.”²⁹⁶

Orucun, diğer ibadetlerin engelleyemediği, nefsin lezzet ve şehvetlerini engellemesi,²⁹⁷ yaratıcının rızası, nefsin terbiyesi ve arzular sindirme biçiminde irade eğitimi sağlaması²⁹⁸ bu ibadeti yerine getiren kişinin kötülükten sakınması ve ilâhî tabiata aykırı eylemlerin sergilemesini engellemektedir. Orucun bu anlamda bir kalkan/engelleyici olarak tasvir edilmesi de düşünmeye değerdir.

İbn Arabî'nin “Oruç, ateşe karşı bir perdedir. Çünkü o, kişinin şehvetlerden kendisini tutmasıdır. Ateş ise şehvetlerle kuşatılmıştır. Kişi dünyada şehvetlerden kendini tutarsa; bu, onun için Ahirette ateşe karşı bir perde olur.”²⁹⁹ yorumu da oruçtan maksadın, bazı zahiri eylemlerden ziyade, onun ruhunda gizli bulunan sakınma olduğunu açığa çıkarmaktadır.

²⁹³ Uysal, *Psikososyal Açıdan Oruç*, 28.

²⁹⁴ Akar, age., 145.

²⁹⁵ Uysal, *Psikososyal Açıdan Oruç*, 29.

²⁹⁶ Buhari, Savm, 2.

²⁹⁷ Kurtubi, *Tefsir*, I, 274.

²⁹⁸ İbn Kesir, *Tefsir*, III, 708.

²⁹⁹ Canan, İbrahim, *Kütüb-ü Sitte Hadis Ansiklopedisi*, Akçağ Yay., İst., trs., 60.

Ruhi güç, kişisel bütünleşme açısından oruç, tutarlı ve düzeyli eylemlerin sergilenmesini sağlamaktadır. Kişide gerçekleşen iç disiplin, insani arzular üzerine kurulan denetim, kendine hakimiyetin artması sonucu otomasyondan uzaklaşma, mücadele, katlanma ve dayanma gücünün artışı, kötü eğilim ve alışkanlıklardan uzaklaşma ruh sağlığının en önemli şartları arasında yer alır.³⁰⁰ İnsanın bütün varlığı, hem ruhu hem de bedeniyle dini hayatı yaşadığı bir gerçektir.³⁰¹ Gerçekleştirilecek ibadetin hem ruh hem de bedene hitap etmesi ve bu ikisini harekete geçirmesi gerekmektedir. Bedenen, bazı tabii ihtiyaçlardan uzak duran insan, ruhen de üzeri küllenen bazı gerçekleri kavrar.

Oruç tutan kişi, oto kontrol ve oto kritik yapmak sureti ile dini ve ahlâki değerlere göre davranışlarını düzenlemek durumundadır.³⁰² İradeyi kuvvetlendiren oruç, sabrı öğretir. Zihnin berraklaşmasına, düşüncenin parlamasına, geçerli ve isabetli düşüncelerin ilhamına yardımcı olur.³⁰³ Bu sayede kişiden istenen ahlâki değerler, kişisel bütünlük, irade gücü, pozitif düşünce gelişir.

İrade ve sabrın gücünü ölçen oruç, bir kontrol sağlamaktadır. İrade, insanın manevi freni; sabır, zorluklara dayanma gücüdür. Oruç tutan kimse, bütün gün yiyecek ve içeceklere karşı kendini frenler, başkalarının dayanamayacağı açlık ve susuzluğa dayanır. Çünkü oruçlu, gücünü Allah'tan alır. Oruçlularla beraber olan Allah, onlara dayanma gücü verir.³⁰⁴ Kişi için ruhi bir eğitim alanı olarak da değerlendirebileceğimiz oruç, bireyi kötü fiil ve eylemlerden koruyan bir engel ve güvencedir.

3. Oruç ve Sağlık

Orucun Sağlıkla ilgili boyutu, daha ziyade, yiyeceklere bir sınırlama ve disiplin getirmesinden kaynaklanmaktadır.

Bilindiği gibi, aşırı yiyecek, gücü arttırmak yerine, aksine azaltmaktadır.³⁰⁵ Fazla yiyeceğin, insanda kalbi katılaştırdığı, yiyecek ve içecek bombardımanı altında kalan kalbin, su altında kalan ekin gibi öldüğü bilinmektedir.³⁰⁶ Her kategoriden yiyeceğin kullanılabilir, miktarını aşan kısmı “artık” olur ve organların normal işleyişlerini alt üst

³⁰⁰ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 249.

³⁰¹ Pazarlı, *Din Psikolojisi*, 189.

³⁰² Uysal, *Psikososyal Açıdan Oruç*, 24.

³⁰³ Züheyli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, IV, 110.

³⁰⁴ Büyükcınar, *Hayatın İçindeki İslam*, 46.

³⁰⁵ Uysal, *Psikososyal Açıdan Oruç*, 27.

³⁰⁶ Erzurumlu, age., 263.

ederek sindirim organları ve iç organlarda biriken maddelerle organizmaya aşırı bir yük getirir.³⁰⁷ Çok miktardaki besinlerin hazımının sebep olduğu bazı fizik oluşumlar, aşırı bir enerji kaybına yol açar.³⁰⁸ Oruç esnasında vücuttaki yağ depoları harekete geçmekte, bu sayede damar sertliğinin teşekkülü önlenmiş olmaktadır. Kolesterol yüksekliğini, yüksek tansiyon, bazı ateşli hastalıklar, böbrek rahatsızlıkları gibi, daha çok refah ve zenginlik içinde yaşayan kimselerde görünen rahatsızlıklar için, orucun en mükemmel sağlık kazanma alıştırmaları olduğu tespit edilmiştir.³⁰⁹ Yıl boyunca çalışan vücut makinesinin dinlenme ve bakıma alınması gibidir. Oruç, özellikle mide ve sindirim organlarının dinlenmesi açısından iyi bir moladır.³¹⁰ Mide ve bütün sindirim organlarını dinlendirmesi, insanın ömür boyu zinde ve sağlıklı kalmasını sağlar.³¹¹

Uzun süre çalışan beden için bir dinlenme ve sağlık perhizi olan oruç,³¹² sürekli çalışan iç organ ve hücrelerin dinlenmesi, sinir ve dolaşım sisteminin rahatlaması, kan yapımının hızlanması gibi olumlu etkileriyle, insan sağlığının korunmasında benzersiz bir tedbir ve uygulama olarak önem taşımaktadır.³¹³ Bir sağlık ekibi tarafından, 1976-78 yıllarında, Ramazan ayı içerisinde gerçekleştirilen, “İslami oruç üzerinde biyokimyasal bir araştırma” adlı tıbbi çalışma sonucunda, şu sonuca varılmıştır; “İslami oruç ile açlık vetiresinin³¹⁴ tamamen birbirinden ayrı vasıflara sahip oldukları tespit edildi. İslami oruçta vücut, depo yağlarının metabolizasyonu³¹⁵ kazanması sayesinde orucun, asrımızın zenginlik ve refah hastalıkları için bir nevi “sağlık kazanma egzersizi” olduğu, kanısına varılmıştır.”³¹⁶ Bu bilimsel sonuçlar, İslami gelenekte yapılan yorumları da yansıtmaktadır.

“Oruç tutan, sıhhat bulur”³¹⁷ hadisi, bütün evrenselliğiyle, insanlığa hitap etmekte ve bu ibadetin yerine getirilmesine çağrıda bulunmaktadır.

Toplumda, yardımlaşma ve dayanışma ruhunu canlı tutan, insanları, kişilik ve karakter bakımından olgunlaştıran, kişinin kontrol ve disiplin altına aldığı iradesiyle, eylem-söylem bütünlüğü sağlayan, kişinin bizzat açlığı tecrübe etmesiyle empati

³⁰⁷ Uysal, *Psikososyal Açıdan Oruç*, 27.

³⁰⁸ Uysal, *Psikososyal Açıdan Oruç*, 27-28.

³⁰⁹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 248.

³¹⁰ Komisyon, *İlmihal*, I, 983.

³¹¹ Büyükçınar, *Hayatın İçindeki İslam*, 46.

³¹² Ateş, *Tefsir*, I, 304.

³¹³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 249.

³¹⁴ Vetire: Çeşitli safhalardan geçerek oluşan süreç ve sonuç.

³¹⁵ Metabolizma: Bünyeye alınan madde ve enerjinin hücre ve organizmaya mal etme faaliyeti.

³¹⁶ Uysal, *Psikososyal Açıdan Oruç*, 32.

³¹⁷ Canan, *Hadis Ansiklopedisi*, 56.

kurmasını sağlayan oruç, psiko-sosyal anlamda kişiyi bir değişim ve ilerlemeye sevk etmede etkin bir rol oynamaktadır.

C. Hac

Arapça'da, bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak, yönelmek, ziyaret etmek anlamlarında "ha-ce-ce" kökünden türemiştir.³¹⁸ Fıkıh literatüründe, belli bir zaman diliminde belli bir fiili yetine getirmek gayesiyle belli bir yeri ziyaret etmek için niyetlenmek demektir.³¹⁹ İmkani olan her Müslüman'ın, Hac ayları içerisinde, Kabe, Arafat, Müzdelife ve Mina'yı ziyaret ederek, belli bazı dini görevleri yerine getirmek suretiyle yaptığı ibadettir.³²⁰ İslamın uluslar arası hüviyetini taşıyan Hac, aynı iman ve şuuru taşıyan sayısız ırk, renk, dil ve bölge insanının bir platformda, bütün kayıtlardan sıyrılarak, ruh beraberliği içerisinde kucaklaşmaları ve kaynaşmalarının hayranlık verici bir görünümüdür.³²¹ İslam'ın temel hükümlerinden biri olan Hac, h. 9. yılda farz kılınmış, ilk yıl Hz. Ebubekir Hac emiri tayin edilmiş, diğer yıl da bizzat peygamberimiz kendisi haccetmiştir.³²²

Kabileci, milli ve evrensel dinlerin hepsinde kutsal kabul edilen bu mekanlar ve bu mekanların ziyareti söz konusudur.³²³ Bu tür kutsal yerler, sürekli olarak insanların bir araya toplanmasını sağlamışlardır. Dünyanın en eski medeniyetlerinde ve kültür kalıntılarında, böyle dini yerlerin varlığı görünmüştür. Tarih, buna benzer pek çok şeyi göstermesine rağmen, o dini yerleri ziyaret etmenin içyüzünü, tam keşfetmek, onun hükümlerini, sistemlerini ve usullerini eksiksiz öğrenmek zordur.³²⁴ Günümüze kadar varlığını sürdürebilmiş dinlerde de bu tür kutsal yerlere rastlamak mümkündür.

Tevrat, bütün Yahudi erkeklerini yılda üç defa Kudüs'te Yahvenin huzurunda bulunmaya mecbur eder.³²⁵ Hıristiyanlıkta da Kudüs, Roma ve azizlerin dolaştıkları bazı mekanlar, kutsal kabul edilmektedir. Kutsal yerleri ziyaret, kolektiflikten ziyade, kişinin kendi dindarlığına bağlıdır. Bir Hıristiyan yılın herhangi bir zamanında buraları ziyaret edebilmektedir.³²⁶ Ziyaretlerin süresi, yapılan uygulamalar ve her şeyin bir

³¹⁸ Rağıb, age., 263; İbn Manzûr, age., II, 250; Harman, Ö. Faruk, "Hac", DİA, İst., 1996, XIV, 382.

³¹⁹ Züheyli, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, IV, 403.

³²⁰ Harman, "Hac", DİA, XIV, 382.

³²¹ Öztürk, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, 155.

³²² Züheyli, *İslam Fıkıhı Ansiklopedisi*, IV, 403.

³²³ Harman, "Hac", DİA, XIV, 382.

³²⁴ Nedvi, *Hac*, 80.

³²⁵ Harman, "Hac", DİA, XIV, 383.

³²⁶ Bkz., Harman, "Hac", DİA, XIV, 384-385.

sistem içerisinde uygulandığı ibadet tarzı olarak Hac, sadece İslamda gerçek anlamını kazanmıştır.

İslam kültüründeki Haccın tarihi seyri, Hz. Adem'e kadar uzanmaktadır. Hz. Adem, Havva ile Arafat'ta buluştuktan sonra, meleklerin de rehberliğiyle Kabe'yi ziyaret etmişlerdir.³²⁷ Hz. Nuh tufanından sonra, uzunca süre kumların altında kalmış ve nihayet, Hz. İbrahim ve oğlu İsmail tarafından, eski temelleri bulunarak yeniden inşa edilmiştir.³²⁸ Kur'an'da Hz. İbrahim'e hitaben, "*Haccı ilan etki, gerek yaya olarak, gerekse nice uzak yollardan gelen yorgun argın develer üzerinde kendilerine ait birtakım yararları yakından görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerinde, belirli günlerde Allah'ın ismini anmaları (kurban kesmeleri) için, (Kabe'ye) gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yiyin, hem de yoksula, fakire yedirin. Sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve o eski evi tavaf etsinler.*"³²⁹ emriyle, insanları Hac yapmak üzere Mekke'ye davet eden ilk peygamberin, İbrahim (as) olduğu anlaşılmaktadır.³³⁰

Hz. İbrahim'in başlatmış olduğu bu ibadet, sonraki dönemlerde, bozulma ve tefrikalara yok açmış, aslından uzaklaşmıştır. Temelde, ibadet maksatlı olan hac, bazı menfaat ve ihtiraslardan dolayı, olması gereken konum ve tarzın dışında icra edilmeye başlanmıştır.

İslamın doğuşu sırasında, Kabe'yi tavaf, umre, Arafat ve Müzdelife'de vakfe, kurban kesme gibi adetler devam ettirilmekte; Hac, putperest geleneklerle birlikte sürdürülmekteydi.³³¹ Cahiliye kıskançlığı, kabile taassubu, Kureyş'in büyükenmesi, övünmesi ve ayrıcalıklı tutumu Hac'da kendisini göstermiştir. Kureyşliler, hacılarınla birlikte Arafat'a gitmez, Harem'de kalırdı. Kendilerini Kabe'nin bekçisi olarak Allah'a daha yakın bulmaktaydılar. Bu yolla, diğer insanlara olan üstünlüklerini kanıtlamaya çalışırlardı.³³² İslamın yaygınlaşması ve Mekke'nin fethiyle Hac ibadeti de kendi yapısıyla icra edilmiş ve şirk unsurları temizlenmiştir. Hz. İbrahim'in tebliğ ettiği Hac, asıl yapısına kavuşmuştur.³³³ Peygamber'in kendisinin bizzat Veda haccında uyguladığı şekil yönüyle, günümüze kadar devam etmiştir. İnsanı aktif olarak harekete geçiren ve

³²⁷ Özaydın, Abdulkerim, "**Hac**", DİA, İst., XIV; 387.

³²⁸ Bakara, 2/127.

³²⁹ Hac, 22/27-29.

³³⁰ Harman, "**Hac**", DİA, XIV, 386.

³³¹ Harman, "**Hac**", DİA, XIV, 387.

³³² Nedvi, **Hac**, 90.

³³³ Harman, "**Hac**", DİA, XIV, 387.

beraberinde birçok fedakarlığı getirmesi bakımından Hac, önemli bir yere sahiptir. Kişisel anlamda, olayları yaşaması ve onlara şahitlik etmesi, inandığı ve yaşadığı dinin temellerinin atıldığı bölgeleri görmesi yönüyle, kişiyi bir değişimin eşğine getirebilmektedir.

Müminin hem malı hem de bedeniyle gerçekleştirdiği bir ibadet olan hac, insanın bütün varlığını ilgilendirdiği bu haliyle külli bir teslimiyetin ifadesidir.³³⁴ Müminin Allah'la olan akdini yenilemek için fırsatını bularak sembollerden oluşan menasiki, belli zaman ve mekanlarda yerine getirdiği Hac,³³⁵ insanlara Hz. İbrahim'den kalan bir mirastır.

Kişi, Allah'ın halifesi/emanetçisi, tabiatın efendisi ve Allah'ın bir yakını olarak yaratılmıştır. Ona kendi ruhundan üfleyen Allah, ona bütün isimleri öğretmiştir.³³⁶ Hac, insanın uzaklaştığı bu fitratına yeniden dönüşünü simgeleyen bir talimdir.³³⁷ Bu talim, gücü yeten Müslüman'ın ömründe en az bir kez yaşayacağı eylemsel bir ibadete dönüşmektedir

1. Haccın Önemi

Haccın hikmeti, Allah'a yönelmiş insanla Allah arasında, kul-rab ilişkisinin insanın kendi hayatı ve ayrıca içinde bulunduğu ümmet üzerindeki etkisiyle ortaya çıkar.³³⁸ Bu anlamda, fırsatını bulan herkesin mutlaka hacca gitmesi gerekmektedir.

*“Ona bir yol bulabilen insanın haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerindeki hakkıdır.”*³³⁹ Gücün yetmesi (yol bulunması), yola gidip gelmeye sağlığın elverişli, gidip gelme için yetecek kadar para ve yol güvenliği olması³⁴⁰ şeklinde anlaşılmaktadır. Fakat, unutulmamalıdır ki, ekini ve suyu olmayan bir arazide Hacer'in henüz süt bebesi olan yavrusu İsmail'le birlikte elde ettiği tüm imkan, bir torba yiyecek ve bir kırba suydur. Buna rağmen Hacer, “Bizi kime bırakıyorsun?” sorusuna, “Allah'a bırakıyorum.” cevabını veren İbrahim'e “Ben ondan razıyım, o bize yeter.” cevabını

³³⁴ Görgün, *“Hac”* DİA, XIV, 397.

³³⁵ İslamoğlu, Mustafa, *Hac Risalesi*, Denge Yay., İst., 1998, 15.

³³⁶ Şeraîti, Ali, *Hac*, (çev. Mustafa Çoban), Özgün Yay., 1998, 25.

³³⁷ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 17.

³³⁸ Görgün, *“Hac”*, XIV, 397.

³³⁹ Al-i İmran, 3/97.

³⁴⁰ Ateş, *Tefsir*, II, 83.

vermiştir.³⁴¹ Sınırsız bir teslimiyet ve güvenin zirve noktasını oluşturan bu bilinç, Hacci eda edenlerde de yerleşmelidir.

Bu gerçeği, peygamberimiz şöyle ifade etmektedir; “Hac ve umre, körüğün maden posasını temizleyip yok ettiği gibi, fakirlik ve günahları yok eder.”³⁴² Kişinin günahlarının bağışlanmasını, kalbinin günah kirlerinden arınmasını sağlayan yönüyle hac,³⁴³ her insanın niyet, irade ve yeteneklerine bağlı olarak sahibine nasipler kazandırmaktadır.³⁴⁴

Allah'ın emirleri ve Peygamberi açıklanmaları sayesinde, hacın, kişinin isteklerine bağlı olarak gerçekleştirilen bir ibadet şekli olmadığı, açıkça görünmüştür. Dünyanın neresinde olursa olsun hac, sağlık durumu ve mali durumu elverişli olan her Müslüman için zorunludur. Aile ve işe karşı olan sorumluluklar bahane edilemez. Durumu uygun olduğu halde, her sene hacca gitmeyi erteleyen kişinin imanının sağlamlığından şüphe edilebilir. Hacca gitmeyi hiç düşünmeyen, fakat dünyayı dolaşmayı hiç ihmal etmeyen kişinin dininden şüphe tortuları oluşmaktadır. Böyle insanların kalpleri, Allah'a itaat duygusundan yoksundur.³⁴⁵ Hacda kulluğa ve nimete şükürün ispatı söz konusudur. Kulluğun ispatı ise, yaratıcıya kendini adamak şeklinde ifade edilebilir.³⁴⁶ İmkani ve durumu uygun olduğu halde, bunu yerine getirmeyen kişinin dini hassasiyeti, şüphelidir.

a. İhram

Hacca yapılan yolculuk, yitik cennete çıkma yolculuğudur. Kaybedilen özü, uzaklaşılın fitratı, günah ve isyanla kirlenen vicdanı, harabeye dönen yüreği, antik ve modern hurafelerle çöplüğe dönen aklın, kısaca kişinin kendisini aramaya çıkmasıdır.³⁴⁷ Çünkü hac, dış görünüşü itibariyle sembolleri andıran, gerçekte ise çeşitli ruhi eğitimleri sağlayan birbirinden farklı davranışlar bütünüdür.³⁴⁸ Bu davranışların her birinin ötesinde, ona anlam katan bir öz vardır.

Kişi, Hz. İbrahim'in, Hacer'in rolünü üstlenerek ve onların çağrısına kulak vererek, oraya yönelmektedirler. Her adımda bir hatıra bulunan bu topraklara yolculuk,

³⁴¹ Köksal, *Peygamberler Tarihi*, TDV. Yay., Ankara, 2004, I, 177; İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 16.

³⁴² Tirmizi, Hac, 2.

³⁴³ Züheyli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, IV, 405.

³⁴⁴ Görgün, “Hac”, XIV, 397.

³⁴⁵ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 202.

³⁴⁶ Züheyli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, IV, 406.

³⁴⁷ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 19.

³⁴⁸ Görgün, “Hac”, XIV, 397.

kişinin ruhunu olgunlaştırmakta ve fitratını hatırlatmaktadır. Kabe'nin, putlardan ve Allah'ı unutturan şeylerden temizlemesi, kişinin kalbindeki geçici putların da temizlenmesi gerektiğini hatırlatmaktadır.

Önceki hayatı hatırlatan her şey atılmalı, elbiseler çıkarılmalı, bütün işaretler fırlatılmalıdır. Artık insan mahşerinde kaybolma vakti gelmiştir. Kişiye kendini hatırlatan her şey bir kenara bırakılmalıdır. “ben”ler “biz”lere dönüşmüştür.³⁴⁹ Hz. Adem gibi yeryüzü, vatan; şeytan, düşman; insanlık, ulus; İslam, millet; adalet, devlet; Mekke, başkent; tövbe ve dua, lisan; aşk, yük olmuştur.³⁵⁰ Bütün giysileri çıkardıktan sonra kişi, adeta ölüm ve ahireti hatırlarcasına üzerine dikişsiz saf bir giysi alır.

Mahşer gününde, tam bir boyun eğiş ve temiz niyetle Allah'ın huzuruna çıkar gibi bütün lezzet, şehvet ve arzulardan sıyrılarak, bütün dünyevi bağlardan uzaklaşarak, yaratılışın en başındaki temiz fitrata dönüşü simgeleyen ihram,³⁵¹ kişiye ziynet ve koku sürünmeyi, haram kılmaktadır. Bütün bedene uygun şekilde dikilen alt üst elbise giyemediği gibi, ayağını da toprakla buluşturur. Yüzük vb. şeylerle ziynetlenmez, saç ve tırnaklarını kesemezler.³⁵² İnsanda ilk değişimin gerçekleştiği bu mekana karşı bir istek ve saygı hissi uyanır.³⁵³ İnsan ruhunu ilk haline döndüren bir riyazettir. Asıl tabiata dönülen bu anlarda, ruh ve kalbin, nezih ve temiz olduğu hissedilir.³⁵⁴ “*Hacda refes/shahvet, fusuk/kötülük, cidal/kavga yoktur.*”³⁵⁵ Bu üç kural tam bir ruh disiplinine dikkat çekmektedir. Bu disiplinin amacı, insanı özgürlüğünün şahikasına taşımaktır. Onu şehvetlerinin, iç güdülerinin, benliğinin zincirlerinden kurtarıp mekanın bittiği mekanlara ve zamanın bittiği zamanlara uçmaktır.³⁵⁶

“*De ki kendilerine ait menfaatleri elde etsinler.*”³⁵⁷ Hacla ilgili olarak elde edilen ilk menfaat de ihramla, bütün dünyevi sonradanlıklardan soyunarak, yepyeni bir kisveye bürünmekle kendisini göstermektedir. Adeta ölümden sonraki dirilişi hisseden insan, kendisine dünyaya ait sonradanlıklardan uzak bir hayat çizgisi belirlemektedir.

Bazen insan rabbine son derece özlem duyar, aşk ve muhabbeti galeyana gelerek

³⁴⁹ Şeraiti, *Hac*, 37.

³⁵⁰ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 26.

³⁵¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 239.

³⁵² Tabbara, *İslamiyet*, 279.

³⁵³ Kutup, *Tefsir*, II, 370.

³⁵⁴ Tabbara, *İslamiyet*, 279.

³⁵⁵ Bakara, 2/197.

³⁵⁶ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 30.

³⁵⁷ Hac, 22/28.

çoşar. Bu özlemi dindirmek için arayış içine girer.³⁵⁸ Bu özlem, muhabbet, cezbe ve coşkuları dindirmeyi günde birkaç kez kıldığı namazla yapar. Kişi namazda, kalp kadehini taşıyır, aşk ve muhabbetin harareti ve gönül ateşinin üzerine gözyaşlarından birkaç damla akıtır. Ama bu birkaç damla gözyaşı, oldukça kısadır.³⁵⁹ Bir süre için sıcak gözleri yaşlı yapabilse de onun susuzluğunu gideremez. Kişinin içerisinde sonsuz bir heves ve bitmeyen bir arzu dolar.³⁶⁰ Ruhun bu susuzluğunu gidermek, kalp ateşini söndürmek, nefis azgınlığını frenleme, kendi arzu ve alışkanlıklarının “putperestliğine” karşı isyan bayrağını kaldırmış kimse, oruçta da bir nebze bu susuzluğunu giderebilmektedir. Fakat bu durum dahi birkaç sayılı saatten ibarettir.³⁶¹ İnsan, hem bedeni hem de ruhuyla adeta onu sarsan, başlangıçta bile, dünyeviliği terk etmeyi gerektiren hac, tıpkı aile, tanıdık ve dostların kabrin başına gelip tekrar dönmeleri gibi, kişiyi ihramla beraber yalnız başına bırakır.³⁶² Rütbe, makam, sosyal konum, servet, şöhret, bilgiyi temsil eden elbiseler artık yoktur. Buradaki tek rütbe, kalıcı güzelliklerdir.³⁶³ Kişinin artık bir sıçrayış yapması elzemdir. Bu sıçrayış, onu her hamlede eski, dar, karanlık ve yıkık dökük hapisanesinde çıkararak, bu eski, sınırlı imkanları olan madde veya hesap dünyasından kurtarıp, tamamen, yeni keşfedilmiş, serbest, sınırsız bir dünyaya ulaştırmalıdır. Buraya ulaştıktan sonra, artık insan her çeşit kötülükten, kurtulmuş, her tür putperestlikten arınmış olur. Renk, ırk, yapay vatan sınırlamaları hiçbir değer taşımaz. Bu tür davranışları benimsemek, kişinin iç dünyasında bir devrim oluşturur. Bir derviş ruhu gelişir. Gurur kaybolur ve alçakgönüllülük oluşur.³⁶⁴ Dünya evi zevkle dolduğundan dolayı ruhu kirleten kötülükler yok olur ve hareketlerle duygularda bir dindarlık hakim olur.³⁶⁵ Hem ruh hem de beden, adeta bu değişimi anında hissederler. Yalnızlığın ve sadece Allah’a yönelmenin ve ona gitmenin, ona duyulan özlemin zirveye çıktığı bir anda oluşan iç huzur dünyevilikten uzaklaşarak bedende kendisini hissettirir. Ölüm ve dirilişin sembolleştiği böyle bir anda fitrata mugayir olan her şey geride bırakılmış, yaratıcının kendisine üflediği ruh ile yaratıcısına dönen insan susuzluğun ufuklarını hissetmektedir.

³⁵⁸ Dihlevi, *Huccetullah el-Beliğa*, I, 120.

³⁵⁹ Nedvi, *Hac*, 30.

³⁶⁰ Gazali, *İhya*, I, 759.

³⁶¹ Nedvi, *Hac*, 30-31.

³⁶² Akar, age., 150.

³⁶³ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 25.

³⁶⁴ Nedvi, *Hac*, 33.

³⁶⁵ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 205.

“Kabe’yi insanlar için tapınılacak güvenilir bir yer kıldık. İbrahim’in makamını namaz yeri edinmiş dedik. İbrahim ve İsmail’e, “Tavaf edenler, kendini ibadete verenler, rüku ve secde edenler için evimi temizleyin” diye emir verdik. İbrahim, “Rabbim, burasını güvenilir bir şehir kıl, halkından Allah’a ve Ahiret gününe inananları çeşitli meyvelerle besle” demişti. Allah da, “İnkar edeni de az bir süre rızıklandırır, sonra onu Cehennem azabına zorlarım; orası ne kötü bir yerdir” buyurmuştu.”³⁶⁶

İnsan, Hz. İbrahim devrine giderek, hadiseleri adım adım takip etmektedir. Hz. İbrahim’in Allah tarafından imtihan edilmesi, bu imtihanı kazanması ve insanlara rehber seçilmesi, insanlar için bir derstir. İslam ümmetinin doğuşu, İbrahim(as) ve İsmail(as)’in Kabe’nin duvarını yükseltirken yaptıkları duaya dağlıdır.³⁶⁷ Mümin, yaklaşık dört bin yıldan daha uzun bir zaman önce yapılan bu çağrıya bir cevap verir.³⁶⁸

Binlerce yıllık mesafe, sanki hiç yokmuş gibi, Hz. İbrahim’in çağrısına hep birden cevap verilir. Kişi hem ibadeti yapmakta hem de yaşanan tarihe şahitlik etmektedir.

Artık insan, harem sınırlarına girmiştir. Dünyevi her şeyi üzerinden atarak, geldiği bu yerde ona bazı eylemler yasaklanmıştır. Çünkü bu emniyetli bölge,³⁶⁹ kişinin zevk ve sefasına göre hareket edeceği, başkalarının hak ve hukukuna saygısızlık yapacağı bir yerde değildir. Ruh ve bedeni, dünyevilikten temizleyen insan, bunu davranışlarına da yansıtma durumundadır.

İnsana burada örnek bir hayat sunulmuş ve bunu hayatı boyunca da sürdürmesi istenmiştir. Müminin amacı, tüm dünyanın harem/güvence olması için çaba göstermek olmalıdır.

Bu mekana gelen herkes, bir savaş alanına dönen dünyada, böylesine güvenli, böylesine insan yüzlü bir barış adası olan harem bölgeyi, yüreğinde, geldiği yere taşımalıdır. Her insan, bulunduğu yere, canın, malın, ırzın, neslin ve inancın korunduğu, insana insanca davranıldığı, doğaya tecavüzün olmadığı aksine hayvanların, taş ve toprağın hürmet gördüğü bir harem yapmanın savaşını vermelidir.³⁷⁰ Burada yaşadıklarını ve gördüklerini, bütün hayatına uygulamanın arzusunu duymalıdır.

³⁶⁶ Bakara, 2/125-126.

³⁶⁷ Kutup, *Tefsir*, I, 237.

³⁶⁸ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 205.

³⁶⁹ Ankebut, 29/67.

³⁷⁰ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 36.

Üzerine sonradan aldığı fazlalıkları çıkarttığı gibi, bundan sonraki eylem ve fiillerinde fitrata uymayan davranışlardan sakınmalıdır.

b. Tavaf

Hacca giden kimse Hacer-i evsedi başlangıç noktası yaparak etrafında yedi defa döner. Tavaf, sadece Allah'a ibadet için yapılan, yeryüzündeki ilk mabedi, Kabe'yi selamlamaktır.³⁷¹ Kişi Kabe'yi tavaf ederken, arşı kuşatıp etrafında dönen meleklere benzer. Asıl maksat, şeklen burada dönmek değil, kalbin tavaf etmesidir. Çünkü Kabe, görünmeyen melekut âlemin bir timsalidir.³⁷² Bu kutsal mabet, insana en soylu başkaldırıcıyı öğretir. Put kırmayı, İbrahim (as) gibi ateşe gönüllü atlamayı öğretir. İsmail (as) gibi kurban olmayı, Hacer (as) gibi Allah'tan razı olmayı öğretir.³⁷³ Hz. İbrahim ve İsmail'in Kabe'nin duvarlarını yükseltişini gören³⁷⁴ ve duasını iştircesine onu tavaf eden peygamberin, içindeki putları kırdığını ve artık kalplerdeki putların da kırılması gerektiğini anlayan kişi bunu bizzat yaşar. Kabe ve çevresi, İbrahim(as)'ın tevhid mücadelesi ve ahlâki yaşamından bazı işaretler taşımaktadır.³⁷⁵ İnsan, buradaki her davranışında, bu tevhit eylemini ve mücadelenin gücünü hissederek bir model oluşturmanın yoluna gitmelidir. İnsan parçalanmış yaşamında, küçük dünyasında asla bulamayacağı, hissedemeyeceği şeyi, sonsuzluğu hisseder. Hayatta, felsefe ve düşüncenin sadece kavramı mevcuttur. Fakat Kabe'de bu hissedilmekte, sonsuzluğa bir mana katılmaktadır.³⁷⁶ Dönüşlerin yedi olması tesadüf değildir. Çünkü yedi sayısı sonsuzluk ve sürekliliği ifade etmektedir.³⁷⁷ Kavramların mana kazandığı ve adeta ana vatana kavuşturulmasıyla kişiye bir yol haritası çizilmektedir. Her şeyin, bir başka şey tarafından belli bir düzen içinde döndüğü, insanın da bu kozmik düzenin bir parçasını teşkil ettiği şuuru,³⁷⁸ kainatın yaratılışı üzerine teslimiyet ve ilâhî kudrete boyun eğişinin derinliğini sembolize etmektedir.³⁷⁹ İnsanların yolunu kaybetmemesi için

³⁷¹ Tabbara, *İslamiyet*, 281.

³⁷² Gazali, *İhya*, I, 763.

³⁷³ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 96.

³⁷⁴ Bakara, 2/124-128.

³⁷⁵ Güler, age., 90.

³⁷⁶ Şeraiti, *Hac*, 49.

³⁷⁷ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 104.

³⁷⁸ Görgün, "*Hac*", *DİA*, XIV, 398.

³⁷⁹ Komisyon, *İlmihal*, İsam, I, 512.

konulan bu işaret taşı,³⁸⁰ ilâhî yolculuğun başlangıcı mahiyetindedir. Mümin, yeryüzünde Allah'ın elini sembolize eden Haceru'l-esved üzerine elini koyarak, her dönüşün başlangıcında Allah'a olan bağlılığını akit ve yeminini tekrarlar.³⁸¹ İnsanlar için kurulan bu ilk mabet,³⁸² O'nunla akitleşme ve yeni bir başlangıca girmek, ruh ve bedenle adeta yeniden dirilmesi, huzur içinde ilâhî sonsuzlukla buluşma, insanı tekrar aslına kavuşturmadır.

Ben veya sen bilincinin, artık biz bilincine dönüştüğü bu kutsal mekan, kişisel ve sosyal değişimin bir merkezidir. Tarihin en büyük değişim ve ilerlemesinin yaşandığı bu mekan, insanın dirilişini sembolize eder. Tüm sahte ilahlara başkaldırıcı, tarihin yaşlı örneği, büyük aşık bu evi kendi elleriyle dikti.³⁸³ Asıl olan, Allah'ın evi olan Kabe ile gönüllü buluşturmadır. Her dönüş, mahşeri ve gözyaşını hatırlatmalıdır.³⁸⁴ Bundan dolayı tavafta, Kebe'ye girilmemelidir. Topluluğa katılmamalıdır. Tavaf eden, toplulukta yok olmalıdır. İnsan girdabından gark olunmalıdır.³⁸⁵ Yaratıcısının kendisine şah damarından daha yakın olduğunu hissetme zamanı gelmiştir. İnsan okyanusunun içerisinde tek vücut olarak hareket etmenin zamanı gelmiştir.³⁸⁶ Peygamberin anısı ve bütün hayatının canlandığı bu mekan, bir dirilişin de simgesi olarak kalplere kazınmalıdır.

Binlerce hatıra ve hayaller, uçuşmaya başlar. Allah'ın resulü, çocukluğu ve delikanlılığı boyunca, bu Kabe'nin etrafında dönüyor, yüce vazifeye orada hazırlanıyor. Tertemiz iki eliyle, en mükemmel bir taşı, Haceru'l-esved kaldırıyor ve kabileler arasında çıkan fitneyi dindirmek için onu yerine yerleştiriyor. Sonra, namaz kılarken, Kabe'yi tavaf ederken, hutbe irad ederken ve ibadete çekilirken bir bir hayaller canlanıyor. Attığı her adım, canlı bir hatıra olarak, gözler önüne dikiliyor. İnsanın iç dünyasında muşahhas bir numune halinde temessül eder. Burada bulunan her mümin bu hatıralar denizinde yüzerken teker teker bu misallerle karşılaşır. Sahabenin Kabe etrafında dönüşlerinin sesleri işitilir. Gözler, onları bu halleriyle görür, kulaklar,

³⁸⁰ Şeraiti, *Hac*, 49.

³⁸¹ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 240.

³⁸² Al-i İmran, 3/96.

³⁸³ Şeraiti, *Hac*, 50.

³⁸⁴ Akar, age., 52.

³⁸⁵ Şeraiti, *Hac*, 56.

³⁸⁶ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 103.

seslerini duyar gibi olurlar.³⁸⁷ Hz. İbrahim ve İsmail'in anlarıyla birleşen bütün bu sahneler, bir iç motivasyon olarak kişiyi harekete geçirir.

İbrahim (as) olup yanmaya, İsmail (as) olup kurban olmaya, Hacer (as) olup teslim olmaya, peygamberi örnek alıp onların yolunda gitmeye adanan canlar olarak dönmek, emniyet ve huzuru maksimum düzeyde yaşamak en köklü değişimdir.

İnsan için bir son nokta, güvenlik mekanı ve sevap kazancı³⁸⁸ olarak belirlenen bu mekan, insanlığın başlangıcından beri birçok olaya şahitlik etmiş ve hala da etmektedir. Hz. Adem'in hatırası, Hz. İbrahim'in(as) duası, Kabe'yi yıkmaya gelen Ebrehe'nin aldığı ilâhî cevap,³⁸⁹ peygamberin hatıraları, müşahede edilircesine orada hissedilmektedir. Tarihte atılan bu sağlam temel, bizden de bazı fedakarlıklar istemektedir. Böyle hayati anıları barındıran bir yerde, gaflet içerisinde ve duyarsızca dolaşmak bu anılara hakarettir.

Mümin, tavaf boyunca, bu hatıraları yaşarcasına yaratıcısıyla sürekli iletişime geçerek örnek imamların/peygamberlerin izinden gittiğini ispatlamalıdır.

c. Sa'y

Belirli bir hedefe ulaşmak için kişinin var gücünü harcamasına sa'y denir.³⁹⁰ *"İnsan için yalnızca çabasının karşılığı vardır."*³⁹¹ ayeti de kişinin, Müslüman olsun olmasın ancak çalışarak bazı sonuçlara ulaşacağını belirtmektedir.

Hz. İbrahim, Hacer'den bir çocuk sahibi olunca vahyin de rehberliğinde kendisinin hicret etmesi istenir. Eşi Hacer ile süt emen oğlunu alarak, göç edip gitmesi emri verilir. Her tarafında yanıp kavrulmuş dağlardan başka hiçbir şey bulunmayan, iklimi çok sert, susuz ve her tarafı sessiz, ııssız olan, insanın gönlüne huzur ve güven veren bir yoldaşın, imdada koşanın da bulunmadığı bir vadiye ve araziye geldikten sonra, kendisine, zayıf ve suçsuz karısı ile küçük çocuğunu Allah'a havale ederek³⁹² ve sadece onun emrine uyarak bırakıp, buradan gitmesi emri verilir.

³⁸⁷ Kutup, *Tefsir*, X, 227.

³⁸⁸ Bakara, 2/197.

³⁸⁹ Keskiöglü, Osman, *Hz. Muhammed ve Hayatı*, TDV. Yay., Ankara, 1998, 33-34.

³⁹⁰ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 107.

³⁹¹ Necm, 53/39.

³⁹² İbrahim, 14/37.

“Hz. İbrahim’in gitmesinden sonra tabii olarak korkulan bütün şeyler ortaya çıkar. Çocuk susuzluktan bitkin düşer, anneyi de susuzluk perişan eder. Fakat bu çölde su nerededir? orada içlerinde birkaç yudumluk da olsa su bulabilecekleri küçük kaynaklar bile yoktur. Artık anne şefkati coşmuştur. Tehlikeyi sezmeye başlamıştır. Su bulmak veya yanında su bulunan bir kabile araştırmak için perişan ve huzursuz vaziyette iki tepe arasında koşmaya başlar. Diğer tepeye ulaştıktan sonra derhal çocuğu hatırlar, “kim bilir o ne haldedir” diyerek, durmadan tekrar geri gelir, çocuğun sağ ve iyi durumda olduğunu görür ve içi rahatlar.

“Bundan sonra yine, orada kalmaz, ve belki bir yerde bir insan görür veya herhangi bir yerde suyun izine rastlanır diye yine oraya doğru koşar. Bir taraftan, içinde bu durumun tabii sonucu olan huzursuzluk ve ızdırap vardır, diğer tarafta da sadece iman ve Allah’a güvenden dolayı huzur vardır. O, peygamber eşi ve peygamber annesi olmasına, gayreti ve tedbiri, imana ve tevekküle aykırı kabul etmemektedir. O, şüphesiz huzursuzdur, ama en ufak ümit kuşkusu olmadan tam bir güven duymakta, fakat tembellik, çaresizlik, miskinlik görmemektedir. Feleğin gözü, belki de böyle bir manzarayı hiç görmedi.

“Artık Allah’ın rahmeti coşmuş, mucizevi yollar, oradan bir kaynak püskürtmüştü ki, işte o, mübarek ve yok olmayan zemzem kaynağıdır. O, ne hiçbir zaman kurur ne de suyundan bir azalma olur. O, bütün nesillere ve bütün dünyaya yeterlidir. Bugüne kadar bütün dünya ondan feyz almış ve onunla suya kanmıştır. Allah, ona hem şifa hem de doyurucu bir özellik vermiş; hem mükafat ve mübareklik bahşetmiştir.”³⁹³

Safa, Hacer’in su bulduğu yer, Merve ise Hz. İbrahim’in oğlunu kurban ettiği ve Hz. Muhammed’in nübüvvetini ilan ettiği yerdir.³⁹⁴ Bu iki mekan arasındaki gidiş geliş, beraberinde bazı sembolleri de ifade etmektedir. Hz. Hacer’in hissettiği duygularla bir arayış içerisinde olunur. Safa’da başlayan yürüyüş, yalın ayak ve başı açık bir şekildedir. Artık bir yolcu edasıyla, yedi defa sa’y yapılır. Yani sürekli sonsuza, müebbet muhacirlik başlamıştır. Önce, bilinmez bir âlemden, dünyaya hicret dilen dünya bir madde yeri oldu. Yolculuk henüz bitmedi, bir uzun yürüyüş, suyu arayıştır. Suyu arayış, iman ve aşkı ümitle; ümidi de iman ve aşkla arayıştır.³⁹⁵ Bu arayış, hayat

³⁹³ Bkz., Köksal, *Peygamberler Tarihi*, I, 175-179; Nedvi, *Hac*, 44-45.

³⁹⁴ Kardavi, *İbadet*, 377.

³⁹⁵ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 110.

boyunca sürececek ve ümitle suyu/imanı bulma ve bunun tadına varma daha zevkli hale gelecektir.

Allah'ın rahmet ve lütfünü talep etmek için, nefse hoş gelen alışkanlıklardan yüz çevirip, zevklerini ve rahatını terk ederek olanca gücüyle bu mekanda çabalayan mümin,³⁹⁶ sırf Allah istediği için bu yürüyüşe katılır. Bu sayede kişi, kendisi gibi aynı yola girmiş, aynı niyet ve duyguları taşıyanlarla beraber koşmanın ne demek olduğunu fark eder. Bu esnadaki yürüyüş, niyet ve duygu bütünlüğüyle kaynaşmış, ümmet ruhunun azametini yansıtmaktadır.³⁹⁷ Aklın tükendiği, tamamen duyguların hakim olduğu, adeta yeni bir hayatın başladığı bir arayış vardır.

Hacer, “aşk”ın çağrısına cevaben kendini O’na teslim eder. Çocuğunu şehirden, ahaliden, hayatın içinden ayırarak bu susuz, ıssız, yanık vadiye getirir ve vadinin avucuna bırakır. Katıksız tefekkür ve iman gücüyle bütün ince hesapları, mantığı bir tarafa bırakır ve ilâhî aşka dayanış,³⁹⁸ tevekkülün zirvesini yaşayan Hz. Hacer’in rolünü üstlenen mümin, kendisini hiçbir akıl terazisinin ölçüsüne başvurmadan, yaratıcıya teslim etmeli ve ona sığınmalıdır.

Allah hakkındaki bilgi ve imanını tecrübeye koyan mü’minin³⁹⁹ kalbi, mutlaka darlıktan sonra bolluk, ihsan, ve rahmetle aydınlanır.⁴⁰⁰ Kişi artık, takva ve ihsan derecesinde yaratıcıya şükretmeyi öğrenmiştir.

İnsana İbrahimi bir rol yüklenmiştir; içteki ve dıştaki tüm putları kırmak için baltayı bilemiş olarak hazır durulacaktır. Kişi, güvenlik ve özgürlüğün savaşçısıdır. Allah’la olan sözleşme yenilenmiş, yeni bir duruş kazanılmıştır. Hz. İbrahim, tek başına yola çıkmıştı, şimdi yüz milyonlar onu seven yürekleriyle “lebbeyk ya resulullah” diyerek onun bıraktığı izi sürüyorlar.⁴⁰¹

İki rahmet sembolü arasında, Allah’ın bağış ve rızasını arayarak gidip gelen mümin,⁴⁰² bir arayışı canlandırmaktadır. Hep bir ümit içerisinde sonsuza kadar, gidip gelen mümin, bir arayış ve istek içerisinde. Kendi gayret ve çalışması sonucunda, en olmaz olarak bilinen şeylerin bile Allah’ın yardımıyla gerçekleşeceği gerçeği, Say’da

³⁹⁶ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 240.

³⁹⁷ Görgün, “*Hac*”, DİA, XIV, 398.

³⁹⁸ Şeraîti, *Hac*, 75.

³⁹⁹ Bayraktar, Mehmet, *İbadet Fenomenolojisi*, Akçağ Yay., Ankara, 1987, 58.

⁴⁰⁰ Nevfel, Abdurrezzak, *İslam ve Modern İlim*, (çev. Hamit Eker), Sönmez Yay., İst., 1983, 189.

⁴⁰¹ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 111.

⁴⁰² Kardavi, *İbadet*, 377.

bize hatırlatılmaktadır. Katıksız ve saf bir teslimiyetin, Allah'a olan şüphesiz imanın biriktiği bir kalpte, huzur ve güvenin oluşması kaçınılmazdır. Dış çevre ne olursa olsun, hiç kimsenin ölmediği, hiçbir dostun bulunmadığı, kişinin kendisini yapayalnız hissettiği bir zamanda bile Allah'ın kendisinin yanında olduğu inancı pekişmektedir. Önder insanların hatıralarına bakarak ve onları hissederek, yaşanan bu ruh hali, kişinin imanını olgunlaştırmakta ve yükseltmektedir.

d. Arafat'ta Vakfe

Bilme, anlama, tanıma ve güzel koku gibi manalara gelen Arafat, "a-re-fe" fiil kökünden türemiş bir isimdir.⁴⁰³ Mekke'deki bu yere neden Arafat dendiği ise, tarihi bir arka plana dayanır. Hz. Adem ile Havva'nın, yeryüzüne indikten sonra, burada buluşmaları veya Cebrail'in (as), Hz. İbrahim'e haccın nerede ve nasıl yapılacağını öğretirken, Arafat'a geldiklerinde ona, "arefte, (anladın mı, tanıdın mı?)" diye sorması, onun da "areftu (anladım ve tanıdım)" demesinden dolayı buraya Arafat dendiği kaynaklarda zikredilmiştir.⁴⁰⁴

Arafat'ta durma, haccın rükünlerinden biridir. Bunu terk eden kişinin haccını yenilemesi gerekir.⁴⁰⁵ Arafat tepesinin herhangi bu bölümünde bu eylem gerçekleştirilebilir.⁴⁰⁶

Arafat'a çıkan kişi, cennetini kaybetmiş Hz. Adem gibi pişmanlık içerisinde olmalıdır.⁴⁰⁷ Bir başlangıç için kendisini gözden geçirmelidir.⁴⁰⁸ Bunun şuurunda olan insan, her şeye yeniden başlamalı ve hayatına bir çekidüzen vermenin gerekliliğini hissetmelidir.

"*En büyük Hac günü, Allah ve elçisinden insanlara duyurudur.*"⁴⁰⁹ ayeti, haccın bu en önemli rüknünü, Hacc-ı ekber olarak isimlendirmiştir. Böyle bir isimlendirmenin en temel sebeplerinden biri de, bütün insanların bir arada toplanmasıdır.⁴¹⁰ Kişinin ruh ve ahlâkında meydana getirdiği gelişme ve güzellikler, bu toplulukla yükselmektedir. Bu görev, belirlenen zamanda, yüzlerce, binlerce insan tarafından hep birlikte yerine

⁴⁰³ İbn Manzur, age., IX, 236; Boks, Abdullah, "*Arafat*", DİA, İst., 1991, III, 261.

⁴⁰⁴ Boks, "*Arafat*", DİA, III, 261.

⁴⁰⁵ Kurtubi, İmam Muhammed, *Bidayetu'l-Müctehid ve Nihayetu'l-Muktesit*, Daru İbn Hazm Yay., Lübnan, 1995, II, 671.

⁴⁰⁶ "Arafat'ın her yerinde vakfe yapılır.;" Muvatta, Hac, 166.

⁴⁰⁷ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 51.

⁴⁰⁸ Şeraifi, *Hac*, 88.

⁴⁰⁹ Tevbe, 9/3.

⁴¹⁰ Ateş, *Tefsir*, IV, 37.

getirilir. Bir hareketle, bir iki değil, yüzlerce amaç gerçekleşir.⁴¹¹ İnsanın yaratıcı huzurunda, aynı giysilerle, ama takva üstünlüğüyle gerçekleştirdikleri duruş, halkla beraber, fakat hakkın yanında bir konum kazanır.

İnsan şahsiyeti, yenilenecek, günah ve batıl karışan geçmişten sıyrılmakla tertemiz ve doğru bir hayat yaşanacağına dair, bir sürece girer.⁴¹² Mahşer gününde bütün insanların bir araya toplanarak, dünyada yaptıkları işlerin hesabını vermek üzere hazırlanıp beklemeleri, Arafat'ta canlandırılır.⁴¹³ Günah işleme değil tövbe etme beklenir; mükemmelleşme değil, yetersizliği itiraf beklenir; umut kesme değil, eşyaya baş koyup yaş dökme beklenir.⁴¹⁴ Aile ve çevrenin hiçbir fayda vermeyeceği günü hatırlayıp bunun provasını yaparak, kişiye, ruhen olgunlaşmanın kapılarını açmaktadır.

Şüphesiz hacılar bu vakfe ile hac gününü yalınayak ve ayakları çıplak vaziyette, nasıl haşrolunacaklarının hesabını görmek için eli boş vaziyette Allah'ın ilk yarattığı gibi dönmüş olacağını hatırlar. Kişi bu ruh haliyle, topladığı mal ve daha başka şeylerin er geç kendisini terk edeceğini,⁴¹⁵ sadece salih amellerin kendisine yarayacağını hatırlamış olur. Kendilerini müsavi kılacak ölümü de hatırlayan mümin için, bundan sonra günaha dönmek ve isyana yönelmek mümkün değildir.⁴¹⁶ İslamın güç gösterisine sahne olan bu yer, insan benliğini her yönden kuşatmaktadır. Dünyanın dört bir yanından gelen Müslümanlar, hem dayanışma ruhunu daha derinden ve daha coşkulu hissetmiş, hem de birbirlerinin yanında ve arkasında olduklarını, birbirlerini desteklediğini, münasip bir dille insanlığa göstermiş olurlar. Hac, bu dayanışma ruhunun da bir göstergesidir.⁴¹⁷

Arafat'ta rabbine yönelen insan, hiçbir yardımcının bulunmadığı şartlarda onun huzurunda durmanın manasını, makam, servet ve ilmi üstünlüklerin gerçek değerini, hesaba çekileceği zaman ortaya çıkacağını anlar. Üstünlüğün, sadece takvada olmasının ne demek olduğunu kavrar. Bu esnada, çeşitli münasebetlerle yapılan dualar, sadece Allah'a teslim olmanın, bunu söz ve davranışlarla yaşamının özlü bir ifadesidir.⁴¹⁸ Bu mekan, yaratılışın ve varılacak yerin sembolik bir ifadesidir. Haccın en önemli sırrı, her

⁴¹¹ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 290.

⁴¹² Tabbara, *İslamiyet*, 282.

⁴¹³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 240.

⁴¹⁴ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 51.

⁴¹⁵ Abese, 80/34-36.

⁴¹⁶ Nevfel, *İslam ve Modern İlim*, 182.

⁴¹⁷ Komisyon, *İlmihal*, İsam, I, 513.

⁴¹⁸ Görgün, "*Hac*", DİA, XIV, 398.

tarafından Allah'a yönelen dualardır.⁴¹⁹ Manevi tüm tedbirleri alan insanlar, artık bayramı yaşamayı hak etmişlerdir. İçinde kalan güdü ve dürtüleri terbiye etmeli ve onları kontrol altına almalıdır. Bunun için de bazı mermiler toplaması gerekir. Bunların sayısı da yetmiş olmalıdır. Yani sınırsız sayıda olmalıdır

Bu ruh haliyle, bayramı yaşamak ve içindeki şeytanlardan kurtulmak için Mina'ya gitme zamanı gelmiştir.

e. Şeytan Taşlama

Şafakta hacılar, Mina'ya doğru yürürler ve Yemen'in Hıristiyan kralı Ebrehe'nin ordusunun Kabe'yi yıkmak üzere geldiği yerde bulunan kolonlara taşlar atılır.⁴²⁰

"*Sayıli günlerde Allah'ı zikredin.*"⁴²¹ ayetiyle de belirtilen bu günler, bazı farklılıklara sahiptir. Buralarda yapılanlar da, zikir ve dualarla desteklenmiştir.⁴²² Rivayetlere göre Hz. İbrahim, Kabe'yi, tamamlar, daha sonra Cebrail'in (as) rehberliğinde bu bölgede şeytani üç kez taşlamıştır.⁴²³ Bu uygulama günümüze kadar devam edip gelmektedir.

Şeytan taşlama, insan tabiatında, yer alan kötü eğilimleri ve bunlar vasıtasıyla insanı kışkırtmaya çalışan şeytanın etkilerini ortadan kaldırmak, böylece benliği tam manasıyla tasfiye etmek suretiyle, akıl ve iradeyi yüceltip, kişilikte hakim duruma geçirmek için, kötülüğün sembolü olan şeytana karşı, savaş aşmadır.⁴²⁴ Mantık ve muhakemeye başvurmada, ilâhî emir olduğu için ve kendine düşen kulluk vazifesi gereğince, Allah'ın emirlerine uymaya niyet ederek taşlar atılır.⁴²⁵ İnsanla Allah arasında girip, insanı Allah'a doğru yürüyüşünden alıkoyan her şeye karşı açılan bu savaş,⁴²⁶ sadece burayla sınırlı kalmamalı, hayatın tamamına yayılmalıdır.

Atılan her taş, insandaki saklı duyguların da beraberinde atılması demektir. Sadece elle atılan fakat kalbe inmeyen bir atışın zahmetten öteye bir faydası yoktur.

Kişi, Hz. İbrahim'in cephesinde bir asker gibi durmalıdır. Düşmanın ölümcül yerine yetmiş kurşun atılacaktır.⁴²⁷ Saf, burada belirlenmeli ve orada savaşılmalıdır.

⁴¹⁹ Bayraktar, *İslamda İbadet Fenomenolojisi*, 68.

⁴²⁰ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 207.

⁴²¹ Bakara, 2/203.

⁴²² Bkz., İbn Kesir, *Tefsir*, III, 803.

⁴²³ Köksal, *Peygamberler Tarihi*, I, 206.

⁴²⁴ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 240.

⁴²⁵ Bayraktar, *İslam'da İbadet Fenomenolojisi*, 88.

⁴²⁶ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 68.

⁴²⁷ Şeriatî, *Hac*, 109.

Allah'ın taraftarı veya şeytanın taraftarı⁴²⁸ olduğunu artık kesin olarak belirlemenin zamanı gelmiştir. Atacağı her taşla, bu savaşın zaferini tadacaktır. İçindeki bütün şeytani duygu ve düşüncelerden kurtularak, Allah'a kesintisiz bir teslimiyet gösterecektir.

Bu cephede safını belirleyen Müslüman, olgun şahsiyetli bir yapıyla kendi duruşunu sergileyecek ve hayatını bunun üzerine kuracaktır.

f. Kurban

Gerek maddi gerekse de manevi her türlü yakınlığı ve yakın olmayı kuşatacak bir anlam yelpazesine sahip olan Kurban kelimesi dini terminolojide, kendisiyle Allah'a yaklaşılacak şeyi, özel olarak da Allah'a yakınlık sağlamak, yani ibadet amacıyla belli vakitte belirli cinsten hayvanları kesmeyi ve bu amaçla kesilen hayvanı ifade eder.⁴²⁹ Gücü yeten insanlar için gerekliliği ve eda edilmesi İslam alimleri tarafından vurgulanmıştır.⁴³⁰

“İşte o zaman biz, onu uslu bir oğul ile müjdeledik. Babasıyla beraber yürüyüp gezecek çağa erişince; Yavrucuğum! Rüyamda seni boğazladığımı görüyorum. Bir düşün ne dersin? Dedi. O da cevaben; Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulursun dedi. Her ikisi de teslim olup, onu alını üzerine yatırınca; Ey İbrahim! Rüyaı gerçekteştirdin. Biz iyileri böyle mükafatlandırırız. Bu, gerçekten çok açık bir imtihandır diye seslendik. Biz, oğluna bedel ona büyük bir kurban verdik. Geride gelecekler arasında ona (iyi bir nam) bıraktık.”⁴³¹

Kur'an'a göre Allah, insanlara nimet olarak verdiği ehil hayvanların şükürünü ödemek için her ümmete, Allah'ın ismini anarak, onu yücelterek kurban kesmelerini bir ibadet şekli olarak koymuştur. Kurban, Allah'a karşı duyulan samimiyetin, saygının bir ifadesi olduğu gibi, saygı ve samimiyeti arttıran bir özelliğindedir.⁴³² Bu ibadet, Kur'an'da hac ibadetiyle birleştirilmiştir. Bu birleştirme olayında Hz. İbrahim'in bir rolü vardır. Bilindiği gibi Allah, Hz. İbrahim'i, oğluna olan sevgisinden dolayı, denemiştir. Rüyasında ondan oğlunu kurban etmesini istemiştir. Hz. İbrahim, Allah'a karşı olan sevgisini, oğluna duyduğu sevginin üzerine geçirerek sonunda onu Allah için kurban etmeye karar vermiştir. Böylece imtihanı başardığı için, Allah ona bağış olarak, bir

⁴²⁸ Mücadele, 12/22.

⁴²⁹ Göç, Ahmet, “*Kurban*”, DİA, Ankara, 2002, XXVI, 433.

⁴³⁰ Kurtubi, *Bidayetu'l-Müctehid*, II, 829.

⁴³¹ Saffat, 37/101-109.

⁴³² Hac, 22/34-37.

kurbanlık vermek sureti ile oğlunu kurban etmesini engellemiştir.⁴³³ Bundan sonra kurban, İslam kültüründe uygulanarak devam etmiştir.

Kurban, hayvanın insana vermiş olduğu en soylu derstir. Çünkü insan, mutlaka kendisine adanacağı bir kapı arar. Adanmaya layık tek kapı Allah'tır, başka bir kapıya adanan, harcanmış olacaktır. Çünkü insanın teslimiyetini istismar etmeyen tek otorite Allah'tır. Zira Allah'ın İnsanın kulluğunda herhangi bir çıkarı bulunmamaktadır.⁴³⁴ Aksine kulluktan kazançlı çıkan tek taraf, insandır ve bu da Allah'ın insana olan sevgi, şefkat ve muhabbetinin bir göstergesidir.⁴³⁵ Kişi kurban kesmekle Allah'ın emrine boyun eğmiş ve kulluk bilincini koruduğunu canlı bir şekilde ortaya koymuş olur. Bunu yaparken de malını Allah için telef etmesi değil, en yakından başlayarak, insanlara yararlı olacak tarzda değerlendirmesi istenmiştir.⁴³⁶ Çünkü kesilen hayvan veya herhangi bir başka şeyin Allah için bir değeri yoktur. Allah'ın insanda istediği, İbrahim'i bir boyun eğiş ve teslimiyettir. Kişi bireysel olarak bu teslimiyeti gösterebildiği takdirde, yaratıcı için kurban etmeyeceği hiçbir şey kalmaz.

Bu ibadetle, Hz. İbrahim'in vermiş olduğu başarılı sınavın hatırası tazelenmiş ve kendilerinin de benzeri bir itaate hazır olduklarını simgesel bir davranışla göstermiş olmaktadır.⁴³⁷ Kendi benliği ve arzularını Allah yolunda feda etmek sureti ile tam bir ruhani yücelme ve olgunlaşmanın sembolü olarak kesilen kurban,⁴³⁸ herkesin mutlaka feda edecek bir şeylerinin olacağını göstermektedir. Hz. İbrahim'in en değerli varlığı İsmail'dir. İnsanın ise, belki kendisi, belki ailesi, belki mesleği, belki de servetidir.⁴³⁹ Yüzyıl boyunca beklenen İsmail, ilâhî emir sonucunda iade ediliyorsa, insan da en sevdiği ve vazgeçemediği değerlerini de hiç şüphe duymadan feda edebilmelidir

Kusursuz kapıya, kusursuz iman yaraşır. İmanı noksan olanlar, Allah'a adanamazlar. İmanın organları da eksik olabilir. Yani elsiz, ayaksız iman; dilsiz, dudaksız iman; gözsüz, kulaksız iman olabilir. Bu manevi özrürlük halidir. Gerçek engelli budur. İmanı kör olan, gördüğünü imanı ile göremez. Bu hal, onda tam bir manevi sağırılık, dilsizlik veya körlüğe yol açar.⁴⁴⁰ Hz. Ademle başlayan bu

⁴³³ Güler, age., 91.

⁴³⁴ Hac, 22/36-37.

⁴³⁵ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 73.

⁴³⁶ Bardakoğlu, Ali, "*Kurban*", DİA, Ankara, 2002, XXVI, 433.

⁴³⁷ Bardakoğlu, "*Kurban*", DİA, XXVI, 436.

⁴³⁸ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 240.

⁴³⁹ Şeriati, *Hac*, 130.

⁴⁴⁰ İslamoğlu, *Hac Risalesi*, 75.

uygulamanın Kur'an'da ve sünnette net bir şekilde ifade edilmesi,⁴⁴¹ peygamberin birçok defa fiili olarak bunu gerçekleştirmesi⁴⁴² kurbanın vazgeçilmezliğini göstermektedir. “*Artık rabbın için Namaz kılmaya devam et ve kurban kes.*”⁴⁴³ İslam kültüründe kurban, mali, bedeni ve kalbi ibadeti birleştirici bir fonksiyona sahiptir. Hem Allah’a yaklaştıracı bir ibadet, hem aile ve çevreyi manen tatmin edip, huzur ve güvene kavuşturan kutsal bir destek, hem de komşular ve toplum arasında dostluk bağlarını kuvvetlendiren ve sosyal adaletin sağlanmasına yardımcı olan mali bir ibadet kılarak onu en verimli ve bereketli çizgisine kavuşmuştur.⁴⁴⁴ Toplumda kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma ruhunu canlı tutar; sosyal adaletin gerçekleşmesinde katkıda bulunur. Özellikle, et satın almaya imkanı olmayan veya çok sınırlı olan yoksulların bulunduğu ortamlarda, onun bu rolünü daha belirgin bir biçimde görmek mümkündür. Zengine, malını Allah’ın rızası, yardımlaşma ve başkalarıyla paylaşma yolunda harcama zevk ve alışkanlığı verir. Onu cimrilik hastalığından, dünya malına tutkunluktan kurtarır. Fakirin de varlıklı kullar aracılığıyla Allah’a şükretmesine, dünya nimetinin yeryüzündeki dağılımı konusunda karamsarlık ve düşmanlıktan kendini kurtarmasına ve kendini toplumun bir üyesi olarak, hissetmesine vesile olur.⁴⁴⁵ Bu anlamda kurbanı, sadece bir et bayramı olarak düşünmenin İslami yapıda yeri yoktur. Çünkü, “*Allah’a ulaşan, kurbanların etleri ve kanları değil, ona olan takvanızdır.*”⁴⁴⁶ ayeti bu gerçeği dile getirmektedir. Zahiren yapılan davranışların arka planı güçlü bir ruhla desteklenmediği zaman⁴⁴⁷ gösterişten öteye geçemezler. Bu nedenle, kurban, derin psikolojik ve sosyolojik arka plana sahiptir.

Canı da dahil olmak üzere, inanmış bir kimsenin bütün varlığını Allah yolunda feda etmeye hazır olduğunun bir remzi olan kurban, insanın nefsanî arzularını ve süflî duygularını boğazladığını anlatan bir semboldür.⁴⁴⁸ Her şeyi feda etmeyi göze alan bir insan, imanının da bir göstergesi olarak kesilen hayvanı, Allah’a yaklaşma vesilesi kılınmaktadır.

⁴⁴¹ Yıldırım, Celal, *İslam Fıkhı*, Uysal Yay., Konya, trs., 2-5.

⁴⁴² Ateş, *Tefsir*, XI, 27.

⁴⁴³ Kevser, 106/3.

⁴⁴⁴ Yıldırım, *Tefsir*, XIII, 7038.

⁴⁴⁵ Bardakoğlu, “*Kurban*”, DİA, XXVI, 436.

⁴⁴⁶ Hac, 22/37.

⁴⁴⁷ Kurtubi, *Tefsir*, XII, 65.

⁴⁴⁸ Uludağ, Süleyman, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, TDV. Yay., Ankara, 1987, 101.

Şunu unutmamak gerekir ki, imanında noksanlık olanlar, Allah'a kurban olamazlar. İmanlarına ellerini, ayaklarını şahit tutamazlar. Hayatlarını sonu gelmeyen arzu ve isteklerin peşinde koşarak giden insanların böyle bir düşünceye sahip olmaları, zaten düşünülemez. Çünkü şeytanlara atılan taşlarda kişi kendi cephesini zaten belirlemiştir. Bu nedenle, kurban bu taraftarlığın da bir göstergesi durumundadır. Hayatları boyunca bazı hiçler uğruna sınırsız harcamalar yapanlar veya bu mevsim geldiğinde hayvan sever kesilen insanların imanlarını da bu bakış açısıyla değerlendirmek gerekir. "İmkani olduğu halde kurban kesmeyen bizim mabedimize hiç gelmesin."⁴⁴⁹ tehdidi, insanlara ulaşmışsa, kurban kesmek için her yolu zorlayacak ve önceden, böyle bir ibadeti icra etmek için hazır olacaktır.

Psiko-sosyal alt yapısı geniş böyle bir ibadeti, zayıf imanlı ve kasıtlı insanların arzularından kurtarmak gerekir. Kulluğun, teslimiyetin ve fedakarlığın en açık göstergelerinden biri olan kurban, zihni ve sosyal bir eğitim aracı olarak tesis edilmelidir.

2. Toplumun Yenilenmesi/Yinelenmesi

Sayısız topluluk ve ülkelerden, yüzlerce değişik yoldan, doğudan, batıdan, kuzeyden, güneyden yola çıkan insanların tek bir merkeze hareket etmesi manidardır. Yüzler değişik, renkleri, değişik dilleri değişikdir. Fakat "merkez"e yaklaşıp sınıra vardıklarında, giydikleri değişik elbiseleri çıkarıp aynı şekilde dikilmiş basit elbiseleri giyerler.⁴⁵⁰ Kabe, hak yola yönelmenin, bir olan Allah'a iman ışıklarının, kalbe gıda verilmiş, huzurun, sükunun apayrı ve ebedi bir merkezidir. Kalp ve ruha gıda kazandırılır. Kararmış, soğumuş gönül yuvası yeniden aydınlanır. Bütün ümmet, burada, dini bir mesaj alır. Muhabbetin, sevginin kendini teslim edişin ve emre uyuşun karşılığını öder. Dünyanın en büyük bilginleri, devlet yetkilileri, zenginleri, fakirleri, aşkla ve muhabbetle kendinden geçmişçesine Kabe'yi tavaf ederler. Onlar, farklı bölgelerden, değişik memleketlerden olmalarına rağmen, birleşik ve tek bir bilek olduklarını, farklı türlerden olmalarına rağmen, aynı duygu ve düşüncede olduklarını, dünyanın her tarafına yayılmış oldukları halde tarak dişleri gibi saf saf bir araya dizildiklerini ispat ederler.⁴⁵¹ Aralarında önceden yapılmış herhangi bir anlaşma olmaksızın, aynı fiilleri, aynı şekilde gerçekleştirirler. Böylece birbirlerinden habersiz

⁴⁴⁹ İbn Mace, Edahi, 2.

⁴⁵⁰ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 211.

⁴⁵¹ Nedvi, *Hac*, 56.

olarak aynı ideallere yönelik bir gayret içinde bulduklarını fark ederler. Kendilerinin dışında milyonlarca insanın aynı amacı paylaştıklarının bilincine varırlar.⁴⁵² Allah'ın huzurunda tek yürek olan insan, farklı dalları olan tek bir ağaç misali dimdik bir duruşa sahip olduğunu ifade eder.

Ferdi şuurun asgari seviyeye inip, müşterek ve içtimai şuurun azami hadde ulaştığı bu ibadetle meydana gelen içtimai heyecan ve galeyan seline kendilerini kaptıran fertler, cismani varlıklardan sıyrılarak, toplum içinde erirler. Ferd olarak fani, cemiyet olarak baki kalırlar. Cemiyete faydalı olmak için gönüllü olarak her türlü fedakarlığa katlanır, gerektiğinde bu uğurda canını bile feda eder. Çünkü bu cemiyette yok olmak, en şerefli bir varoluştur. Bundan dolayı haccın maksadını bilen, hikmetlerini kavrayan ve tam olarak bunun şuuruna vartan kimse, mutlaka davranış yönünden kendisini denetler.⁴⁵³ Bu ibadeti tam ve ruhuna uygun olarak gerçekleştiren mümin, kendisine model alacağı örnek önderlerin de yaşamını hatırlayarak, hayatını yeniden düzenler. Kutsal mekanlardaki toplu ve samimi dualar, kişiyi ruhen olgunlaştırır.

Hac esnasında hiçbir şeye zarar vermemek, esas olduğundan, insanın çevresiyle ilişkisinde son derece dikkatli davranması gerektiği ortaya çıkar. Bu husustaki titizliğin ölçüsü, Kur'an'daki yasaklar ve bu yasakların çiğnenmesi halinde verilecek cezaları bildiren ayetlin açık üslubudur.⁴⁵⁴ Özellikle bitki ve hayvan türünden canlılara karşı gösterilmesi gereken hassasiyet, kişiyi başka zamanlarda kazanamayacağı bir ölçü ve bir duyarlılık sağlar. Bunun yanında öfkelenmemek, kimseyi incitmek ve güler yüzlü olmak gibi ahlâki davranışlar da haccı gereği gibi yerine getirenlerin elde edecekleri manevi kazançlar arasındadır.⁴⁵⁵

Hz. İsmail'in teslimiyeti ve şeksiz şüphesiz ilâhî emri yerine getirmek için yaptığı fedakarlık,⁴⁵⁶ her mümin içi ibret alınması gereken bir ders olmalıdır. Müslüman'ın ilâhî emirler karşısındaki hassasiyet ve duyarlılığını arttırıcı bir etki olarak bütün hayata yansımalıdır. Unutulmamalıdır ki, davranışa dönüşmeyen inanç, yerini inanca dönüşmüş davranışa bırakacaktır.

⁴⁵² Görgün, "Hac" DİA, 399.

⁴⁵³ Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 94.

⁴⁵⁴ Bkz., Bakara, 2/158, 196, 200; Al-i İmran, 3/96-97; Maide, 5/2,95; Hac, 22/26-29.

⁴⁵⁵ Görgün, "Hac", DİA, 398.

⁴⁵⁶ Nesefî, Ebu'l-Berekat, *Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, Daru'l-Kelime't-Tayyib Yay., Beyrut, 1998, III, 131.

D. Zekat

Temizlenme, bereket, büyüme, çoğalma, övme ve tamamlama anlamlarına gelen zekat⁴⁵⁷ dini anlamda, belli malın, belli bir kısmını, Allah tarafından belirlenen kişilere, Allah rızası için vermektir.⁴⁵⁸ Bazı şartlara haiz olan malın, fakir, miskin, zekat görevlileri, müellefe-i kulup, borçlu, köle, Allah yolundakiler ve yolda kalmış yolculara verilmesidir.⁴⁵⁹ Zekat, sadece İslamla emredilen bir ibadet değil, diğer bütün dinlerde mevcuttur.⁴⁶⁰

İnsanın hayatını sürdürebilmesi ve geliştirmesinde, bir topluluk oluşturması zaruridir.⁴⁶¹ Böyle bir durumda, ahlâki kurallar olarak kişinin kendisine ve kendisi dışındaki diğer insanlara karşı bazı yükümlülükleri doğmaktadır.

Nihai hedef olarak yeryüzünde, ahlâka dayalı bir sosyal düzen kurma göreviyle muhatap olan insan,⁴⁶² bunu gerçekleştirebilmek için, önce bir toplum, daha sonra da bu toplumu bir arada tutan dinamikleri oluşturmak durumundadır. İnsanların bir arada yaşamasının bir anlam ifade etmediği durumlarda, ortak bir ahlâki düzen ve güçten bahsetmek imkansızdır.

Toplum varlığının sağlıklı bir şekilde sürebilmesi için, toplumsal denge ve barışın bir şekilde sağlanması ve fertler arasında duygusal gerilime yol açabilecek etkenlerin giderilmesi şarttır. Bir toplumda, zenginlerin ve fakirlerin bulunması doğaldır, fakat doğal olmayan, bunların birbirlerinin haklarını gözetmemesi ve sosyoekonomik açıdan bir bakıma sünnetullah denilebilecek bu durumda, toplumda gerilim ve gerginlik sebebi olmasındır.⁴⁶³ Kur'an, böyle bir gerilimin asgariye inmesinde, mümkün olabilecek bütün yolları açmaktadır.

*“Onların mallarında yoksullar için bir hak vardır.”*⁴⁶⁴

Zenginlerin minnet duyarak yerine getirecekleri bir eylem değil, insanların kendi malları içerisindeki bir hak olarak tasvir edilmektedir.⁴⁶⁵ Bu hak, farz olan zekattır.⁴⁶⁶

⁴⁵⁷ Doğan, Türkçe Sözlük, 1067; Soysaldı, *İbadet Tarihi*, 131-132.

⁴⁵⁸ Züheyli, *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, IV, 247.

⁴⁵⁹ Mavsili, Abdullah b. Muhammed b. Mevdud, *el- İhtiyar Li Ta'lili'l-Muhtar*, Pamuk Yay., İst., trs., I, 100.

⁴⁶⁰ Ateş, *Tefsir*, I, 157; Zekat ibadetinin ilahî dinlerdeki durumuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Soysaldı, *İbadet Tarihi*, 136-165.

⁴⁶¹ Zeydan, age., 6.

⁴⁶² Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 91.

⁴⁶³ Komisyon, *İlmihal*, İsam, I, 419.

⁴⁶⁴ Zariat, 51/19.

⁴⁶⁵ Kutup, *Tefsir*, XIV, 56.

Birçok ayet bu anlamda Kur'an'da yaklaşık otuz iki yerde geçmekte⁴⁶⁷ namazla birlikte seksen iki yerde kullanılmaktadır.⁴⁶⁸

“Güzel söz ve bağışlama, arkasından incitme gelen sadakadan daha iyidir. Allah, zengindir, acelesi de yoktur. Ey iman edenler! Allah ve ahiret gününe inanmadığı halde, malını gösteriş için harcayan kimse gibi, başa kakmak ve incitmek suretiyle, yaptığımız hayırları boşa çıkarmayın. Böylesinin durumu, üzerinde biraz toprak bulunan düz kayaya benzer ki, sağanak bir yağmur isabet etmiş de onu çıplak pürüzsüz kaya haline getirivermiştir. Bunlar, kazandıklarından hiçbir şeye sahip olamazlar. Allah, kafirleri doğru yola iletmez.”⁴⁶⁹

İslam toplumunda bazı düzenlemelerin yapılması, onların makul sınırlar içerisinde olmasını gerektirir. Bazı eylemler, ibadet bile olsa, yapılırken, incitici ve kırıcı olmamayı gerektirir.⁴⁷⁰ Böyle bir durumda yapılanlar makbul değil, geri çevrilen ve sahibine hiçbir faydası olmayan ibadetlerdir.⁴⁷¹ Böyle bir düzenleme, toplumdaki ekonomik dengesizliğin yol açabileceği muhtemel olumsuz sonuçları azaltabilmesi için, zekatı önemli bir araç olarak sunmakla kalmıyor, aynı zamanda bunun işleyişinde, son derece önemli insani meziyetlere, psikolojik faktörlere işaret etmektedir. Zengin, verirken gönülsüz davranmayacak, başa kakmayacak, aynı şekilde fakir de alırken ezilmeyecek, mahcubiyet duyması gerekmeyecektir. Bir mümin borcunu ödüyor, diğeri hakkını alıyor, alacağını tahsil ediyor.⁴⁷² İslamda, kazanılan bütün servet sahibine ait değildir. Muhtaç kişilerin o servette payı vardır. “Onların malında yoksulun ve muhtacın belli bir hakkı vardır.”⁴⁷³ Kur'an, insanlara gerçekten kendilerine ait olan serveti bile istedikleri gibi harcayamayacaklarını belirtir. Çünkü, yoksulluk denizinde bolluk adaları oluşmaz.⁴⁷⁴

İnsandan başka diğer bütün canlıların çabası, karnını doyurmak, düşmandan korunmak ve neslini sürdürmektir. İnsana gelindiğinde, bu amaçların yanı sıra kendisini, ailesini, diğer insanları ve inandığı başka bir âlemi düşünmektir.

⁴⁶⁶ Yıldırım, *Tefsir*, XI, 5806.

⁴⁶⁷ Öztürk, *Kur'anın Temel Kavramları*, 649.

⁴⁶⁸ Sabık, Seyyid, *Fıkhu's-Sünne*, Daru'l-Kütübi'l-Arab Yay., Lübnan, trs., I, 327.

⁴⁶⁹ Bakara, 2/263-264.

⁴⁷⁰ İbn Kesir, *Tefsir*, III, 1043.

⁴⁷¹ Kurtubi, *Tefsir*, III, 311.

⁴⁷² Komisyon, *İlmihal*, İsam, I, 420.

⁴⁷³ Mearic, 70/24-25.

⁴⁷⁴ Neccar, Ahmet, *İslam Ekonomisine Giriş*, (çev. Ramazan Nazlı), Hilal Yay., İst., trs., 106; Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 80.

Sorumluluktan kurtulmak için her insanın ömür boyu mücadele etmesi gerekir. Bu, sürekli yaşama savaşını başarıyla sürdürmesi için insanın bir bakıma güçlü olması gerekir.⁴⁷⁵ Böyle bir gücün tesisi için, İslam, iki tedbir almıştır; faizi yasaklamak,⁴⁷⁶ zekatı şart koşturmak.⁴⁷⁷ Bu iki unsurun toplum içerisinde tesis edilmesi, güçlü bireylerin oluşmasında yegane şarttır.

Toplumda fakirlerin haklarına riayet edilmemesi, vücuttaki bir uzvun kanaması gibidir. Vaktinde tedbir alınmazsa kan kaybı, bu vücudun hastalanmasına, belki de ölmesine yol açar. Aynı şekilde fakirlerin hakkına riayet edilmemesi sosyal bir kanamadır ve vaktinde tedbir alınmazsa bir canlı organizma olan sosyal bünyenin sağlığını, belki de varlığını yitirmesine yol açacaktır.⁴⁷⁸ Kur'an, mal ve kazancın belirli ellerde dolaşmasını men etmiştir. "*Servet, sadece zenginler arasında dolaşan bir şey olmamalıdır.*"⁴⁷⁹ Bu ayet, Medine'ye hicret etmiş olan yoksul Mekkelilere, ganimetin dağıtılması, durumu iyi olan Medinelilere ise ganimetin verilmemesi ve onların da buna itiraz etmesi üzerine nazil olmakla birlikte, yine de Kur'an'ın genel ekonomik siyasetinde merkezi bir noktaya işaret etmektedir.⁴⁸⁰

İslamın temel rükünlerinden biri olarak zekat, servetin belirli ellerde toplanıp cemiyet içerisine yayılmasını önlemeyi nehyetmiş ve servetin eşit bir dağılımını hedeflemiştir. Toplumu içten içe kemiren faiz yasaklanarak, insanlar arasındaki uçurumların ortadan kalkması, sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın temini için zekat müessesesi tesis edilmiştir.

1. Zekatın Önemi

Şüphesiz mal, madde, servet yani dünyalık şeyler gayet cazip ve çok tatlıdır. Bir mıknaş gibi insanı kendine çekip yapıştırır. İnsan paraya tutkun ve düşkündür. Maddenin aşağıya çekip kendine yapıştırdığı bir insan yukarıya çıkamaz, melekut âlemine yükselemez. Malın kirlettiği ruh, kararttığı kalp ve körelttiği zihin manevi ve ahlâki gerçekleri göremez, insani hasletler idrak edemez, ilâhî sınır ve hikmetler kavranamaz. Bunun için, bir zihin temizliği, ruh arındırması ve kalp tasfiyesi muamelesine tabi tutulması lazım gelir. Her hastalık, kendi cinsinden bir şey ile tedavi

⁴⁷⁵ Büyükçınar, *Hayatın İçindeki İslam*, 54.

⁴⁷⁶ Rum, 30/39.

⁴⁷⁷ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 81.

⁴⁷⁸ Komisyon, *İlmihal*, İsam, I,421.

⁴⁷⁹ Haşr, 59/7.

⁴⁸⁰ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 82.

edilir. Maddeden ve maldan gelen hastalık yine madde ve mal ile tedavi edilir.⁴⁸¹ İnsanın ihtiraslarını yenebilmesi ve mala karşı kendilerinde bilinen aşırı sevgilerini cemiyet hizmetine dönüştürmesi, toplum harcamalarına alıştırması gerekir.⁴⁸² Bu nedenle önemli olan zengin olmak değil, bunun toplum faydasına kullanabilmektedir. Bunun önemini belirten peygamberimiz; “Ben sizin fakir olmanızdan o kadar çok kaygı duymuyorum, daha çok sizden evvelkiler gibi eliniz genişlerde onlar gibi siz de rekabete girer ve tıpkı onlar gibi mahrum olursunuz diye kaygılanıyorum.”⁴⁸³ uyarısıyla bu endişeyi dile getirmektedir. Malla Allah’a yapılan bu ibadet, fakir ve muhtaçlara yardım olup, gücü yeten insanların iş kurması ve çalışmalarını için ellerinde bir sermaye olmaktadır.⁴⁸⁴

Zekat müessesesi, kişiyi toplumda güvence altına almakta ve bir zırh olarak onu korumaktadır.

a. Psikolojik Eğitim

Şüphesiz servet, insanlarca doğuştan sevilen bir yapıdadır. Çünkü, kudret ve imkan, olgunluk sıfatlarından bir sıfattır. Olgunluk sıfatı ise, başka bir sebebe bağlı olmaksızın bizatihi sevilir. Noksanlık sıfatı da hiçbir işte sevilmez. İşte mal, bu kudret ve imkanı elde etmeye vesile olduğundan, doğal olarak sevilir.⁴⁸⁵ İnsan kişiliğine yerleşmiş olan bu duygudan kurtulmada en etkili yöntemlerden biri, zekattır.

“Oların mallarından, kendilerini temizleyeceğin, yücelteceğin bir sadaka al.”⁴⁸⁶ Zekat, nefsin cimrilik, tamah, bencillik ve fakirlere kötü davranma kirinden kişiyi korumaktadır.⁴⁸⁷ İnsanın mutluluğa erişmesi için hayır ve dualarla gelişmesi ve yücelmesidir.⁴⁸⁸ İnsandaki hasislik, pintilik ve cimrilik gibi kötü huyları gideren zekat, cömertlik, iyilik, yardım ve hayırseverlik gibi güzel huyları ikame eder. Eli sıkı insanı eli açık; tamahkar kişiyi cömert yapar. Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanma erdemine

⁴⁸¹ Uludağ, *İslam’da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 93.

⁴⁸² Yavuz, Yunus Vehbi, *İslam’da Zekat müessesesi*, Çığır Yay., İst., 1977, 100.

⁴⁸³ Buhari, *Cizye*, 1.

⁴⁸⁴ Züheyli, *İslam Fıkhu Ansiklopedisi*, IV, 249.

⁴⁸⁴ Bakara, 2/219.

⁴⁸⁵ Yavuz, age., 101.

⁴⁸⁶ Tevbe, 9/103.

⁴⁸⁷ Necati, *Kur’an ve psikoloji*, 257.

⁴⁸⁸ Sabık, *Fıkhu’s-Sunne*, I, 328.

yükselen insan yüksek bir ahlâk sahibi olur.⁴⁸⁹ Maddeye mahkum olmak yerine, ona hakim olmayı öğrenir.

*“Ey peygamber! insanlar senden ne kadar infak edeceklerini soruyorlar. De ki; ihtiyaçtan artanını.”*⁴⁹⁰

Ayetin o dönem muhatapları, bu isteği bütün samimiyetleri, el açıklığı ve kalp genişliği ile yerine getirdiler. Mallarının ve bütün servetlerinin Allah’a ait olduğunu, kendilerinin sadece güvenilip mal verilen emanetçiler, kuruyucular, yöneticiler olduklarını kabul edip ikrar ettikten sonra, fedakarca davranmışlardır. Hatta fedakarlıklar o denli ilerledi ki, kendi ihtiyaçlarından feragat ederek başkalarına infak ve ikramda bulunuyorlardı.⁴⁹¹ İslam’ın getirdiği değerlerle tarihin en büyük değişimini yaşayan bu insanlar, hırs ve pintilikten bu yüce emir sayesinde kurtulabiliyorlardı.

Zekat bir yönüyle nefis terbiyesi ve kötülüklerden arınma aracıdır⁴⁹² Sonu gelmeyen ve bir noktada kesilmeyen ihtiras zincirine, kesilecek bir nokta koymaktadır. Kişiye Allah’ın rızasını gözeterek, nefisini bu sonu gelmeyen karanlık yoldan çevirip Allah’a yüceltmesi için bir araçtır.⁴⁹³ İnsandaki merhamet duygusunu geliştirme, şefkat meylini arttırmayla kişiye gönül zenginliğini kazandırdığı gibi, kişiyi huy olarak da inceltir.⁴⁹⁴ Diğer insanlarla empati kurarak onların imkan ve şartlarını iyi bir şekilde kavrayan insan hem onlara yardım etmiş, hem de kendi durumuna şükretmiş olacaktır.

*“(Korkularından ve cehennem azabında kurtulup, umduklarına kavuşmakla ebedi saadete erenler) Onlar sırf zekat vermek için çalışırlar.”*⁴⁹⁵

Allah-u Teala, çalışma gücü ve zengin olma yeteneği olan kullarını kastederek, çok çalışıp fakirlikten kurtulmalarını, çalışırken de sadece kendi rahatlıklarını değil, zekat vererek, çalışmayanları ve çalışıp da gelirleri, giderlerini karşılamayan fakirleri de fakirlikten kurtarmalarını tavsiye etmektedir. Böylece onlara, fakirlikten kurtulma, kendi çabasıyla kurtulamayanlara da kurtarma yolunu göstermiş; “çalış, kazan, fakirlikten kurtul ve fakirleri kurtar” demek istemiştir.⁴⁹⁶

⁴⁸⁹ Uludağ, *İslam’da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 92; Züheyli, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, IV, 249.

⁴⁹⁰ Bakara, 2/219.

⁴⁹¹ Nedvi, Seyyid Ebu Hasan Ali, *Zekat*, Nehir Yay., (çev. Yusuf Karaca), İst., 2004, 35.

⁴⁹² Dihlevi, *Hüccetullah el-Belâğ*, II, 100-102.

⁴⁹³ Müminun, 23/4.

⁴⁹⁴ Dihlevi, *Hüccetullah el-Belâğ*, II, 100-102.

⁴⁹⁵ Muminun, 23/4.

⁴⁹⁶ Büyükçınar, *Hayatın İçindeki İslam*, 55.

İnsan, gereken ahlâki dirence sahip olduğunu göstermek için, gerçek ve doğru olanı anlayıp kabul ettikten sonra bu doğrulara göre yaşama iradesine sahip olmalı, yanlışlık ve kötülüklerden vazgeçmelidir. Artık kişinin arzuları ve adetleri toplumsal ve kültürel değerlerle, kuralların körü körüne takip edilmediği gösterilmelidir.⁴⁹⁷ Bu ahlâki dirence sahip bir insanın, ilâhî bir emri yerine getirmek hiçbir tereddüdü olamaz.⁴⁹⁸

b. Sosyal Güven

Sosyal refahı, ağır borç altında olanlara yardım edilmesini, zekat memurlarının maaşlarını, İslam'a ısındırılacaklar için yapılacak diplomatik harcamaları, savunma, eğitim, sağlık ve haberleşme harcamalarını da içeren zekatın harcama alanı oldukça geniştir.⁴⁹⁹ Sosyal dayanışma sisteminin temelini oluşturan zekatın, bir ibadet anlayışıyla ele alınması ve fakir, kimsesiz, muhtaç, yetim, yolda kalmış ve borçlu gibi yardıma muhtaç bütün sınıfları kapsayacak kadar geniş olmasını, İslam dininin toplumsal bütünleşme, kaynaşma ve dayanışmaya ne derece önem verdiğini göstermektedir. Sosyal güvenliğin finansmanında, herhangi bir zarar ve felakete uğrayan insanlara yardım elinin uzatılmasında mükemmel bir araçtır.⁵⁰⁰ Mülkiyeti gerektiren sebeplerin çatışmasından doğacak dengesizliği gidererek, bir kuvvet dengesi meydana getiren zekat, ne tamamen mal sahibinin mülkiyetini yok eder, ne de tamamen elinde bırakarak fakirlerin de onu edinmelerine mani olur.⁵⁰¹ Mülkiyet ve serveti bazı ölçüler içerisinde zengin ile fakir arasına bölüştürür.

Kişiyi güvene alma bakımından İslam'ın aldığı en büyük tedbirlerden biri, toplumu içten içe sömüren faiz uygulamasının kaldırılması olmuştur.⁵⁰² Birçok yönde gelişme ve ilerlemeyi engelleyen faiz, kişisel ve toplumsal birçok yıkıma yol açar.

Ekonomik hayatta faiz, kaynakları tam kapasite ile kullanılması ve sermaye sahiplerini yatırıma yönelmesini önlediği için toplumda işsizliği de artırmakta, yatırımlarda faizli kredilerin kullanımı üretimde maliyetlerin yükselmesine ve suni fiyat artışına yol açmakta, bu arada kalıcı, fakat az kar getiren yatırımların ihmal edilmesi sonucunu doğurmaktadır.⁵⁰³ Bu uygulamayla, para belli ellerde dolaşmaktadır. Alman Rech bankasının genel müdürü ve iktisat Prof. Şhet bir konuşmasında "Riyazi bir

⁴⁹⁷ Mevdudi, *Gelin Müslüman Olalım*, 163-164.

⁴⁹⁸ Bkz, Bakara, 2/256.

⁴⁹⁹ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, 83.

⁵⁰⁰ Komisyon, *İtmihal*, İsam, I, 426.

⁵⁰¹ Yavuz, age., 123.

⁵⁰² Bakara, 2/180.

⁵⁰³ Özsoy, İsmail, "*Faiz*", DİA, İst., 1995, XII, 118.

ameliye olarak Şu bir gerçektir ki; yeryüzünde bütün paralar, miktarı pek az olan faizci bankerlerin elinde toplanmaktadır. Borç veren banker, her durumda kazanç sahibidir. Ama borç alan kişi hem kazanabilir, hem de kaybedebilir. Sonuçta para, bankerlerin kasasına dönmektedir.”⁵⁰⁴ diyerek, faiz uygulamasının varmış olduğu korkutucu noktasına dikkat çekmektedir.

Faizle giderek katlanan ve çoğalan sermaye, her yönden toplum üzerinde hakimiyet kurup onu yönlendirebilecek bir konuma gelmekte, topluma yön vermesi gereken asıl değerler ise sermaye ile ilişkileri derecesinde rağbet görmektedir.⁵⁰⁵ Yardımlaşma, dayanışma, sevgi ve Şefkat gibi insani hislerin yerini, daha çok para kazanma hırsının aldığı toplumlarda yetişen insanların, bir hayat mücadelesine gireceği ve bunu kendilerine bir hedef olarak belirleyecekleri açıktır.⁵⁰⁶

Zekat, Allah’a itaat, onun rızasını arama, fakirleri gözetme, kalp yumuŐaklıđı İhlas ve art niyetten uzak durmaktır. Faiz, Allah’a isyan, kalbin katılığı, aŐırtı hırs, mal sevgisi yoksulların sıkıntılarından ve onların fakirliğinden haksız yere faydalanmaktır. Zekata dayalı işlerde, gönlün ferahlanması kalbin huzur bulması, nefsin arınması söz konusudur. Faize dayalı işlerde ise katılık, ruh darlığı, acımasızlık, huzursuzluk, ahlâk bozukluğu, namusu çiğneme, başkalarının zayıflığından zevk alma ve cemiyetin zayıf kesiminden haksız yere yararlanma duygusu hakimdir. Zekat sonucu, yardımlaşma, derde ortak olma ruhu yaygındır. Malda bolluk ve bereket olur. İnsanların birbirine güven ve itimadı artar.⁵⁰⁷

İnanç, ibadet, sosyal, siyasi, ekonomik, hukuki ve ahlâki düzeyde bir bütünlük oluşturan İslam,⁵⁰⁸ mal ve servetin insanların aleyhine bir Şekilde artışı yerine, onların lehine bir artıŐ tercih etmektedir.

Yoksul insanların eline geçen para, her Şeyden önce insan onurunu geliştirme talep hacmini arttırma, ekonomik hayata dinamizm getirmedir.⁵⁰⁹ Zekat vasıtasıyla, ihtiyaç ve sıkıntı içinde bulunan kimselerin zaruri ihtiyaçları karşılandığından zengin-fakir arasındaki bir yaklaşma ve kaynaşma hasıl olur. Yoksul insanların varlıklı kişilere bir düşmanlığı olmaz. Bu sayede servet, emniyete alınmış, mülkiyet düşmanlığının önu

⁵⁰⁴ Kutub, *Tefsir*, II, 115.

⁵⁰⁵ Özsoy, “*Faiz*”, XII, 118.

⁵⁰⁶ Yavuz, age., 124.

⁵⁰⁷ Bkz. Nedvi, *Zekat*, 59.

⁵⁰⁸ Karaman, Hayreddin, *İslam’ın IŞığında Günün Meseleleri*, İz Yay., İst., 2003, 270.

⁵⁰⁹ Komisyon, *İlmihal*, İsam, I, 426.

kesilmiş olur. Zekatın verilmemesi, yoksullarla varlıklılar arasındaki uçurumu derinleştireceğinden bu durum, pek çok içtimai patlatmalara, sınıf mücadelesine yol açmaktadır.⁵¹⁰ Zekatla, toplumun kendini garantilemesi, yoksulların önemli ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanmıştır. Allah'ın haklarını ve kulların haklarını ödeyebilsin diye hakiki hedefe ve asıl mükemmelliğe ulaşmasında, toplumun her ferdine şerefli, haysiyetli bir hayat yaşama fırsatı verilmiştir.⁵¹¹ Görünüşte zenginin servetini noksanlaştırır, gerçekte ise malın artmasını ve bereketlenmesini sağlar. Fakirlere satın alma gücü kazandırdığı için pazarların hareketlenmesine ve alışverişin canlanmasına sebep olur. Bir yandan servetin adil bir şekilde paylaşılmasını, diğer yandan servetin güven ortamında çoğalmasını temin eder.⁵¹²

Sosyal güveni sağlamada İslam, faiz uygulamasına son vermekle yetinmemiş, neredeyse bunun tam zıttı olan bir uygulamayı hayata geçirmiştir. İnsanın zorunluluk veya cebr ile değil, kendi isteği ile bunu yerine getirmesi, sosyal anlamda düşmanlık ve kırgınlıklara engel olmaktadır. Kendi malından cesurca fedakarlıkta bulunan insanın, her yönden olgunluk gösterip, diğer insanlara olan bakışı değişir. Sosyal eşitlik ve adaletin sağlanmasının yanı sıra, bireysel alanda kişinin en fazla sahiplendiği malının, Allah'a ait olduğu bilincini de uyandırmaktadır.

İnsandaki hırs⁵¹³ ve cimrilik⁵¹⁴ duygularının en iyi tedavi yöntemi olarak zekat, empatik bir anlayışla kişinin diğer insanların durumu daha iyi bir şekilde kavramasına sebebiyet verir. Servetin adil bir şekilde dağılımını esas alan bu sistem içerisinde yetişen insanların, denge yönünden ne derece sağlıklı davranışlar sergileyeceği açıktır.

⁵¹⁰ Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 92.

⁵¹¹ Nedvi, *Zekat*, 44.

⁵¹² Mannar, M. Ali, *İslam Ekonomisi*, (çev. Bahri Zengin), Hilal Yay., İst., 1980, 307; Uludağ, *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, 93.

⁵¹³ Nisa, 4/128.

⁵¹⁴ İsrâ, 17/100.

SONUÇ

Yaratılış evreleri ayrıntılı bir şekilde Kur'an'da bahsedilen insan, mahiyetinde birçok zıtlığı barındıran bir yapıdadır. Bazı fizyolojik güduları itibariyle hayvanlarla benzerlik göstermesinin yanı sıra yaratıcıdan almış olduğu, neliğini tam olarak kavrayamadığımız, "Ruh üfleme"nden dolayı farklı bir konuma yönelmiştir. Eylemlerinde seçici olması, farklı inanç ve davranışlarda bulunabilmesinden dolayı, en çirkin fiil ve davranışlarda bulunabileceği gibi, iradesini istenen ve arzulanan yönde kullanarak mükemmeliyetçi bir yolun yolcusu olma erdemliliğine de kavuşabilir. Yaratıcının bu iki yolu da Kur'an'da net bir şekilde belirlemesiyle insan, bunlardan birine yolcu olmakla aynı zamanda muhtemel sonuçlarına da katlanmak durumundadır.

Birçok iç tetikleyicisi bulunan ve bir tek sebebe bağlayamayacağımız insan davranışı, geniş ve çok yönlü bir arka plana sahiptir. Akıl/mantık ve duygu/kalp ikilisinin ortak işletilmesi ve yaratılıştaki kişiliğe yerleştirilen ilâhî fitratın aslının bozulmadan muhafaza edilmesiyle bireyler, sağlıklı kişilik ve şahsiyete sahip olurlar. Kişisel bütünlük olarak da, belirleyeceğimiz bu durum, bireyin bir kul olarak, nereden, niçin ve ne amaçla geldiğini tefekkür edip, ileriye yönelik sonuçlar çıkarmasını gerektirmektedir.

Bireyin doğumuyla, beraberinde getirdiği inanma, ibadet ve ritüeller, onun bozulmayan fitratıdır. Bu fitrat/yetenek bazı sosyal etkenlerden dolayı sekteye uğratılmadığı durumda, inanç ve eylem uyumu varolan, sağlıklı kişilerin yetiştiği bir toplum oluşur. Bireysel anlamda fitratta var olan yetenek ve safiyetin korunması, beraberinde inanmayı getirmektedir.

Kalple var olan iman, bir şekilde davranışlara veya somut bazı durumlara aktarılma ihtiyacı hissetmektedir. İslami kültür, imanın eyleme dönüşmesinde bazı simge ve kalıplar geliştirmiştir. Halik'in yarattığı şeyi daha iyi bildiği göz önünde tutulursa, ibadetlerin kişiyi sosyal ve psikolojik yönden güvenceye aldığı, ibadet olması yönüyle, hikmetlerini tam olarak bilemediğimiz için, birçok faydasını kavradığımız bir gerçektir. Fakat, bunların sadece bazı klasik eylemlerde kalması, bireysel ve sosyal davranışlara yansımaması, sonuçsuz bir zahmet olarak değerlendirilebilir. Kur'an'ın istediği insan, inancın ibadete dönüştüğü ve bu dönüşümün hayata yansıdığı bir potansiyele sahip olanıdır.

Yaratıcının rıza ve isteği gözetildiği takdirde, insanın bütün davranışlarının bir ibadet alanı oluşturması, bu inancın hayatın tamamına yansıtılmasını gerektirmektedir. Böyle bir anlayışla gerçekleştirilen eylemlerde, kötülük, düşmanlık ve ahlâka aykırı söz ve fiillerin sergilenmesi düşünülemez.

Psikolojik ve sosyal anlamda yaratıcı-kul münasebetinin zirve noktaya çıktığı namaz, motivasyon sağlaması ve diğer insanlarla birlikte ortak bir ruh ve birliğin teşekkülünde hayati bir fonksiyona sahiptir. Günün belli zamanlarında yaratıcısıyla buluşan insan, engin bir kalp huzuru ve tükenmek bilmeyen bir imanla, ahlâki yönden olgunlaşır. Bu ahlâki olgunluğu topluma taşıyan insan, bütün eksiklerden uzak ideal bir yapı sergiler.

İmanın belki de diğer insanların göremediği ve riyanın karışmadığı boyutunda da oruç, fizyolojik güdülerin disipline edilmesinde kendisini göstermektedir. İnsan sağlığını da, bir sisteme bağlamasıyla, yıl boyu yıpranan bünyeyi rahatlatmaktadır. Orucun, birçok çirkin fiili de, tabiatında reddetmesi ve tamamen ideal bir hayatı sembolize etmesi, insana, örnek bir “ay” modeli sunmaktadır. Bu ayda sergilenen eylemler, diğer aylarda da aynı şekilde sergilenmelidir.

Hayatın geçici lezzetlerine aldanmanın bireysel gelişim açısından önlenemez bir felaket olması, ideal müminin kaçınması gereken en temel unsurların başında gelir. Ferdin hayatında bazı dönüm noktalarının olması kaçınılmazdır. Bazen insanın belki de hiç umursamadığı bir durum, olay veya kişiden etkilendiği vakıadır. Kişinin yaratıcısı ile olan ahdini adeta yenilemesi demek olan Hac, bireye bazı formüller sunmaktadır. Her aşaması bir eğitim ve tarihi yaşamaya sebebiyet veren bu ibadet, özellikle de kişinin kendisine bir örnek/usve seçmesinde kaçınılmazdır. Peygamber tarafından bir dönüm noktası olarak açıklanan bu eylemler bütünlüğü, insana ömürlük bakım sağlamaktadır. Kutsal topraklarda bütün tarihi yaşayan ve onlara şahitlik eden insanın, onların tebliğ ettiği dine aykırı eylemler sergilemesi düşünülemez.

Her yönden yaşanabilir bir dünyanın teşekkülünde kişinin kendisini emniyet ve güvende hissetmesi elzemdir. Bu emniyet ve güven ortamının oluşması, dayatmacı, cebre dayalı bir sistemde değil, bireylerin kendi vicdanlarına danışarak oluşturacakları bir sistemde gerçekleşir. Cemiyetteki bireyler arasında artan sosyal ve ekonomik uçurumlar beraberinde bir kaosu getirir. İnsanların servetlerini haksız yere sömüren faizin tek hamlede kaldırılarak yerine zekat müessesinin ikame edildiği bir cemiyette,

kutuplaşma değil, ortak noktalarda ve sınıflarda buluşma söz konusudur. Servetin belli ellerde dolaşmasına, kesin tavır alınarak, insanların eşit haklara sahip olduğu bir ortamda, güvensizlik ve adaletsizlikten bahsedilemez. Zekatın canlı tutulduğu ortamlarda, insanların eylem olarak doğal, içten, dürüst ve haklara saygılı olduğu aşikardır.

İnanmayan ve ibadetlerde devamlılığı sağlamayan insanların eylemlerinde istikrar ve dengeden söz edilemez. İmanın tezahürü olarak ibadetler, içselleştirilerek ve gerçek ruhuna uygun ifa edilerek yerine getirilirse, bunların erdemli ve ideal davranışlar olarak hayata yansması kaçınılmazdır. Hayattaki tüm ilişkilerde (bireysel, sosyal, ilâhî) kendisini hissettirecek olan da bu örnekliktir.

Kur'an'ın hedeflediği ideal insan portresi, kişisel bütünlüğe sahip, inandığı, söylediği ve yaptığı şeyler tutarlı, vizyon sahibi bir kişiliktir. İnancını, ibadetlere; ibadetleri hayatına yansıtmada kişi için, birçok tedbir alınmıştır. Niyetinin saflığı ve inancının sağlamlığında ise, hayatının tamamını ibadete dönüştürme yeteneğine sahip olan insan, bunu sağladığında bütün mutluklara ulaşmış demektir.

Akar, Ali,

- *Dua-Ahlak-İbadet Bilinci*, Furkan Yay., İst., 2004.

Akseki, A. Hamdi,

- *İslam Dini*, Nur Yay., Ankara, 1963.

Akşener, Semih,

- *Kendini Bilen İnsan*, Bilge Yay., İst., 2004.

Aktaş, Abdi,

- *Seçme Hadisler*, TDV. Yay., Ankara, 2000.

Alder, Harry,

- *21 Günde NLP*, (çev. Fatma Can), Kariyer Yay., İst., 2001.

Arvasi, S. Ahmet,

- *İnsanın Yalnızlığı*, Babıali Yay., İst., 2001.

Ateş, Süleyman,

- *Evlenme ve Boşanma*, Yeni Ufuklar Yay., İst., trs.

- *İşari Tefsir Ekolu*, DÜİF. Yay., Ankara, 1974.

- *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Yay., İst., 1998.

Ay, M. Emin,

- *İdeal Din Eğitimi*, Bilge Yay., İst., 2001.

Aydın, A. Rıza,

- *Birey ve Din*, İnsan Yay., İst., 2004.

Aydın, Hayati,

- *Kur'an'da Psikolojik İkna*, Hayat Yay., İst., 1998.

- *Kur'an'da İnsan Psikolojisi*, Hayat Yay., İst., 1998.

Bar, M. Ali,

- *İnsanın Yaratılışı*, (çev. Abdulvahhab Öztürk), TDV. Yay., Ankara, 1989.

Bardakoğlu, Ali,

- *"Kurban"*, DİA, Ankara, 2002.

Başaran, İbrahim Ethem,

- *Örgütsel Davranış*, Nobel Yay., Ankara, 2000.

Başkurt, İrfan,

- *Din Eğitiminde Adalet Ölçü Denge*, İşaret Yay., İst., 2000.

Baymur, Feriha,

- *Genel Psikoloji*, İnkılap Yay., İst., 1994.

Bayraklı, Bayraktar,

- *İslam'da Eğitim*, İfav. Yay., İst., 1989.

Bayraktar, M. Faruk,

- *Öretmen-Öğrenci Münasebetleri*, İFAV Yay., İst, trs.

Bayraktar, Mehmet,

- *İbadet Fenomenolojisi*, Akçağ Yay., Ankara, 1987.

Beşer, Faruk,

- *Sorular ve Cevaplarla Günlük Hayatımız*, Bilge Yay., İst., 2003.

Bilgin, Beyza,

- "Ahlak Terbiyesinde Dini Hikayeler", Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi, İst., 1994, S. I.

Bilgiseven, Amiran Kurtkan,

- "Türkiye'de Sosyal Çözülme Tehlikesi Olarak Alevi Sünni Ayrılığı" Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, İst., 1994, S. I.

Bilmen, Ömer Nasuhi,

- *Büyük İslam İlmihali*, Timaş Yay., İst., 1992.

Boks, Abdullah,

- "Arafat", DİA, İst., 1991.

Bolay, S. Hayri,

- "Akıl" DİA, İst., 1989.

Bozdağ, Muhammed,

- *Ruhsal Zeka(sq)*, Nesil Yay., İst., 2003.

Buhari, Muhammed b. İsmail,

- *Camiu's-Sahih (Sahih-i Buhari Muhtasar-ı Tecrid-i Sarih Tercümesi*, Dib. Yay., Ankara, 1981.

Büyükçınar, A. Muhtar,

- *Mutluluk Yolları*, Bilge Yay., İst., 1999.

- *Hayatın İçindeki İslam*, Bilge Yay., İst., 2004.

Canan, İbrahim,

- *Kütüb-ü Sitte Hadis Ansiklopedisi*, Akçağ Yay., İst., trs.

Carrel, Alexis,

- *Dua*, (çev. Ali Erçetin), Birleşik Yay., İst., 1999.
- *İnsan Denen Meçhul*, Hayat Yay., İst.
- *Yarınlara Doğru*, Hayat Yay., İst., 1997.

Cezeri, Abdurrahman,

- *el-Fıkhu ale'l-Mezahibi Erbaa*, Mektebetü'l-Asriyye Yay., Beyrut, 2003.

Cüceloğlu, Doğan,

- *İnsan ve Davranışı*, Remzi Yay., İst., 2004.
- *Yeniden İnsan İnsana*, Remzi Yay., İst., 1997.
- *Yeniden İnsan İnsana*, Remzi Yay., İst., 1997.
- *Yetişkin Çocuklar*, Remzi Yay., İst., 2002.
- *Anlamlı ve Coşkulu Bir Yaşam İçin Savaşçı*, Remzi Yay., İst., 2002.

Çam, Ömer,

- *“Din, Dil, Kültür ve Eğitim”*, Din Eğitimi Araştırmalar Dergisi, İst., 1994, S. I.

Çamdibi, Mahmut,

- *“Beşeri Münasebetler”*, Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, İst., 1994.

Çamran, Mustafa,

- *İnsan ve Allah*, (çev. Kasım Seyyidoğlu), Bengisu Yay., İst., 1991.

Çantay, H. Basri,

- *Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim*, Elif Yay., İst., 1992.

Dalgın, Nihat,

- *“İslam'da Tövbe”*, Diyanet İlmî Dergisi, Ankara, 1996, C. 32, S. II.

Demirci, Mehmet,

- *İbadetlerde Manevi Boyut*, Mavi Yay., İst., 2004.

Devllioğlu, Ferid,

- *Osmanlıca, Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Terdav Yay., İst., 1981.

Dihlevi, Şeyh veliyullah,

- *Huccetullah el-Beliğa*, (çev. Mehmet Erdoğan), Şafak Yay., İst., 2003.

Doğan, Mehmet,

- *Büyük Türkçe Sözlük*, Birlik Yay., Ankara, trs.

Döndüren, Hamdi,

- *İnsanlığa Son Çağrı (Meal-Tefsir)*, İmaj Yay., İst., 2003.

Draz, M. Abdullah,

- *“Ahlak ile Eğitimin Alakası”*, (çev. H. Emin Sert), FÜİFD, Elazığ, 1997, S. II.

Düzen, İbrahim,

- *Aziz Neseî’ye Göre Allah Kainat ve İnsan*, Furkan Yay., İst., 2000.

Efani, Seyyid b. Hüseyin,

- *Peygamberimizin Gece İbadetleri*, (çev. Savaş Koca), Polen Yay., İst., 2005.

el-Kardavi, Yusuf,

- *el-İman ve’l-Hayat*, Risale Yay., Beyrut, 1984.

Erdoğan, İsmail,

- *“İslam Filozoflarının Rüyaların Yorumu Hakkındaki Görüşleri”*, İslami Araştırmalar Dergisi, Ankara, 2003, S.I.

Erzurumlu, İbrahim Hakkı,

- *Marifetname*, (çev. Fuat Bayar), Alem Yay., İst., 2003.

Esed, Muhammed,

- *Kur’an Mesajı Meal ve Tefsir*, (çev. Ahmet Ertürk, İşaret Yay., İst., 2002.

Fazlurrahman,

- *Ana Konularıyla Kur’an*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2003.

Frager, Robert,

- *Tasavvufta Kalp Nefs ve Ruh*, (çev. İbrahim Kapaklıkaya), Gelenek Yay., İst.

Fromm, Erich,

- *Sevme Sanatı*, (çev. Nermin Tunç), Kıbele Yay., İst., 1996.

Gazali, Ebu Hamit,

- *Kimya-yı Saadet*, (çev. Ali Arslan), İmaj Yay., Ankara, 2004.
- *İhya-ü Ulumi’d-Din*, (çev. Fikri Yavuz), Hikmet Yay., İst., trs.

Geçtan, Engin,

- *İnsan olmak*, Remzi Yay., İst., 1999.
- *Çağdışı Yaşam ve Normaldışı Davranışlar*, Maya Yay., Ankara, 1984.

Geylani, Abdulkadir,

- *Sırru’l-Esrar*, (çev. Abdulkadir Alçiçek), Alperen Yay., İst., 2001.

Gezgin, A. Galip,

- *“Kur’an’da “Korku” İfade Eden Kavramlar”*, İslami Araştırmalar Dergisi, Ankara, 2003, C. 16, S. 1.

Göç, Ahmet,

- *“Kurban”*, DİA, Ankara, 2002.

Gökalp, Ziya,

- *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri*, MEB. Yay., İst., 1974.

Gölcük, Şerafeddin,

- *Din ve Toplum*, Esra Yay., Konya, 2000.

Güler, İlhami,

- *İman Ahlak İlişkisi*, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2003.

Güngör, Erol,

- *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*, Ötüken Yay., İst., 1995.

- *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yay., İst., 1990.

Güvenç, Bozkurt,

- *İnsan ve Kültür*, Remzi Yay., İst., 1996.

Harman, Ö. Faruk,

- *“Hac”*, DİA, İst., 1996, XIV.

Holm, Nils,

- *Din Psikolojisine Giriş*, (çev. Abdulkerim Bahadır), İnsan Yay., İst., 2004.

Hökelekli, Hayati,

- *“Fitrat”*, DİA, İst., 1996.

- *Din Psikolojisi*, TDV. Yay., Ankara, 2001.

Izutsu, Tashihiko,

- *Kur'an'da Allah ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Yay., İst., trs.

- *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, (çev. Salahattin Ayaz), Pınar Yay., İst., 2003.

İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed,

- *Mukaddime*, (çev. Halil Kendir), Şafak, Ankara, 2004.

İbn Kesir, Ebu'l-Feda,

- *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, (çev: B. Karlığa, B. Çetiner), Çağrı Yay., İst, 1985.

İbn Manzur, Muhammed b.Mukerrem,

- *Lisanu'l-Arab*, Daru's-Sadr Yay., Beyrut, trs.

İbn Mace, Muhammed b. Yezid Kazvini,

- *Sünen-i İbn-i Mace*, Çağrı Yay., İst., 1981.

İhvan-ı Safa,

- *Resail-ü İhvan-ı Safa*, (tsh. Hayruddin Zirikli), Mısır, 1968.

İslamoğlu, Beşir,

- *Kur'an'da Mü'min'lerin Özellikleri*, Pınar Yay., İst., 2003.

İslamoğlu, Mustafa,

- *Hac Risalesi*, Denge Yay., İst., 1998.
- *Üç Muhammed*, Denge Yay., İst., 2000.

Kadı Beydavi,

- *Mecmeu't-Tefasir*, Çağrı Yay., İst., trs.

Kara, Necati,

- *Kur'an'da Beden Dili*, Bilge Yay., İst., 2004.

Karakuşçu, Nail,

- *Genel Psikoloji*, Pelin Yay., Ankara, 1998.

Karaman, Hayreddin,

- *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, İz Yay., İst., 2003.
- *Günlük Hayatımızda Helaller ve Haramlar*, İz Yay., İst., 2002.

Karlık, Halil,

- *"Tevbe ve Tevbeye Olan İhtiyaç"*, Diyanet Dergisi, Ankara, 1990, C. 26, S, II.

Kaynak, Mesud,

- *Kur'an'da Sevgi*, Yay Yay., İst., 2003.

Keskioğlu, Osman,

- *Hz. Muhammed ve Hayatı*, TDV. YAY., Ankara, 1998.
- *Kur'an-ı Kerim Bilgileri*, TDV. Yay., Ankara, 1989.

Kısakürek, N. Fazıl,

- *İdeolojya Örgüsü*, Büyük Doğu Yay., İst., trs.
- *Tasavvuf Bahçeleri*, Büyük Doğu Yay., İst., 1997.

Komisyon,

- *İlmihal*, İsam, TDV.Yay.,İst, I, 217.

Komisyon,

- *Türkçe Sözlük*, TDK Yay., Ankara, 1988.

Köksal, M. Asım,

- *Dini ve Ahlaki Sohbetler*, TDV. Yay., Ankara, trs.
- *İmandan İhlasa*, Gelenek Yay., İst., 2004.
- *İslam Tarihi*, Şamil Yay., İst., trs.
- *Peygamberler Tarihi*, TDV. Yay., Ankara, 2004.

Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed İbn Ahmedu'l-Ensari,

- *Camii'l-Ahkami'l-Kur'an*, Daru ihyai't-Turasu'l-Arab Yay., Lübnan, 1967.
- *Bidayetu'l-Müctehid ve Nihayetu'l-Muktesit*, Daru İbn Hazm Yay., Lübnan, 1995.

Kuşeyri, Abdulkerim,

- *Kuşeyri Risalesi*, (çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İst, 1978.

Kutub, Muhammed,

- *İnsan Psikolojisi Üzerine*, (çev. B. Karlığa), İşaret Yay., İst., 1992.

Kutup, Seyyid,

- *fi-Zilali'l-Kur'an*, (çev: B. Karlığa ve arkadaşları), Hikmet Yay., İst., 1973.

Mahalli, Celal,

- *Celaleyn Tefsiri*, Dersaadet Yay. İst., trs.

Malik b. Enes,

- *Muvatta*, (çev. Yusuf Erol), Altuğ Yay., İst., 1982.

Mannar, M. Ali,

- *İslam Ekonomisi*, (çev. Bahri Zengin), Hilal Yay., İst., 1980.

Mastrati, A. Muhammed,

- *Vasatiyetü'l-Kur'an Fi İbadet ve Ahlak*, Mektebetü'l-Vehbe Yay., 1980.

Mavsili, Abdullah b. Muhammed b. Mevdud,

- *el- İhtiyar Li Ta'lili'l-Muhtar*, Pamuk Yay., İst., trs., I, 100

Mevdudi, Ebu'l-Ala,

- *Tefhimu'l-Kur'an*, (çev. M. Han Kayani), İnsan Yay., İst., 1996.
- *Kur'an'ın Dört Temel Terimi*, (çev. Mahmut Osmanoglu), Özgün Yay., İst., 1919.
- *Gelin Müslüman Olalım*, (çev. Filiz Handan Türedi), Pınar Yay., İst., 2004.

Nasr, S. Hüseyin,

- *İslam ve Modern İnsanın Çıkmazı*, (çev. Ali Ünal), Gelenek Yay., İst., 2001.

Necati, Osman,

- *Kur'an ve Psikoloji*, (çev. Hayati Aydın), Fecr Yay., Ankara, trs.

Neccar, Ahmet,

- *İslam Ekonomisine Giriş*, (çev. Ramazan Nazlı), Hilal Yay., İst., trs.

Nedvi, Ebu'l-Hasan,

- *Hac*, (çev. Yusuf Karaca), Nehir Yay., İst, 2004.

- *İtikad, İbadet ve Ruh Terbiyesi*, (çev. M. Ali Seraceddin), Risale Yay., İst., 1986.

- *Namaz*, (çev. Yusuf Karaca), Nehir Yay., İst, 2004.

- *Oruç*, (çev. Yusuf Karaca), Nehir Yay., İst, 2004.

- *Zekat*, (çev. Yusuf Karaca), Nehir Yay., İst, 2004.

Neseî, Ebu'l-Berekat,

- *Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil*, Daru'l-Kelimu't-Tayyib Yay., Beyrut, 1998.

Nevevi, Yahya b. Şerif,

- *Muğni'l-Muhtaç*, Mısır, 1958.

Neyfel, Abdurrezzak,

- *İslam ve Modern İlim*, (çev. Hamit Eker), Sönmez Yay., İst., 1983.

Nurbaki, Haluk,

- *Kur'an-ı Kerim'den Ayetler ve İlmi Gerçekler*, TDV. Yay., Ankara, 1987.

Onur, Bekir,

- *Gelişim Psikolojisi*, İmge Yay., Ankara, 1995.

Ögler, Ahmet,

- *Kur'an 'da Nefs Kavramı*, İnsan Yay., İst., trs.

Özaydın, Abdulkerim,

- *"Hac"*, DİA, İst., 1995.

Özelsel, Michaela,

- *Halvette Kırk Gün*, (çev. Budanur Ateş), Kaknüs Yay., İst., 2003.

Özsoy, İsmail,

- *"Faiz"*, DİA, İst., 1995.

Öztürk, Y. Nuri,

- *Mevlana ve İnsan*, Yeni Boyut Yay., İst., 1997.

- *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Yeni Boyut Yay., İst., 1998.

Parladır, Selahaddin,

- “*Dua*”, DİA, İst., 1994.

Pazarlı, Osman,

- *Din Psikolojisi*, Remzi Yay., İst., 1972.

Rağıp, İsfehani,

- *İslamın Ahlaki İlkeleri*, (çev. Abdi Keskinoglu), Beşikçi Yay., İst., 2004.

- *Müfredat Elfazu'l-Kur'an*, Daruşşamiye Yay., Beyrut, 1997.

Razi, Fahreddin,

- *Mefatihü'l-Gayb*, Daru'l-Fikr Yay., Beyrut, 1995.

Rıza, Reşid,

- *Tefsiru'l-Menar*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1999.

Sabık, Seyyid,

- *Fıkhu's-Sünne*, Daru'l-Kütübi'l-Arab Yay., Lübnan, trs.

Sabuni, M. Ali,

- *Safvetu't-Tefasir*, Dersaadet Yay., İst., trs.

- *Tefsiru'l-Ayeti'l-Ahkam*, Dersaadet Yay., İst. Trs.

Said, Cevdet,

- *Bireysel ve Toplumsal Değişimin Yasaları*, (çev. İlhan Kutluer), İnsan Yay., İst., 1994.

Sert, H. Emin,

- *Kur'an'da İnsan Tipleri ve Davranışları*, Bilge Yay., İst., 2004.

Sezikli, Ahmet,

- *Nifak Hareketleri*, TDV. Yay., Ankara, 1994.

Sinanoğlu, Musatafa,

- “*İbadet*”, DİA, İst., 1999

Soysaldı, H. Mehmet,

- *Kur'an Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, Çağlayan Yay., İzmir, 1997.

- *Kur'an'ı Anlama Metodolojisi*, Fecr Yay., Ankara, 2001.

- *Kur'an'da Dua*, Şule Yay., İst., 1999.

- *Kur'an ve Sünnet Işığında İbadet Tarihi*, Ankara, 1997.

Şeraiti, Ali,

- *Hac*, (çev. Mustafa Çoban), Özgün Yay., 1998.

Tabbara, Abdulfettah,

- *Kur'an ve Modern İlim*, (çev. Celal Yıdırım), Uysal Yay., Konya, trs.

Tabbara, Afif,

- *İlmin Işığında İslamiyet*, (çev. Mustafa Öz), Kâlem Yay., İst., 1981.

Taberi, İbn Cerir,

- *Camiu'l-Beyan An Te'vili'l-Kur'an*, Darul Fikr Yay., Beyrut, 1998.

Tezcan, Mahmut,

- *Sosyolojiye Giriş*, Feryal Yay., Ankara, 1995.
- *Eğitim Sosyolojisi*, Gelişim Yay., Ankara, 1995.

Tirmizi, Ebu İshak Muhammed b. İsa es-Sevri,

- *Sünen-i Tirmizi*, Çağrı Yay., İst., 1981.

Topaloğlu, Bekir,

- "*Cihad*", DİA, İst., 1993.

Topaloğlu, Bekir,

- "*Habir*" DİA, İst., 1556.

Tosun, Cemal,

- *Din Eğitime Giriş*, Pegama Yay., Ankara, 2002.

Uludağ, Süleyman,

- "*İbadet*", DİA, İst., 1999
- "*Akıf*", DİA, İst., 1989.
- *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmetleri*, TDV. Yay., Ankara, 1987.

Unat, F. Reşid,

- "*Savm*", İslam Ansiklopedisi, Meb. Yay., İst., 1964.

Uysal, Veysel,

- *Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, İfav. Yay., İst., 1996.
- *Psikososyal Açıdan Oruç*, TDV. Yay., Ankara, 1994.

Varol, Ramazan,

- *Başarımızın Sevgi Dili*, Bilge Yay., İst., 2004.

Vaughan, Frances,

- *Ego Ötesi*, (çev. Halil Ekşi), İnsan Yay., İst., 2001.

Vehbi, Mehmed,

- *Hulasatü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Üçdal Yay., İst., 1968.

Wensinek, A.J.,

- “*Salat*”, İslam Ansiklopedisi, Meb. Yay., İst., 1966.

Yavuz, Yunus Vehbi,

- *İslam’da Zekat müessesesi*, Çığır Yay., İst., 1977.

Yavuzer, Haluk,

- *Altı Yaşına Kadar Çocuk*, Remzi Yay., İst., trs.

- *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Yay., İst., 1994.

Yazır, M. Hamdi,

- *Hak Dini Kur’an Dili*, Azim Yay., İst., trs.

Yıldırım, Bilal,

- “*Çocuğun Şahsiyet Gelişiminde Ailenin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme*”, FÜİFD, Elazığ, 1997, S. 2.

Yıldırım, Celal,

- *Asrın Kur’an Tefsiri*, Anadolu Yay., İst.

- *İslam Fıkhi*, Uysal Yay., Konya, trs.

Yıldız, Abdullah,

- *Namaz (Bir Tevhid Eylemi)*, Pınar Yay., İst., 2004.

Yolcu, Mehmet,

- *Kur’an’ın Zihniyeti Değiştirmesi*, Denge Yay., İst, 2005.

Yüceler, Feridun Yılmaz,

- *Namaz’a Atılan İlk Adım*, Alperen Yay., Ankara, 2003.

Zamehseri, İmam Muhammed,

- *el-Keşşaf*, Daru’l-kütübü’l-ilmiye Yay., Lübnan, 2003.

Zernuci, Burhaneddin,

- *Ta’limu’l-Müteallimin*, Sahaflar, İst., 1995.

Zeydan, Abdurrahman,

- *el-Mudhal li Dirasetil İslamiyye*, Bağdat, 1967.

Züheyli, Vehbe,

- *İslam Fıkhi Ansiklopedisi*, (çev. Ahmet Efe), Risale Yay., İst., 1990.

- *Tefsiru’l-Münir*, Daru’l-Fikr Yay., Şam, 1991.

ÖZGEÇMİŞ

31.08.1981 tarihinde Elazığ'ın Keban ilçesinde doğdum. Göldere Köyü İlkokulundan sonra 1991 yılında Keban İmam-Hatip Lisesine kaydoldum. 1999 yılında Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesini kazanıp dört yıllık İlahiyat eğitiminden sonra 2003 yılında mezun oldum. Aynı yıl Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri, Tefsir dalında yüksek lisansa başladım. 01.12.2004 tarihinde de Diyanet İşleri Bakanlığında İmam-Hatip olarak görev aldım.